

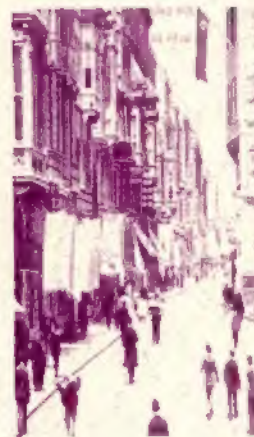
Η μελέτη «Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι.» έχει ως αντικείμενο τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), έναν από τους πλέον γνωστούς και μακροβιώτερους πολιτισμικούς φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η μελέτη ασχολείται τόσο με την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου και τα ζητήματα που απορρέουν από αυτήν όσο και με την ιδεολογική φυσιογνωμία του. Εξετάζοντας συγκεκριμένες δραστηριότητες όπως τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, τους διαγωνισμούς και τις εκπαιδευτικές συνεδρίες, η μελέτη επιχειρεί να ερμηνεύσει τον λόγο του Συλλόγου και κυρίως να ανασυγκροτήσει τις μεταπλάσεις των αναπαραστάσεων σχετικά με την ελληνική εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία που ο ΕΦΣΚ προέβαλε.

ISBN: 960-211-265-4

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 19^ο ΑΙ.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
1861-1912

ΝΕΦΕΛΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο ΧΑΡΙΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ γεννήθηκε το 1956 στην Αθήνα. Σπούδασε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (King's College) όπου εγκρίθηκε και η διδακτορική του διατριβή με θέμα «*Greek Banking in Constantinople 1850-1881*». Διδάσκει νεώτερη ιστορία στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ανάμεσα στις δημοσιεύσεις συμπεριλαμβάνονται η μελέτη «*Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων - Έλληνες τραπεζίτες στην Κων/πολη: Το κατάστημα Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος, 1871-1881*», Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του αφορούν την ανάπτυξη της Εθνικής Ιδέας στον οθωμανικό και βαλκανικό χώρο και την συγκρότηση της Εθνικής Ταυτότητας.

Εθνική ταυτότητα
στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα
Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
1861-1912

Χάρης Εξερχζόγλου: *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη
τον 19ο αιώνα.
Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*

Υπεύθυνος σειράς: Αντώνης Λιάκος
Επιμέλεια σειράς: Φωτεινή Γαζή

© Χάρης Εξερχζόγλου και εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Ασκληπείου 6, Αθήνα 106 80 – Τηλ. 3607744 – ΑΧ 3623093

Χάρης Εξερχζόγλου

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ**

Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως
1861-1912

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9-17
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι, ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	19-31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ, Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΦΣΚ, Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	33-69
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	71-73
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι, ΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ	75-101
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ, ΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ	103-132
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ, ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ	133-163
ΕΠΙΛΟΓΟΣ, Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	165-177
ΠΗΓΕΣ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	179-186
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	187-194

Εισαγωγή

I. Η ενασχόλησή μου με τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ) βρίσκεται στα πλαίσια της έρευνάς μου για την ελληνορθόδοξη αστική τάξη της οθωμανικής πρωτεύουσας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Ο Σύλλογος αυτός ήταν ένας από τους πολλούς ανάλογους φορείς μέσα από τους οποίους τα ελληνορθόδοξα μεσαία στρώματα επιχείρησαν να συγκροτήσουν την ταυτότητά τους σε μία περίοδο συνεχών αλλαγών και μετασχηματισμών στο οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο. Η εμφάνιση των συλλόγων προσέλαβε ιδιαίτερες διαστάσεις προς το τέλος της δεκαετίας του 1860. Ο Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως στις αρχές της δεκαετίας του 1870 παρατηρεί: «Ο άναγιγνώσκων τὰς ἐγχωρίους ἐφημερίδας παρατηρεῖ καθ' ἑκάστην σχεδὸν καὶ σύστασιν νέου τινὸς συλλόγου ἢ εὐεργετικοῦ σωματείου. Τὸ πρᾶγμα κατήντησεν ὅπως εἰπεῖν τοῦ συρμοῦ καὶ συνεπάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς κοινῆς ἐνεργείας ἐνεκεντρώθη τέλος καὶ παρ' ἡμῖν»¹.

Ωστόσο ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος κατέχει αυτοδίκαια μία ειδική θέση στην ιστορία των συλλόγων, καθώς αποτέλεσε όχι μόνο το πρότυπο οργάνωσης ανάλογων φορέων συλλογικής δραστηριότητας, αλλά ήταν και ένα ενδιαφέρον πείραμα όσμωσης της λογιοσύνης και του ομογενειακού πλούτου ιδίως κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870. Ανεξάρτητα πάντως από το πόσο σημαντική ήταν η θέση του Συλλόγου στην ανάπτυξη του φαινομένου των συλλόγων, το τελευταίο δεν είναι δυνατό να γίνει κατανοητό απλά μέσα από την πολυδιάσπασή του αλλά κυρίως ως συνολικό φαινόμενο.

Η αρχική προσέγγιση στο ζήτημα των συλλόγων δεν μπορεί παρά να έχει κοινωνική αφετηρία. Το φαινόμενο ίδρυσης συλλόγων αποτέλεσε μία νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας, η οποία θα έπρεπε να εγγράφεται σε μία ορισμένη κοινωνική και οικονομική συγκυρία. Η μεγάλη συχνότητα εμφάνισης συλλόγων

1. Νεολόγος, 3 Απριλίου 1873.

καταγράφεται σε μία περίοδο κατά την οποία η διαμόρφωση μίας ελληνορθόδοξης αστικής τάξης φαίνεται να παίρνει την οριστική της μορφή. Συνεπώς είναι δύσκολο να αποφυγεί κανείς την εύκολη πράγματι υπόθεση ότι η ανάπτυξη των συλλόγων ήταν απόρροια της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εξάλλου η σχεδόν αποκλειστική εμφάνιση των συλλόγων στον αστικό χώρο φαίνεται πως ενισχύει την υπόθεση αυτή. Επί πλέον οι ενδείξεις που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν ότι οι σύλλογοι δεν συγκροτήθηκαν αποκλειστικά από ορισμένες μερίδες της ελληνοθωμανικής αστικής τάξης, αλλά συνδέθηκαν με το σύνολο σχεδόν των μεσαίων στρωμάτων. Οι σύλλογοι δεν πήραν μόνο τη μορφή του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, του Ηπειρωτικού ή του Θρακικού Συλλόγου, των μεγάλων δηλαδή συλλόγων της Πόλης, αλλά και την μορφή σωματείων τοπικού ή συνοικιακού χαρακτήρα που είχαν πολύ πιο περιορισμένους στόχους. Με άλλα λόγια οι ελληνορθόδοξοι αστοί βρήκαν στους συλλόγους το μέσο έκφρασης μίας συλλογικής πολιτισμικής, κατά κανόνα, δραστηριότητας. Συνεχίζοντας μάλιστα αυτή την γραμμή ανάλυσης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι διαφορετικοί σύλλογοι αντιστοιχούσαν στην κοινωνική ιεραρχία που αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης.

Συνεπώς είναι δύσκολο να αποσυνδέσουμε το φαινόμενο των συλλόγων και του ΕΦΣΚ, ο οποίος μας απασχόλησε ιδιαίτερα, από το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Κων/πόλης, ειδικότερα κατά το δεύτερο μέρος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Όπως επίσης θα ήταν δύσκολο να αποσυνδέσουμε την παρουσία συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, από το στενό επίπεδο της οικογένειας μέχρι το ευρύτερο επίπεδο μιας κοινωνικά ανώτερης μερίδας, σε συγκεκριμένους συλλόγους, όπως ο ΕΦΣΚ, από την συμβολική και ουσιαστική διάσταση του κύρους που αυτές οι ομάδες ήθελαν να προβάλλουν για τον εαυτό τους.

Ωστόσο αυτή η γραμμή ανάλυσης έχει συγκεκριμένους περιορισμούς και δεν φαίνεται να είναι σε θέση να τους ξεπεράσει, καθώς τείνει να θεωρεί τους συλλόγους ως απλές αντανάκλασεις των κοινωνικών στρωμάτων με τα οποία αυτοί συνδέονταν και

τις μεταξύ τους σχέσεις ως φυσικό επακόλουθο μίας συγκεκριμένης κοινωνικής συγκρότησης. Κατ' αρχήν, αν παραμείνουμε στο γενικό επίπεδο της σύνδεσης αυτής της τάξης ή αυτών των στρωμάτων με τους συλλόγους, δεν μπορούμε να συλλάβουμε επαρκώς το ότι, αν και οι σύλλογοι ήταν φορείς συλλογικής δραστηριότητας, συγκροτούνταν με βάση τα προσωπικά ενδιαφέροντα των μελών τους και ότι σχεδόν ποτέ, αν εξαιρέσουμε ορισμένες επαγγελματικές οργανώσεις που δύσκολα μπορούν να συμπεριληφθούν στην κατηγορία των συλλόγων, δεν επιχείρησαν να εκφράσουν κοινωνικές ομάδες ή τα συμφέροντα κοινωνικών ομάδων. Το ζήτημα αυτό δε δεν μπορεί να ξεπερασθεί με μία απλή στατιστική καταγραφή των μελών και της διαχρονικής εξέλιξης της σύνθεσής τους: το κοινωνικό υπόβαθρο των συλλόγων είναι απαραίτητο να διερευνηθεί, αλλά δεν επαρκεί για την κατανόηση της δραστηριότητας των συλλόγων ως νέας μορφής συλλογικής δραστηριότητας.

Ο δεύτερος περιορισμός που διαπιστώνουμε είναι ευρύτερης εμβέλειας και απορρέει από μεθοδολογικά προβλήματα. Η προσέγγιση που περιγράψαμε πιο πάνω δεν επαρκεί, για να εξηγήσει γιατί η πολιτισμική αυτή δραστηριότητα των μεσαίων στρωμάτων, την οποία συνδέσαμε με τους συλλόγους, παίρνει την μορφή των συλλόγων και όχι κάποια άλλη. Ας μην ξεχνάμε ότι οι σύλλογοι ενσωματώνουν μία συγκεκριμένη μορφή δραστηριότητας (διαλέξεις, εορτές, χοροεσπερίδες, εκδόσεις κλπ.) και προβάλλουν συγκεκριμένα αιτήματα (π.χ. την εκπαίδευση, την φιλανθρωπία, την επέκταση της φιλομουσίας, τον καλλωπισμό εκκλησιών και κοινοτικών ιδρυμάτων, την υποστήριξη σχολείων κλπ.) και όχι κάποια άλλα. Το ερώτημα λοιπόν που προκύπτει είναι γιατί τελικά συλλογικές δραστηριότητες αλλά και συλλογικά αιτήματα αρθρώνονται στην μορφή των συλλόγων.

Το να υποστηρίξει κανείς ότι οι σύλλογοι αποτελούσαν μια μορφή παράδοσης στον ελληνορθόδοξο χώρο θα ήταν απλώς λάθος, καθώς το φαινόμενο της ίδρυσης συλλόγων αποτέλεσε μία πρόσφατη συλλογική δραστηριότητα που εμφανίσθηκε μόλις στις αρχές του 19ου αιώνα και πήρε την οριστική του μορφή μόνο κατά την διάρκεια του δεύτερου μέρους του 19ου αιώνα και κυ-

ρίως μετά την ίδρυση του ΕΦΣΚ, ο οποίος αποτέλεσε ένα γενικό πρότυπο λειτουργίας και οργάνωσης.

Κατά την άποψή μας δύσκολα θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς τα αιτήματα και τις προθέσεις των συλλόγων μόνο μέσα από την κοινωνική τους διάσταση ή τον αστικό τους χαρακτήρα. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ανάπτυξη των εκπαιδευτηρίων και της μαζικής εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων που αποτέλεσε το πλέον συνηθισμένο αίτημα των συλλόγων, καθώς οι περισσότεροι σύλλογοι δημιουργήθηκαν, για να υποστηρίξουν οικονομικά και υλικά την οργάνωση των τοπικών εκπαιδευτηρίων. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου και η συνακόλουθη ανάπτυξη αστικών στρωμάτων μοιραία οδήγησε στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Ωστόσο μία τέτοια υπόθεση έχει περιορισμένη εφαρμογή, διότι αφορά αποκλειστικά τα μεγάλα αστικά κέντρα και όχι τις επαρχιακές πόλεις όπου και εκεί επεκτάθηκε το σχολικό δίκτυο. Επί πλέον μία τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί στην οργάνωση των εκπαιδευτηρίων έπρεπε να παρεμβληθεί η δραστηριότητα των συλλόγων. Το βέβαιο είναι ότι οι σύλλογοι είχαν μία σημαντική θέση στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου, κάτι που επιβεβαιώνεται εξάλλου και από το ότι η κατά τόπους βιώσιμη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων μάλλον ακολουθεί την ίδρυση των αντίστοιχων συλλόγων παρά το αντίθετο.

Ακόμη θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η σχέση που προέκυψε μεταξύ των συλλόγων και της εκπαίδευσης οφειλόταν απλά στην εγγράμματη ιδιότητα των μελών των συλλόγων που τους έδινε την δυνατότητα να αρθρώσουν το αίτημα της μαζικής εκπαίδευσης. Όμως η διαπίστωση αυτή δεν αρκεί, για να εξηγηθεί η προβολή αυτού του αιτήματος, η αφετηρία του οποίου δεν βρίσκεται στην μηχανιστική εξίσωση εγγράμματοι = σχολεία, αλλά στην πρόσληψη της καθημερινής πραγματικότητας η οποία όμως γίνεται με συγκεκριμένο τρόπο. Για τους περισσότερους συλλόγους δεν ήταν οι ανάγκες της σύγχρονης εποχής, οι ανάγκες της οικονομίας ή η «πρόοδος του πολιτισμού» αυτές που δημιούργησαν το συγκεκριμένο αίτημα της μαζικής εκπαίδευσης. Αντίθετα το αίτημα αυτό, για να ακολουθήσουμε το παράδειγμα του ΕΦΣΚ, προέκυψε αρχικά απ' ενός από την ανάγκη καταπο-

λέμησης της αμάθειας γενικά και απ' ετέρου, με όλο και μεγαλύτερη ένταση, από την ανάγκη συσπείρωσης και προστασίας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τις απειλές που αυτοί, σύμφωνα με την αντίληψη που συν-διαμόρφωναν τα μέλη των συλλόγων, αντιμετώπιζαν. Θα μπορούσε βέβαια να ισχυρισθεί κανείς ότι η ρητή διατύπωση των αναγκών αυτών εγγράφεται στην ιδεολογία του εθνικισμού που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ανάμεσα στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αν και δεν θα διαφωνήσουμε γενικά με αυτή την διαπίστωση —και αφήνοντας ασχολίαστη την καθολικότητα αυτής της υπόθεσης—, θα προσθέταμε ότι ο εθνικισμός και η εθνικιστική ιδεολογία στηρίζονται σε μία συγκεκριμένη αντίληψη/αναπαράσταση της πραγματικότητας, η οποία όμως αποκτά νόημα μόνο μέσα από την γλωσσική εκφορά της. Συνεπώς η ανάγκη καταπολέμησης της αμάθειας και η ανάγκη της προστασίας των ελληνορθόδοξων κατέληξαν να γίνουν αντιληπτές μέσα από ένα γλωσσικό πεδίο το οποίο επιχειρούσε να συγκροτήσει την εθνική ταυτότητα ενός μέρους τουλάχιστον των ελληνορθόδοξων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η γλωσσική δε εκφορά των αναγκών αυτών συμπληρώθηκε από το απαραίτητο σύστημα εννοιών, λέξεων και συμβόλων, το οποίο συνόδευε και διαμόρφωνε την (ελληνική) εθνική ταυτότητα. Όμως το πλέγμα αυτό δεν ήταν δεδομένο από την αρχή, αλλά μεταλλασσόταν συνεχώς μέσα από την συνειδητοποίηση του γλωσσικού και πολιτιστικού κατακερματισμού των ελληνορθόδοξων, την θετική ενσωμάτωση της ορθόδοξης ιεραρχίας στην πρόσληψη της ελληνικότητας, τις γεωπολιτικές αλλαγές καθώς και άλλους παράγοντες που πήραν την θέση τους στην ελληνική εθνική ταυτότητα.

Επαναλαμβάνουμε πάντως ότι οι ανάγκες που οδήγησαν πολλούς συλλόγους στην διατύπωση του αιτήματος της εκπαίδευσης δεν εκφέρονται γλωσσικά ανεξάρτητα από το συνολικό πλέγμα/σύστημα εννοιών, λέξεων και συμβόλων που αναπαριστούν την εθνικιστική οπτική, πλέγμα το οποίο επί πλέον μεταβάλλεται. Από το περιβάλλον της Πόλης, όπου οι συνεδριάσεις των συλλόγων αποτελούσαν και κοινωνικό γεγονός, μέχρι την μοναχική ατμόσφαιρα των επαρχιακών πόλεων της Μακεδονίας, της Θράκης, και της Μ. Ασίας, όπου οι συλλογικές δραστηριότητες

οργανώνονταν από τους λίγους εγγράμματους που περίμεναν την επιβράβευση των προσπαθειών τους από τους μεγάλους συλλόγους ή κάποιους εύπορους ομογενείς, το γλωσσικό αυτό πλέγμα χρησιμοποιήθηκε συνεχώς αυτούσιο ή με παραλλαγές και διαμόρφωσε έναν κοινό τόπο αναφοράς που δεν περιορίστηκε στα μέλη των συλλόγων, αλλά σταδιακά επεκτάθηκε και στις κοινότητες που τα περιστοιχίζαν.

Με άλλα λόγια η μορφή των συλλόγων και η σχέση τους με την ανάπτυξη των σχολείων δεν προέκυψε φυσικά, αλλά ήταν το αποτέλεσμα μίας συγκεκριμένης αναπαράστασης της πραγματικότητας, που οδήγησε στο αίτημα της εκπαίδευσης μόνο μετά από την μεσολάβηση της συνειδητοποίησης συγκεκριμένων «απειλών» ή προτεραιοτήτων. Το ότι οι απειλές αυτές είχαν αναδειχθεί πρόσφατα δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Επί πλέον οι προτεραιότητες αυτές αλλά και το αίτημα της εκπαίδευσης εγγράφονται σε ένα πεδίο που συνδέεται με την γλώσσα και την ιδεολογία του εθνικισμού.

Στο σημείο αυτό οι σύλλογοι μπορούν να ερμηνευθούν όχι απλά ως φορείς εκπαιδευτικής και πολιτιστικής δραστηριότητας, αλλά ως φορείς μίας συγκεκριμένης γλώσσας/λόγου που είναι σε θέση να αναπαριστά την πραγματικότητα, να οργανώνει την κατανόησή της και να προβάλλει αιτήματα. Η διάσταση αυτή προϋποθέτει ότι η πρακτική και τα αιτήματα των συλλόγων δεν προκύπτουν απλά από την εμπειρία των μελών τους και την συνείδηση που προέκυψε από αυτήν. Η διαμόρφωση της συνείδησης συνδέεται πάντα με μία συγκεκριμένη γλωσσική διάταξη της εμπειρίας, η οποία καθιστά την εικόνα και το νόημα που επιχειρεί να αναπαραστήσει πειστικά. Μόνο τότε η εμπειρία μπορεί να διαμορφώσει συλλογικές συνειδήσεις, να ξεφύγει από την ατομική διάσταση και να λειτουργήσει συλλογικά. Με άλλα λόγια η συλλογική συνείδηση δεν μπορεί να συνδεθεί με την εμπειρία παρά μόνο μέσα από την παρεμβολή ενός λόγου ο οποίος οργανώνει την κατανόηση της εμπειρίας. Και υπάρχουν περισσότεροι του ενός λόγοι που είναι σε θέση να αρθρώσουν την ίδια εμπειρία.

Πάντως η γλωσσική διάταξη της εμπειρίας αναφέρεται/εγγράφεται πάντα σε ένα ευρύτερο θεσμοθετημένο Λόγο (discourse) έξω από τον οποίο δεν έχει νόημα. Στην περίπτωση μας η γλωσσ-

σική διάταξη της εμπειρίας την οποία υποθέσαμε ότι οργανώνουν οι σύλλογοι, σε διαφορετικό βαθμό αν επιθυμείτε, εγγράφεται στο θεσμοθετημένο Λόγο της «σύστασης του εθνικού» ως κατηγορίας και επιχειρεί να απαντήσει σε ερωτήματα, όπως ποια είναι η θέση της γλώσσας ή της ορθοδοξίας στην εθνική ταυτότητα, ποιος είναι ο ρόλος της ιστορίας στην εθνική συνείδηση κλπ., καθώς μόνο με αυτό τον τρόπο μπορεί να καταδειχθεί η κοινότητα και η μοναδικότητα της ομάδας που ο εθνικός Λόγος εγκαλεί ως Έθνος.

Αν όμως η μετουσίωση της εμπειρίας σε συνείδηση και συλλογική δραστηριότητα απαιτεί την γλωσσική διάταξη της εμπειρίας με έναν συγκεκριμένο τρόπο, τότε η τελευταία δεν μπορεί παρά να οργανωθεί από μία κοινότητα ή μία ομάδα που είναι σε θέση και έχει την πρόθεση να το κάνει. Η κοινότητα αυτή δε δεν μπορεί παρά να συγκροτηθεί από εγγράμματος, να υπάρξει δηλαδή ως εγγράμματη κοινότητα. Εδώ βρίσκεται το δεύτερο σημείο που θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε. Οι σύλλογοι αποτελούν εγγράμματος κοινότητες, οι οποίες οργανώνουν γλωσσικά και εννοιολογικά την εμπειρία του περιβάλλοντός τους και την μετουσιώνουν σε συνείδηση για τα μέλη τους και τις κοινότητες που τους περιστοιχίζουν.

Ωστόσο θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς ότι μία εγγράμματη κοινότητα δρα από την αρχή με συγκροτημένες και ενιαίες απόψεις, ότι τα εννοιολογικά και γλωσσικά εργαλεία που χρησιμοποιεί (λέξεις, σύμβολα, έννοιες) έχουν την ίδια σημασία για τα μέλη της και ότι συνεπώς η «πρόσληψη του κόσμου και της πραγματικότητας» υφίσταται εκ των προτέρων με κοινούς όρους για τα ίδια. Αντίθετα η εικόνα της εγγράμματης κοινότητας που έχουμε στο μυαλό μας αντιστοιχεί σε μία κοινότητα που συνεχώς διαπλάθει και την ταυτότητά της και την ταυτότητα των μελών της κάτω από τις επιδράσεις μίας εμπειρίας, η οποία πάντα διατάσσεται γλωσσικά μέσω ενός συγκεκριμένου Λόγου, μετουσιώνεται σε συνείδηση και προβάλλει αιτήματα. Υπ' αυτή την έννοια η λειτουργία της κοινότητας ισοδυναμεί με μία διαδικασία στην οποία η διαμόρφωση των όρων μέσα από τους οποίους καταννοείται η πραγματικότητα μεταβάλλεται. Συνεπώς η συγκρότηση της εγγράμματης κοινότητας δεν ταυτίζεται με τον χρόνο

ίδρυσής της αλλά με την ίδια την λειτουργία της, καθώς μέσα από αυτή συγκροτείται και η δημόσια ταυτότητά της και οι ατομικές συνειδήσεις των μελών της. Προφανώς η λειτουργία της κοινότητας αυτής δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που επιδρά στην συνείδηση των μελών. Σε μία εποχή ανάπτυξης της κοινωνίας τον ρόλο αυτό μπορούν να τον παίξουν και άλλοι παράγοντες. Ωστόσο, επειδή αναφερόμαστε στην οθωμανική αυτοκρατορία και την εκεί δραστηριότητα των συλλόγων, θέλουμε να υπογραμμίσουμε την βασική θέση που είχε η λειτουργία των συλλόγων στην ατομική και συλλογική συνείδηση των μελών τους, ακριβώς επειδή αποτέλεσαν τους κυριότερους φορείς συλλογικής δραστηριότητας, χωρίς βέβαια να θεωρούμε ότι ήταν και ο μοναδικός παράγοντας διαμόρφωσης συλλογικών συνειδήσεων.

Οι σύλλογοι λοιπόν μπορούν να κατανοηθούν ως εγγράμματα κοινότητες, οι οποίες αποτέλεσαν μία νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας και ως φορείς μίας γλώσσας με ειδικά χαρακτηριστικά, μέσω της οποίας η αναπαράσταση της πραγματικότητας καθίσταται πειστική και επιτρέπει την προβολή των αναγκών αιτημάτων. Αντίθετα οι σύλλογοι δεν μπορούν να εμφανίζονται απλά ως «έκφραση» της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης, μόνο και μόνο επειδή η εμφάνισή τους παρατηρείται την ίδια περίοδο κατά την οποία η τάξη αυτή διαμορφώνει την κοινωνική και οικονομική της φυσιογνωμία. Και επί πλέον μία τέτοια σχέση δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητή έξω από την γλώσσα των συλλόγων, δηλαδή έξω από τον λόγο των ιδίων των φορέων που υποτίθεται ότι εκφράζουν αυτή την τάξη, και μόνο τότε θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε και την ένταση αυτής της αναπαράστασης ή έκφρασης. Η ερμηνεία των συλλόγων που προτείνουμε, χωρίς να διαχωρίζεται από την ανάλυση του κοινωνικού χαρακτήρα τους ή του κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος στο οποίο έδρασαν, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην γλώσσα των συλλόγων και επιτρέπει την κατανόηση των αναπαραστάσεων που επέβαλαν τα συγκεκριμένα αιτήματα και διαμόρφωσαν την συγκεκριμένη ταυτότητα.

Στις σελίδες που ακολουθούν προσπαθήσαμε να ακολουθήσουμε την γραμμή ανάλυσης που μόλις παρουσιάσαμε. Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος επιχειρεί να παρουσιάσει

την κοινωνική διάσταση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή την κοινωνική του σύσταση και την μεταβολή της στο χρόνο, καθώς και το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτός έδρασε. Το χρονικό πλαίσιο της μελέτης είναι αυτό της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται η ανάλυση της γλώσσας του Συλλόγου στο επίπεδο του πλέον σημαντικού ίσως συστατικού της, του εθνικού λόγου. Η απόπειρα αυτή βασίζεται στην ανάλυση τριών δραστηριοτήτων του Συλλόγου, των εκθέσεων της εκπαιδευτικής επιτροπής του, των διαγωνισμών που οργάνωσε καθώς και των εκπαιδευτικών συνεδριών που επίσης οργάνωσε η διοίκηση του Συλλόγου και που συμπυκνώνουν ικανοποιητικά τον εθνικό του λόγο.

Η μελέτη αυτή δεν αποτελεί βέβαια μία ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, καθώς δεν εξετάζει όλες τις δραστηριότητές του. Ο υπότιτλος της μελέτης εξάλλου υποδηλώνει και τον μερικό χαρακτήρα της. Αποτελεί περισσότερο μία απόπειρα ανασύνθεσης ενός συγκεκριμένου λόγου και χρησιμοποιεί τον Σύλλογο ως παράδειγμα. Πρέπει όμως να σημειώσουμε με την ευκαιρία την ανεπάρκεια των σπουδών για τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας γενικά και της Κωνσταντινούπολης ειδικότερα. Οι εργασίες που υπάρχουν για τα θέματα αυτά δεν επαρκούν για την κατανόηση της ιστορίας τους, πόσο μάλλον που οι περισσότερες από αυτές, όταν ξεφεύγουν από την απλή περιγραφή, κινούνται στα πλαίσια μίας παραδοσιακής ιστοριογραφίας που απλά περιορίζεται στην προβολή της σημαντικής πράγματι διάστασης της «καταστροφής», των «χαμένων πατρίδων» ή των «εθνικών δικαίων». Η ιστορία των πληθυσμών αυτών *per se*, ως μειονότητα στη σχέση τους με την οθωμανική κοινωνία, οι ποικίλες μορφές της πολιτιστικής τους υπόστασης και της οικονομικής τους δραστηριότητας και το ποίον των σχέσεών τους με το ελλαδικό κράτος παραμένουν σε σημαντικό βαθμό αδιερεύνητα. Η μελέτη που ακολουθεί φιλοδοξεί απλά να συμβάλει σε έναν προβληματισμό για τους πληθυσμούς αυτούς, ο οποίος θα ξεφεύγει από τα παραδοσιακά πλαίσια.

Μέρος Α'**Κεφάλαιο Ι:****Σύντομη ιστορική ανασκόπηση του Ελληνικού
Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως**

Η σύσταση ελληνορθόδοξων σωματείων πολιτιστικού χαρακτήρα στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1860, όταν ομάδα λογίων το 1861 προχώρησε στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου». Σύμφωνα με το καταστατικό του σωματείου σκοπός του ήταν «ή διάδοσις τῶν γραμμάτων ἐν γένει εἰς τοὺς ἐν τῷ ὀθωμανικῷ κράτει ὀρθόδοξους λαοὺς καὶ μάλιστα εἰς τὸ γυναικεῖον φύλον ἄνευ διακρίσεως, καταγωγῆς καὶ γλώσσης»¹. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού το σωματείο θα προχωρούσε στην σύσταση εκπαιδευτηρίων, στην τακτική συνδρομή των απόρων σχολείων, στην έκδοση διδακτικών βιβλίων κ.ά.². Στο περιβάλλον της δεκαετίας του 1860, όπου η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος βρισκόταν σε νηπιακή φάση και υπό τον στενό έλεγχο της ορθόδοξης εκκλησίας, η κοσμική αυτή παρέμβαση δεν μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά παρά ως διάθεση δημιουργίας σχολικού συστήματος στο οποίο η θέση των λαϊκών θα ήταν ισχυρή.

Η διακοπή της λειτουργίας του Φροντιστηρίου για λόγους που αποδίδονται από τον συγγραφέα του μικρού πονήματος και μετέπειτα πρόεδρο του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Οδυσσέα Ιάλεμο στις «πολιτικές περιπέτειες της ελεύθερης μερίδος του έθνους» δημιούργησε ένα κενό που ήρθε αμέσως να καλυφθεί το 1861 με την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως (ΕΦΣΚ) και του Ιατρικού Συλλόγου, ο οποίος συγχωνεύθηκε σύντομα με τον πρώτο. Η ύπαρξη του ΕΦΣΚ, όπως εξάλλου και του Φροντιστηρίου, οφείλεται στην ωρίμανση της ιδέας της λαϊκής συλλογικής δραστηριότητας με καθαρά πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Το γεγονός της δημιουργίας του Συλλόγου σε μία περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις των λαϊκών με την ορθόδοξη εκκλησία είχαν διέλθει μία πρόσφατη δοκιμασία κατά την συγκρότηση των «Εθνικών Κανονισμών» μάς προτρέπει στην υποθεση της διάθεσης αυτονομίας

και ενισχυμένης παρουσίας των πρώτων στα εσωτερικά της ορθόδοξης κοινότητας. Η ταυτόχρονη εμφάνιση του βουλγαρικού ζητήματος απέτρεψε ενδεχομένως την εμφάνιση της κρίσεως στις σχέσεις των δύο πλευρών, χωρίς όμως να αποτρέψει ταυτοχρόνως και την διάθεση αυτονομίας των λαϊκών απέναντι στον ορθόδοξο κλήρο. Για λόγους που θα εξετάσουμε πιο κάτω οι σχέσεις των δύο πλευρών αποκαταστάθηκαν γρήγορα, κάτι που αντανακλάται και στην λειτουργία του ΕΦΣΚ και στην χρηματοδότησή του από τα Πατριαρχεία. Ο Αλέξανδρος Ζωγράφος πασάς στον λόγο του για τα πενήντα χρόνια λειτουργίας του Συλλόγου μαρτυρεί:

«Ἡ δὲ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ ὁ κλήρος ἡμῶν κατ' ἀρχὰς μὲν τῆς ἰδρύσεως τοῦ Συλλόγου ἔδειξαν ἀπέναντι αὐτοῦ στασιν οὐχὶ βεβαίως ἐχθρικὴν ἀλλὰ ἐπιφυλακτικὴν. Μετ' οὐ πολὺ ὁμως πολλοὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν προσήλθον εἰς τὸν Σύλλογον καὶ ἐγένοντο μέλη αὐτοῦ διαπρεπῆ»³.

Η βαρύνουσα παρουσία των λαϊκών αντικατοπτρίζεται και στον κατάλογο των ιδρυτών του. Από τα τριάντα τρία ιδρυτικά μέλη τα δέκα ήταν ιατροί, τα επτά προέρχονταν από τον επιχειρηματικό κόσμο, τα έξι ήταν εκπαιδευτικοί και λόγιοι και τα τέσσερα ήταν μέλη της ανώτερης οθωμανικής διοίκησης. Αντίθετα συναντούμε έναν μόνο κληρικό, τον Αλέξανδρο Λάσκαρη, μητροπολίτη Σισανίου*.

* Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου ήταν οι ακόλουθοι: Αποστολίδης Ιωάννης, ιατρός, Αποστολίδης Δ., έμπορος, Αριστοκλής Ι., καθηγητής, Βασιλάκης Ηρόκλης, ιατρός, Βαφειάδης Απόστολος, ιατρός, Βλαστός Αντώνιος, τραπεζίτης, Γαλάτης Σ., ιατρός, Γενήδουνας Δημήτριος, έμπορος, Γεωργαντόπουλος Ιωάννης, δικηγόρος, Ευθύφρων Κ., ιατρός, Γκιουμουσδεργιάνης Μ., έμπορος, Ζάνος Π., Ζωγράφος Θεόδωρος, ιατρός, Ζωγράφος Ξενοφών, ιατρός, Ζωγράφος πασάς Αλέξανδρος, ιατρός, Ιγγλέσις Α., έμπορος, Ιωαννίδης Εμμανουήλ, καθηγητής, Καλλιάνης Κωνσταντίνος, πρώην συμβούλος της επικρατείας, Καραθεοδωρής πασάς Αλέξανδρος, ηγεμών Σάμου, Καραθεοδωρής Κωνσταντίνος, ιατρός, Καραθεοδωρής Στέφανος, Κουσουδής Θεμιστοκλής, έμπορος, Κωνσταντινίδης Γεώργιος, κτηματίας, Λάσκαρης Αλέξανδρος, μητροπολίτης Σισανίου, Μαυρογένης πασάς Σπυριδων, αρχίατρος, Νεόκοσμος Δημήτριος, έμπορος, Παλαιολόγος Α., γενικός πρόξενος της Ελλάδας, Πυλάδης Βασίλειος, λόγιος, Πασπαλής Δημήτριος, Σάββας Ιωάννης πασάς, πρώην γενικός διοικητής Κρήτης, Σοφοκλής Γαβριήλ, καθηγητής, Χρυσοβέργης Γεωργιος, καθηγητής

Με δεδομένη την κοσμική του φυσιογνωμία ο ΕΦΣΚ προσπάθησε από την αρχή να ανταποκριθεί στις προσδοκίες με τις οποίες τον είχαν δημιουργήσει προωθώντας συστηματικά την οργάνωση διαλέξεων που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων του. Έτσι «αἱ κύριαι ἐργασίαι... συνίσταντο εἰς τὴν κατὰ τὰς τακτικὰς αὐτοῦ συνεδριάσεις ἀνάγνωσιν ἐπιστημονικῶν μελετῶν... ἀφορισμῶν τὴν ἀρχαιότητα ἢς τὸ πνεῦμα, οἱ ἐμπορούμενοι τοῦτου, προσεπάθουν νὰ ἀναζωογονήσωσι πρὸς ἀναζωπύρωσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος ἢ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν ἢ τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν παραχθέντα καὶ διανοηθέντα». Παράλληλα όμως ὁ Σύλλογος συνέχισε «ἐπιμελούμενος τῶν δημοσίων διαλέξεων καὶ ἀναπτύσσων αὐτὰς δι' ὧν προϋτίθετο ὅπως εὐγλωττοὶ, εὐληπτοὶ καὶ εὐπαιδευτοὶ ἀγορηταὶ καθιστῶσι κοινὰς τὰς πολυειδεῖς τοῦ αἵωνος μαθήσεις...»⁴

Οι δραστηριότητες του Συλλόγου είχαν μεγάλη απήχηση και σύντομα ξεπέρασαν τα όρια της ελληνορθόδοξης κοινότητας, καθώς πολλοί κάτοικοι της οθωμανικής πρωτεύουσας που δεν ανήκαν σε αυτήν άρχισαν να συμμετέχουν ενεργά στις δραστηριότητές του. Η γνωστότερη ίσως περίπτωση ήταν αυτή του Ιουλίου Millingen, γνωστού γιατρού της Πόλης, που διετέλεσε μάλιστα και προεδρος του ΕΦΣΚ την περίοδο 1869-70. Στους καταλόγους των τακτικών μελών συναντούμε επίσης πολλούς άλλους που προέρχονταν κυρίως από τον κόσμο των ελεύθερων επαγγελματιών αλλά και από τις ευρωπαϊκές διπλωματικές αποστολές. Η κοσμοπολίτικη διάσταση του ΕΦΣΚ διατηρήθηκε σε όλο το διάστημα της λειτουργίας του, ακόμη και όταν ενισχύθηκε σημαντικά ο ελληνορθόδοξος προσανατολισμός του. Αλλά στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε και παρακάτω.

Η δυναμική ανάπτυξη του Συλλόγου, η βιωσιμότητα που τον διέκρινε καθώς και η απήχηση που συντηρούσε οδήγησαν την ηγεσία του σε σκέψεις για τον επαναπροσανατολισμό των δραστηριοτήτων του. Η λογική του «φάρου» εξακολουθούσε να προσδιορίζει την λειτουργία του, αλλά εις το εξής ο ΕΦΣΚ θα έπρεπε να πάρει περισσότερες πρωτοβουλίες κυρίως στον εκπαιδευτικό τομέα. Η μετάβαση αυτή καταγράφεται πλήρως στον νέο κανονισμό του 1871, όπου ορίζεται σαφώς ως σκοπός του ΕΦΣΚ η «τῶν γραμμάτων καὶ ἐπιστημῶν καλλιέργεια καὶ ἡ ἀνά

τήν Ἀνατολήν διάδοσις αὐτῶν». Ο στόχος αὐτός πέραν των ἤδη τελουμένων δραστηριοτήτων θα μπορούσε, σύμφωνα με το καταστατικό, να επιτευχθεῖ με την υποστήριξη των ἀπόρων σχολείων και την ἰδρυση νέων, δραστηριότητες που θα αποτελούσαν την πρώτη προτεραιότητα του ΕΦΣΚ κατά την ἐπόμενη δεκαετία. Επὶ πλέον το καταστατικό προέβλεπε την επέκταση του Συλλόγου σε εκδοτικές δραστηριότητες καθὼς και «τὴν ἰδρυσιν διαγωνισμῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς παρ' ἡμῖν παιδείσεως ἢ πρὸς λύσιν διαφορῶν ἐπιστημονικῶν ζητημάτων»⁵.

Ο προσανατολισμός αὐτός εἶχε ἤδη προδιαγραφεί στα ἀμέσως προηγούμενα χρόνια, ὅταν οἱ ἀνάγκες τῆς ἐκπαίδευσης και τῆς συγκρότησης ταυτότητας τῆς ἐλληνορθόδοξης κοινότητας ἀρχισαν να γίνονται αντικείμενο ἐνδιαφέροντος. Ἢδη το 1867 ὁ Μενέλαος Νεγρεπόντες προσέφερε στον Σύλλογο 100 ΤΛ «πρὸς σύστασιν εἰδικοῦ τμήματος ἀφορῶντος τὴν διάδοσιν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας διὰ σχολείων, συλλόγων κτλ.»⁶. Τον ἐπόμενο χρόνο ἡ Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης προσέφερε στον Σύλλογο 5.000 φρ., για να ἀναλάβει τὴν οργάνωση διαγωνισμῶν και βραβείων σχετικῶν με τὴν ἐλληνικὴ και γαλλικὴ γλῶσσα καθὼς και των φυσικομαθηματικῶν. Τον ἴδιο χρόνο ὁ ὁμογενὴς Νικόλαος Συμβουλίδης, κάτοικος Πετρουπόλεως, προσέφερε 500 ροῦβλια, προκειμένου να συσταθεῖ διαγωνισμός για τὴν περιγραφή του Πόντου.

Ἡ ἀλλαγὴ του καταστατικοῦ ἐνίσχυσε σημαντικὰ τοὺς πόρους για τον νέο προσανατολισμό του ΕΦΣΚ. Το 1871 ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος, ἓνας ἐκ των κυριότερων χρηματοδοτῶν του Συλλόγου, δηλώνει τὴν πρόθεσή του να προσφέρει 200 ΤΛ (τουρκικὲς λίρες) «γιά τὴν διάδοσιν τῶν Γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ», ὁ Ἀνδρέας Βαλλιάνος 100 ΤΛ, ὁ Κωνσταντῖνος Καραπάνος 20 ΤΛ και ἡ Δομνίνα Ζωγράφου 100 ΤΛ, ἐνῶ ὁ Μενέλαος Νεγρεπόντες ἀνανέωσε τὴν ετήσια δωρεά του των 100 ΤΛ. Ταυτοχρόνως ὀρισμένα ἀπὸ τα ἀκμάζοντα τραπεζικὰ καταστήματα τῆς Πόλης στα ὁποῖα υπήρχε ἰσχυρὴ ἐλληνικὴ συμμετοχὴ προσέφεραν χρηματικὰ ποσά. Ἐτσι ἡ Ἀντροτουρκικὴ Τράπεζα προσέφερε 220 ΤΛ και ἡ Τράπεζα Κων/πόλεως 400 ΤΛ. Συνολικὰ στην περίοδο 1872-1874 ὁ Σύλλογος εἰσέπραξε ἀπὸ δωρεές πάνω ἀπὸ 3.500 ΤΛ, ποσὸ ἐξαιρετικὰ σημαντικό. Επὶ πλέον το ταμεῖο του Συλ-

λόγου ἐνισχύθηκε και με τα ποσὰ που διέθεσαν ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος και ὁ γαμβρὸς του Κωνσταντῖνος Καραπάνος για τὴν σύσταση δύο νέων διαγωνισμῶν: 100 ΤΛ ετησίως ὁ πρῶτος για τὴν βράβευση δέκα μελετῶν «περὶ Ζώντων (γλωσσικῶν) Μνημείων» και 10.000 φρ. ὁ δεύτερος για τὴν βράβευση και ἐπιλογὴ βιβλίων για τὴν δημοτικὴ ἐκπαίδευση και για διάστημα ἑξὶ ἐτῶν. Ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος μάλιστα προικοδότησε ἐπὶ πλέον τον ΕΦΣΚ με 450 ΤΛ ετησίως για τὴν ἐκδοσὴ ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων.

Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ χρηματοδότηση ἐπέτρεψε στον ΕΦΣΚ να ικανοποιήσῃ τις νέες του φιλοδοξίες για ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Κατὰ τὴν δεκαετία του 1870 οἱ εκπαιδευτικὲς δραστηριότητες του Συλλόγου ἐνισχύθηκαν σημαντικὰ και οἱ δωρεές συνέχισαν να ρέουν στα ταμεῖα του. Ἀκόμη και ἡ μεγάλη πυρκαϊά, που το 1872 κατέστρεψε ὁλοσχερῶς τα γραφεῖα του Συλλόγου, που ὑπὸ ἄλλες συνθήκες θα εἶχε ματαιώσει ἀκόμη και τὴν λειτουργία του, δεν εἶχε κανέναν ἀντίκτυπο. Ἡ ἄμεση καταβολὴ 2.500 ΤΛ ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ τραπεζικὴ κοινότητα (2.000 ΤΛ ἀπὸ τον Χρηστάκη Ζωγράφο, 200 ΤΛ ἀπὸ τον Γεώργιο Ζαρίφη, 200 ἀπὸ τον Κορωνιό και 100 ἀπὸ τον Θεόδωρο Μαυρογορδάτο) και 15.000 δρχ. ἀπὸ το Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἐπέτρεψαν τὴν σύντομὴ ὁλοκλήρωση των εργασιῶν για το νέο κτίριο του ΕΦΣΚ.

Ἡ ἐνδόωση των εργασιῶν του ΕΦΣΚ, με τὴν ταυτόχρονη διαμόρφωση ὅλων των πολιτικῶν και χρηματοδοτικῶν προϋποθέσεων, θα ἔπρεπε να ἐρμηνευθεῖ και μέσα ἀπὸ μία ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὴ συγκυρία. Στο πολιτικὸ ἐπίπεδο θα ἔπρεπε να ἐπισημάνει κανεῖς τὴν δημιουργία ἐνὸς θετικοῦ ἐπιπέδου σχέσεων Ἑλλάδας-Τουρκίας, μετὰ τὴν ὀξυνση που εἶχε προηγηθεῖ με το ξέσπασμα και τὴν πορεία τῆς ἐπανάστασης στην Κρήτη, που ὁπωσδήποτε ἐπηρέασε θετικὰ τὴν πορεία των εργασιῶν του Συλλόγου. Στο ἴδιο ἀκριβῶς διάστημα πᾶρατηρεῖται και ἡ διαμόρφωση τῆς ιδέας του «ἐλληνοθωμανισμοῦ» που βρῖσκει ἀπήχηση ἀκόμη και στις στήλες του ἀθηναϊκοῦ Τύπου⁷. Ἀντίστοιχες σημασίας ἦσαν οἱ συσπειρωτικὲς διαδικασίες στους κόλπους τῆς ἐλληνορθόδοξης κοινότητας που παρατηρήθηκαν μετὰ τὴν δημιουργία τῆς βουλευτικῆς ἐξαρχίας το 1870. Ἀνέτοιμο να ἀναλάβει τὴν χρηματοδότηση τῆς ἀνάπτυξης του πατριαρχικοῦ σχολικοῦ συστήματος

το Πατριαρχείο, αναγνώρισε στον ΕΦΣΚ τον κατάλληλο μηχανισμό που διέθετε επί πλέον και την ανάλογη χρηματοδότηση από τον επιχειρηματικό κόσμο. Τέλος είναι απαραίτητο να υπογραμμισθεί ότι η ευκολία με την οποία συντελέσθηκε η χρηματοδότηση του ΕΦΣΚ, τουλάχιστον μέχρι τα 1875, δεν ήταν άσχετη με την εξαιρετικά ευνοϊκή οικονομική συγκυρία κατά την οποία η αναχρηματοδότηση του οθωμανικού χρέους μέσω βραχυπρόθεσμου δανεισμού από τα ελληνικά κυρίως τραπεζικά καταστήματα της Πόλης δημιούργησε υψηλότατα κέρδη⁸.

Ο επαναπροσανατολισμός του Συλλόγου οδήγησε και στην αναδιοργάνωσή του. Ο Σύλλογος συγκρότησε μόνιμες επιτροπές που στόχο είχαν να φέρουν εις πέρας τις εργασίες με βάση τον νέο προσανατολισμό. Από αυτές ειδικό βάρος είχαν η εκπαιδευτική και η φιλολογική επιτροπή που ανέλαβαν την ευθύνη η μεν πρώτη της χρηματοδότησης των απόρων σχολείων και της διενέργειας του Καραπάνειου διαγωνισμού, η δε δεύτερη την διενέργεια του «ἀγώνος περί Ζώντων Μνημείων». Ο αριθμός των μόνιμων επιτροπών δεν παρέμεινε ο ίδιος σε όλο το διάστημα λειτουργίας του ΕΦΣΚ, καθώς κάποιες από αυτές καταργήθηκαν, όπως η μουσική επιτροπή, ενώ προστέθηκαν νέες, όπως η κοινωνιολογική και η βιολογική επιτροπή.

Οι δραστηριότητες γύρω από την καλλιέργεια των γραμμάτων και την ανάπτυξη του σχολικού συστήματος καθόρισαν αποκλειστικά τις δραστηριότητες του ΕΦΣΚ κατά τις επόμενες δεκαετίες. Ωστόσο το ειδικό βάρος της ελληνικής παιδείας και γλώσσας, έτσι όπως προσδιορίστηκε από τους διαγωνισμούς και την συμβολή στην ανάπτυξη ενός ελληνόφωνου σχολικού συστήματος, όπως επέβαλλαν και οι ανάγκες της εποχής, είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία της αίσθησης σε πολλά μέλη του Συλλόγου ότι ο ΕΦΣΚ ήταν φορέας κυρίως των ελληνικών γραμμάτων και ότι οι δραστηριότητές του απευθύνονταν στους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποκλειστικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Οδυσσεάς Ιάλεμος ερμηνεύει την αλλαγή του καταστατικού το 1871, έτσι ώστε ο Σύλλογος να καταστεί «ὁδὸγὸς τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀπάντων τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων ἐνεργείας καὶ τὸ κέντρον ὅλων τῶν περὶ αὐτῆς πόθων καὶ πράξεων» – ένα είδος – «οἶονεὶ ὑπουργείου τῆς Ἐκπαιδεύσεως τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων

καὶ ἑλληνιζόντων». Ο ίδιος μάλιστα ενισχύει την άποψη αυτή θεωρώντας ότι ο νέος κανονισμός «ἀνεκῆρυττε τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ ὅπως συνδεθῇ μὲν μεθ' ἀπάντων τῶν ἐν τῇ ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ ἑλληνικῶν σχολείων, συλλόγων, ἀδελφότητων καὶ ἄλλων ἐκπαιδευτικῶν σωματείων, μεριμνᾷ δὲ περὶ αὐτῶν οὐ μόνον ἠθικῶς ἀλλὰ καὶ δι' ὕλικής κατὰ τὸ δυνατόν συνδρομῆς».

Στην πραγματικότητα το καταστατικό του Συλλόγου δεν περιόριζε τις δραστηριότητες του ΕΦΣΚ αποκλειστικά στους ελληνοφώνους, αλλά υπογράμμιζε την ανάγκη διάδοσης των γραμμάτων στην Ανατολή με έναν πολύ ευρύτερο τρόπο. Επί πλέον δεν έκανε μνεία για τους ελληνικούς συλλόγους ειδικά αλλά γενικότερα για σύσφιξη των σχέσεων του Συλλόγου με άλλους συλλόγους και σωματεία στην οθωμανική αυτοκρατορία και το εξωτερικό⁹. Η ελαστική κατεύθυνση του Συλλόγου τόσο ως προς το είδος της παιδείας που θα έπρεπε να προωθηθεί όσο και ως προς τον προσανατολισμό των δραστηριοτήτων του υπογραμμίζεται με σαφή τρόπο λίγα χρόνια αργότερα από τον Ηροκλή Βασιιάδη, ο οποίος στον λόγο του για τα εικοσιπέντε χρόνια λειτουργίας του ΕΦΣΚ παρατηρεί ότι ο Σύλλογος έχει ως αρχή να επιδιόκεται «πρὸς ἐκεῖνα ἃ οὔτε φράγμα ἔχουσιν οὔτε ὄρια στενά, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ τοῦ ἀνθρώπινου γένους», καθώς η επιστήμη «δὲν ἀποτελεῖ παρὰ κτήμα κοινὸν ὅλων τῶν πολιτισμένων λαῶν». Για αυτόν εξάλλου τον λόγο, συνεχίζει ο Βασιιάδης, «ὁ Σύλλογος δὲν περιορίσε τὰ μέλη του εἰς τοὺς ὁμογενεῖς ἀλλὰ καὶ τοὺς λογίους τῶν ἐνταῦθα ἁλλογενῶν προσεκάλεσε συμμετασχεῖν τῶν ἔργων αὐτοῦ, τοὺς μὲν ἐν ταῖς τακτικαῖς μέλεσιν ἀποδεχόμενος τοὺς δὲ μετὰ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν μέλη ἐκλέγων ἐπίτιμα»¹⁰.

Το ζήτημα που προκύπτει από αυτή την διάσταση θα το διαπραγματευθούμε εκτενέστερα παρακάτω. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι και οι δυο απόψεις καταγράφονται σε διαφορετικές συγκυρίες. Ο Οδυσσεάς Ιάλεμος έχει δίκαιο να επισημαίνει τον ελληνοκεντρικό προσανατολισμό του Συλλόγου, καθώς αυτός αποτέλεσε το πρότυπο πάνω στο οποίο βασίστηκε η οργάνωση πολλών άλλων ελληνορθόδοξων σωματείων. Ο Σύλλογος επέδρασε αποφασιστικά στην ίδρυση του Ηπειρωτικού καθώς και του Θρακικού Συλλόγου που θεωρήθηκαν εξαρχής αδελφά σωματεία με τον ΕΦΣΚ και ανέλαβαν ανάλογες εκπαιδευτικές προ-

τοβουλίες στις αντίστοιχες περιοχές. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι χρηματοδότες των δύο Συλλόγων ήταν για τον πρώτο ο Χρηστάκης Ζωγράφος και για τον δεύτερο ο Γεώργιος Ζαρίφης, που ταυτόχρονα χρηματοδοτούσαν αδρά και τον ΕΦΣΚ. Παράλληλα η αναφορά του Ιάλεμου γίνεται στα 1877, την περίοδο κατά την οποία η διαμάχη ανάμεσα στο πατριαρχείο και στην εξουσία είχε πάρει διαστάσεις, ενώ η πρόθεση δημιουργίας της μεγάλης Βουλγαρίας διαφαινόταν αισθητά στον ορίζοντα. Η πρόθεση δηλαδή ενίσχυσης του ελληνικού εθνικού χαρακτήρα του ΕΦΣΚ από τον Ιάλεμο δεν μπορεί παρά να απηχεί αυτή την πραγματικότητα, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ο Ιάλεμος υπήρξε ένας από τους πλέον «ελλαδικούς» του Συλλόγου, όπως εξάλλου μαρτυρεί και η ιδιότητα του πρώην μέλους της Συντακτικής Συνέλευσης του 1864¹¹.

Αντίθετα ο Βασιάδης εκφέρει την άποψή του σε μία περίοδο κατά την οποία ο ΕΦΣΚ προσπαθεί να επανατοποθετήσει την φυσιογνωμία του. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η σημαντική συρρίκνωση των δωρεών και της χρηματοδότησης περιορίσε τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου μετά το 1881. Η δημιουργία ταυτόχρονα της φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας «Αγαπάτε αλλήλους» που ιδρύθηκε το 1881 υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου και με την συνδρομή πολλών οικονομικά ισχυρών ελληνορθόδοξων, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης και ο Στεφάνοβιχ Σκυλίτζης, υποβάθμισε τον ΕΦΣΚ, καθώς ανέλαβε την χρηματοδότηση των απόρων σχολείων, την ίδρυση σχολείων και παρθενωγαγείων όπως και την χρηματοδότηση των δασκάλων¹².

Ο συνδυασμός των δύο αυτών δεδομένων έθετε εκ νέου το ζήτημα της κατεύθυνσης του Συλλόγου. Χωρίς να διαθέτει την προηγούμενη χρηματοδότηση, ο Σύλλογος εξακολουθούσε να είναι υπεύθυνος για την διοργάνωση του διαγωνισμού «περι Ζώντων Μνημείων» καθώς και του διαγωνισμού για την συγγραφή βιβλίων για την δημοτική εκπαίδευση. Επί πλέον ο Σύλλογος έγινε δέκτης νέων προσφορών για διαγωνισμούς. Ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος προσέφερε 150 Τλ ετησίως για την σύνταξη της βιβλιοθήκης χειρογράφων, που ανατέθηκε στον λόγιο Παπαδόπουλο-Κεραμέα (1883). Ο Ηρόκλης Βασιάδης κατέθεσε 20.000 φρ. υπέρ του Συλλόγου στην ΕΤΕ για την δημιουργία φιλολογι-

κού διαγωνισμού (1890). Μετά από παράκληση του Κωνσταντίνου Σάθα ο ΕΦΣΚ αγόρασε την βιβλιοθήκη του, αξίας 3.500 φρ., και με την συνδρομή του Πατριαρχείου θεσμοθετήθηκε νέος διαγωνισμός «πρός σύστασιν ιστορικού και γεωγραφικού τής μεσσηλικής του έθνους ήμών περιόδου»¹³. Ο Αλέξανδρος Μαυρογένης βέθης προσέφερε κληροδότημα 10.000 φρ. για την δημιουργία «διαγωνισμού αρετής». Ο Αλέξανδρος Ζωηρός πασάς δημιούργησε με ευθύνη του Συλλόγου διαγωνισμό για την βυζαντινή ιστορία και ο Περικλής Βιζουκίδης αθλοθέτησε στον Σύλλογο ετήσιο βραβείο 10 Τλ για την συγγραφή πρωτότυπων ελληνικών πραγματειών. Τέλος ο Γεώργιος Χασιώτης δημιούργησε τον δικό του «δραματικό αγώνα» με στόχο την προαγωγή της νεότερης λογοτεχνίας (1907).

Ωστόσο η δραστηριότητα του ΕΦΣΚ περιορίστηκε μετά το 1880 γεγονός που καταγράφεται και στις ετήσιες λογοδοσίες. Ήδη από τα 1882 ο Στυρίδων Μαυρογένης ομολογούσε την επίδραση που είχε στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου η δημιουργία της φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας «Αγαπάτε αλλήλους»¹⁴. Ο Σύλλογος αργά αλλά σταθερά ξαναγεννιόταν στις επισημονικές του ασχολίες, με μόνη ίσως εξαίρεση την διεκπεραίωση των διαγωνισμών. Οι νέες ισορροπίες διαγράφονται καθαρότερα στην δεκαετία του 1890. Ο Κωνσταντίνος Καλλιάδης, φύσει αισιόδοξος, επισημαίνει στην ετήσια λογοδοσία του για το έτος 1890: «Ήμέραι ήμέραις προστίθενται και έτη έτεσι, και ό σύλλογος ήμών συνεχίζει έκποδών ποιούμενος πάν πρόστυχον πρόσκομμα εις την έργατικήν... αυτού σταδιοδρομίαν... και ένδυναμοῦται... και βαρυσήμαντος καθίσταται ή ύπ' αυτού κατακτηθεῖσα θέσις έν τή έθνική συνειδήσει βαθέως συναισθανομένη ότι οὐκ απέβησαν άνωφελείς αί προς αυτόν συνδρομαί... οὐδέ φροῦδαί αί έπ' αυτού έρειδόμεναι έλπίδες»¹⁵. Η επιτυχία των εργασιών του Συλλόγου ήταν σχετική και αφορούσε αποκλειστικά τις επιστημονικές του δραστηριότητες. Την νέα κατάσταση ερμηνεύει ο Αναστάσιος Χρηστίδης στην λογοδοσία για το έτος 1892/93. Αφού αναπολεί τις παρελθούσες δραστηριότητες του ΕΦΣΚ, επισημαίνοντας την πρωτοκαθεδρία του κατά την δεκαετία του 1870, συμπληρώνει: «Ό ήμέτερος Σύλλογος έξ ανάγκης και φυσικώς εισέρχεται εις τόν κατ' έξοχήν και καθαρώς φιλο-

λογικόν και επιστημονικόν αὐτοῦ σκοπὸν συνεπεία φαίνεται τῶν περιστάσεων. Οὕτως ἡ μὲν ἰδρυσις καὶ συντήρησις τῶν σχολείων ἀφιερώθη εἰς τὴν φιλοτιμίαν καὶ τὴν πρωτοβουλίαν τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων καὶ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ κανονικὴν ἐπίδρασιν τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν θρησκευτικοῦ κέντρου, ἡμῖν δ' ἐπανελήφθη ἡ ἐπίτευξις τοῦ δευτέρου καὶ κυριωτέρου σκοποῦ, ἥτοι ἡ φιλολογικὴ καὶ επιστημονικὴ ἐργασία, γνῶρισμα βέβαιον τῆς πρὸς ἀληθὴ πολιτισμὸν ἀγοῦσης»¹⁶. Εἰς το ἐξῆς: οἱ ετήσιες λογοδοσίαι θα ἀναφέρονται αποκλειστικὰ στὴν ἐνδόση των φιλολογικῶν καὶ επιστημονικῶν ἐργασιῶν τοῦ Συλλόγου, καθὼς ἀκόμη καὶ ἡ διενέργεια των διαγωνισμῶν αποκτοῦσε ἀνάλογο χαρακτῆρα. Ἡ φαινογνωμία τοῦ Συλλόγου σημαδεύεται πλέον αποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς διαθέσεις των λογίων που σύμφωνα με τὸν Δημήτριο Μαλλιάδη «οὐδὲ πρὸς στιγμὴν ἔπαυσαν ἐργαζόμενοι καὶ τὸν μέγαν τοῦ ἰδρύματος τούτου σκοπὸν ἱπηρετοῦντες, ἀπασαν δὲ τὴν δραστηριότητα αὐτῶν συνεκέντρωσαν εἰς τὸ καθαρῶς ἐπιστημονικόν καὶ φιλολογικόν μέρος των ἐργασιῶν αὐτοῦ»¹⁷.

Πάντως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Συλλόγου γιὰ τὰ εκπαιδευτικὰ ζητήματα δὲν εἶχε ἐξαληφθεῖ. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ ΕΦΣΚ διατηροῦσε ὁρισμένες δραστηριότητες, με κυριότερη τὴν διενέργεια των διαγωνισμῶν γιὰ τὴν σύνταξη σχολικῶν βιβλίων καθὼς καὶ τὴν διανομὴ των χαρτῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου που εἶχε παραγγεῖλει ὁ Στέφανος Ζαφειρόπουλος στὸν Μ. Kierert. Ἡ πιο σημαντικὴ συνεισφορά πάντως τοῦ ΕΦΣΚ στὴν ἐκπαίδευση, στὴν ὑστερὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του, υπῆρξε ἡ διοργάνωση των εκπαιδευτικῶν συνεδρίων κατὰ τὴν περίοδο 1907-1910, στὴν διάρκεια των οποίων ἐξετάσθηκαν τὰ κυριότερα εκπαιδευτικὰ καὶ παιδαγωγικὰ προβλήματα τῆς ἐλληνορθόδοξης ἐκπαίδευσης. Ἡ παρουσίαση των ἐργασιῶν των συνεδρίων αὐτῶν, που ἦταν ἐντονα ἰδεολογικὰ φορτισμένη, θα παρουσιασθεῖ ἀναλυτικὰ πιο κάτω.

Ἡ μεταβολὴ των δραστηριοτήτων τοῦ ΕΦΣΚ καταγράφεται καὶ στὴν κίνηση τοῦ ταμείου του. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 τὰ ποσὰ που διαχειριζόταν καὶ διένεμε ἡ διοίκησις τοῦ Συλλόγου συχνὰ ξεπερνοῦσαν ετησίως τὶς 1.500 ΤΛ. Τὰ χρήματα αὐτὰ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἐκτακτὲς καὶ τακτικὲς συν-

δρομές πολλῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου καὶ διετίθεντο γιὰ τὴν χρηματοδότηση των ἀπόρων σχολείων σὲ φάση ταχύτατης ἀνάπτυξης τοῦ ἐλληνορθόδοξου σχολικοῦ δικτύου. Ἀπὸ τὸ χρονικὸ σημείο κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ ΕΦΣΚ περιορίσει τὶς εκπαιδευτικὲς δραστηριότητες περιορίσθηκαν καὶ οἱ πρὸς αὐτὸν χρηματικὲς συνδρομές. Ὡστόσο κατὰ τὴν περίοδο 1881-1910 ἡ οικονομικὴ διαχείρισις τοῦ ΕΦΣΚ προσδιορίσθηκε κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἔσοδά του δὲν ἦσαν τακτικὰ. Με ἐξαίρεση ὁρισμένες μερίδες, ὅπως οἱ τακτικὲς συνδρομές που καὶ αὐτὲς δὲν καταβάλλονταν στὸ σύνολό τους, καθὼς καὶ τοὺς πόρους ἀπὸ ὁρισμένα κληροδοτήματα, τὰ ἔσοδα τοῦ Συλλόγου παρουσιάζουν σημαντικὲς ετήσιες αποκλίσεις. Τὸ ἴδιο δὲ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς δαπάνες του οἱ ὁποῖες ὅμως παρουσίαζαν μικρότερες αποκλίσεις. Αὐτὸ που διαπιστώνεται εἶναι ἡ διατήρηση μικρότερων ἢ μεγαλύτερων ἐλλειμμάτων, που ὥστόσο λίγες φορὲς ἐμφανίσθηκαν ὡς μερίδες στὰ βιβλία τοῦ Συλλόγου. Ἡ κάλυψη τοῦ ἰσοζυγίου βασίσθηκε στὴν εξασφάλιση μιᾶς σχετικὰ υψηλῆς ροῆς ἐκτακτῶν συνδρομῶν που στὸ διάστημα 1880-1907 υπολογίζονται τουλάχιστον σὲ 2.300 ΤΛ. Ὁ πίνακας που ἀκολουθεῖ παρουσιάζει τὴν ετήσια κατανομὴ των εἰσφορῶν αὐτῶν.

Πίνακας 1: Έκτακτες συνδρομές προς τον ΕΦΣΚ, 1880-1908. (ΤΑ)

1880/81	60
1881/82	198
1882/83	179
1883/84	208
1887/88	90
1888/89	284
1890/91	256
1891/92	272
1892/93	67
1893/94	65
1894/95	40
1895/96	122
1896/97	280
1990/01	25
1901/02	50
1905/06	10
1906/07	92

Πηγή: Ετήσιοι απολογισμοί ταμείου του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πολεως.

Εκτός των εκτάκτων αυτών εισφορών ο ΕΦΣΚ φρόντιζε να συμπληρώνει τα έσοδά του με άλλα μέσα, όπως με την οργάνωση συναυλιών και την ενοικίαση των γραφείων του για κοινωνικές εκδηλώσεις. Οι οικονομικές δυσκολίες που παρουσιάζονταν δεν απέτρεψαν την συνέχιση της λειτουργίας του ΕΦΣΚ, καθώς ο περιορισμός των δραστηριοτήτων του μείωνε ταυτόχρονα και τις υποχρεώσεις του. Αν μάλιστα υπάρχει κάτι που προξενεί εντύπωση, αυτό είναι η επιβίωση του Συλλόγου παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, την ίδια στιγμή που διατήρησε το κύρος του ως ένας εκ των κυριότερων πολιτιστικών φορέων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ενδεικτικό είναι ότι στις συνεδριάσεις του ΕΦΣΚ αντιπροσωπεύονταν πολλοί από τους φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας, εκπρόσωποι του Πατριαρχείου καθώς και εκπρόσωποι της οθωμανικής κυβέρνησης, δείγμα της επιρροής του Συλλόγου αλλά και της αποδοχής του από την εκκλησιαστική και πολιτική εξουσία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Πρακτικά Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πολεως, ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΓ', 1877-78, σ. 12*: «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και της επιδράσεως αυτού επί της εκπαιδευτικής εν Τουρκία ενεργείας του ημετέρου εθνους»
2. Ο. π.
3. «Έκτακτος πανηγυρική συνεδρία επί τη πεντηκονταετηρίδι του ΕΦΣΚ», *ΠΕΦΣΚ, τ. ΛΑ', 1910-1911, σ. 44*.
4. Ο. π., «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», σ. 8.
5. *ΕΦΣΚ, «Κανονισμός του Συλλόγου 1899», αρ. 1*.
6. Ο. π., «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», σ. 9.
7. Βλ. ενδεικτικά: «Ο οικονομικός της Ανατολής Σύνδεσμος», *Οικονομική Επιθεώρησης, τ. Α' 1875, σ. 264-271*. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα, 1985, σ. 309-324.
8. Βλ. Εξερχόγλου Χ. *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων: Το κατάστημα Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος, 1871-1881*, 1989.
9. Βλ. «Κανονισμός του Συλλόγου», αρθ. 1 εδ. δ'.
10. Βλ. «Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886. Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου», *ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', 1887, σ. 6*.
11. Βλ. Σκοπετέα Ε. *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, σ. 358.
12. Βλ. Μαμωνή Κ. «Les associations pour la propagation de l'instruction grecque a Constantinople», *Έκτακτος πανηγυρική συνεδρία επί τη πεντηκονταετηρίδα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, Balkan Studies 1975 16 (1)* Βακαλοπούλου Κ. *Ιστορία Βορείου Ελλάδας: Η Θράκη*, σ. 344-47.
13. *ΠΕΦΣΚ, τ. ΛΑ', 1910-11, σ. 65*.
14. *ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 401-402*.
15. *ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΒ', 1889/90, σ. 132*.
16. *ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΑ', 1893, σ. 101*.
17. *ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΣΤ', 1894/95, σ. 121*.

Κεφάλαιο II

Η κοινότητα του ΕΦΣΚ, η κοινωνία της Πόλης

I. Πριν εξετάσουμε τις δραστηριότητες του Συλλόγου, είναι χρήσιμο να ασχοληθούμε με μια σημαντική πλευρά του θέματος που θα επιτρέψει και την καλύτερη κατανόησή τους. Πρόκειται για το κοινωνικό προφίλ του ΕΦΣΚ, ποιες κοινωνικές μερίδες τον συγκρότησαν και τι σχέσεις είχαν μεταξύ τους. Θα υπογραμμίσουμε από την αρχή ότι η κοινωνική βαρύτητα του Συλλόγου αποτυπώνεται στην σύνθεση των μελών του, που αποτελούν αποκλειστικά άτομα από τον επιχειρηματικό, εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κόσμο της Πόλης. Επιλέξαμε την εξέταση της σύνθεσης των τακτικών μελών του Συλλόγου, γιατί αντανακλά με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την κοινωνική του φυσιογνωμία. Αντίθετα δεν συμπεριλάβαμε τα επίτιμα και αντεπιστέλλοντα μέλη του. Η επιλογή μας αυτή έγινε, διότι τα άτομα αυτά δεν κατοικούσαν στην Πόλη, τα περισσότερα ούτε καν στην οθωμανική επικράτεια, και συνεπώς δεν υφίστατο το στοιχείο της εθελοντικής συμμετοχής που θεωρούμε απαραίτητο για την εκτίμηση της συμμετοχής τους. Επί πλέον το γεγονός ότι η επιλογή των μελών αυτών από τον Σύλλογο έγινε λόγω των επαγγελματικών ιδιοτήτων τους που συνδέονταν άμεσα με τον χώρο της εκπαίδευσης δεν προσθέτει τίποτα στην διευκρίνιση της κοινωνικής φυσιογνωμίας του Συλλόγου. Συνεπώς θεωρήσαμε ασφαλέστερη την ανάλυση της σύνθεσης των τακτικών μελών του Συλλόγου για τα οποία συντρέχει και το στοιχείο της εθελοντικής συμμετοχής, που συνδέεται με την διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τους, και το στοιχείο της εντοπιότητας.

Η κοινωνική σύνθεση του ΕΦΣΚ για την περίοδο 1879-1909 αποτυπώνεται στον πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 2: Σύνθεση των μελών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως κατά επαγγέλματα

Κατηγορία	1879	1890	1906	1909
Έμποροι-Μεσίτες	103	87	33	27
Τραπεζίτες	34	21	19	13
Κρατικοί υπάλληλοι	18	22	11	7
Κληρικοί	18	4	10	4
Ιατροί	22	32	56	43
Δικηγόροι	14	23	25	22
Δημοσιογράφοι	8	9	9	8
Εκπαιδευτικοί	37	42	25	25
Ασφαλιστές	4	1	1	1
Μηχανικοί	4	1	2	2
Προξενικοί	14	30	8	9
Αρχιτέκτονες	2	5	5	5
Κτηματίες	4	3	—	—
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	9	14	3	3
Λόγιοι	9	11	1	1
Διευθυντές εταιρειών	—	5	5	3
Χημικοί	—	1	1	1
Φαρμακοποιοί	—	—	1	1
Μουσικοί	—	—	1	1
Σύνολο	304	394	212	200

Πηγή: Κατάλογοι μελών αντιστοίχων ετών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως.

Από τον πίνακα προκύπτει η ισχυρή παρουσία των μεσαίων στρωμάτων στον ΕΦΣΚ: έμποροι, τραπεζίτες, εκπαιδευτικοί, γιατροί και δικηγόροι αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των τακτικών μελών. Η σύνθεση αυτή ενδεχομένως δεν προκαλεί έκπληξη, αλλά υπάρχουν σημεία που έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Κατ' αρχήν εντύπωση προκαλεί η σημαντική μείωση της παρουσίας των εμπόρων στο διάστημα 1879-1909. Ενώ η κατηγορία των εμπόρων αποτελούσε το 35% των μελών το 1879, το 1909 το ποσοστό τους έπεσε στο 11%. Αντίθετα η αύξηση του ποσοστού των γιατρών και των δικηγόρων μπορεί να ερμηνευθεί κατ' αρχήν από την σημαντική ενίσχυση των επαγγελλμάτων αυτών στην ίδια περίοδο, που μοιραία αντανακλάται και στην συμμετοχή τους στον ΕΦΣΚ. Επί πλέον η ειδική σημασία του Συλλόγου στα επιστημονικά πράγματα της χώρας με συνεχείς δημοσιεύσεις και παρουσιάσεις ιατρικών και επιστημονικών μελετών δεν μπορεί παρά να παρότρυνε την παρουσία των επιστημόνων σε αυτόν. Η παρουσία τους στον Σύλλογο υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι αυτοί κυρίως ήσαν υπεύθυνοι για την ανανέωση του σώματος των μελών. Από τα 201 νέα μέλη στο διάστημα 1879-1889 μόνο οι 37 ήσαν γιατροί, δικηγόροι και αρχιτέκτονες, ενώ στην περίοδο 1890-1906 από τα 171 νέα μέλη οι 72 ανήκαν σε αυτούς τους επαγγελματικούς χώρους. Η φυσική ανανέωση του Συλλόγου σταδιακά στηρίχθηκε στους επιστήμονες, ενώ αντίθετα η συμμετοχή των εμπόρων μειώθηκε εντυπωσιακά.

Η παρουσία ελληνορθόδοξων στους γιατρούς, στους δικηγόρους, στους αρχιτέκτονες κλπ. δεν είναι άσχετη από τους γενικούς προσανατολισμούς της εποχής. Η επιχειρηματική επιτυχία πολλών εμπορικών οικογενειών επέτρεψε τον προσανατολισμό των γόνων τους προς τις επιστήμες και συχνά η επιστημονική καταξίωση με την μορφή ενός πανεπιστημιακού τίτλου υπήρξε αντίστοιχης κοινωνικής βαρύτητας με την ίδια την επιχειρηματική επιτυχία. Δεν ισχυριζόμαστε ότι κάτι τέτοιο αποτελούσε τον κανόνα, καθώς η ομογενειακή επιχείρηση εξακολουθούσε να στηρίζεται στην οικογενειακή εργασία, όμως η επιλογή του επιστημονικού προσανατολισμού για πλεονάζοντα άρρενα μέλη της οικογένειας παρατηρείται συχνά. Εξάλλου η εισδοχή στα καταξιωμένα αυτά επαγγέλματα συνέβαλε στην ενίσχυση του κύρους της οικογένειας επιτρέποντας ενδεχομένως την πρόσβαση σε ανώτερες κοινωνικά κατηγορίες μέσα από γαμήλιες στρατηγικές. Η επαγγελματική καταξίωση στον χώρο της επιστήμης συχνά αναβάθμιζε το προηγούμενο status και επέτρεπε την σύναψη γάμων που κάτω από άλλες συνθήκες δύσκολα θα μπορούσαν να τελε-

οθούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Τομάζος Σγουρδαίος, γιος καραβοκύρη της Πόλης, που μετά την καταξίωσή του ως ένας από τους γνωστότερους χειρουργούς της οθωμανικής πρωτεύουσας – έγινε μέλος του ΕΦΣΚ το 1898 – νυμφεύθηκε μια από τις κόρες Ηλιάσκου¹.

Οι εκπαιδευτικοί και οι λόγιοι αποτέλεσαν μια εξίσου σημαντική συνιστώσα του Συλλόγου. Εύλογα θα υπέθετε κανείς ότι η παρουσία τους οφείλεται στο ότι ο Σύλλογος αποτέλεσε τον φυσικό τους χώρο, ιδίως στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, όπου η φιλολογία και εκπαίδευση απασχολούσαν αποκλειστικά τις συνεδριάσεις του. Όταν μάλιστα ο Σύλλογος επιχείρησε να διευρύνει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητές του, η θέση των λογίων και των εκπαιδευτικών αναβαθμίστηκε αντικειμενικά. Η ισχυρή παρουσία των κατηγοριών αυτών υπογραμμίζεται και από την σταδιακή αλλά μικρή ενίσχυση της ποσοστιαίας συμμετοχής τους στα μέλη του Συλλόγου από 10% σε 12% την περίοδο 1879-1909. Η συμμετοχή αυτή θεωρείται ωστόσο μικρή με δεδομένη την σημαντική ανάπτυξη της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης στην Κων/πολη και αλλού.

Αξίζει πάντως να υπογραμμίσουμε την σημαντική παρουσία των εκπαιδευτικών και των λογίων στην εκπαιδευτική και φιλολογική επιτροπή του Συλλόγου. Η λειτουργία της εκπαιδευτικής επιτροπής υπήρξε σημαντική, καθώς αυτή διενήργησε τους διαγωνισμούς που είχε αναλάβει ο Σύλλογος, όπως τον Καραπά-ναιο Αγώνα, για την σύνταξη διδακτικών βιβλίων, τον Βουτσί-ναίο Αγώνα για την σύνταξη οδηγών σπουδών κ.ά. Επί πλέον η εκπαιδευτική επιτροπή ήταν υπεύθυνη για την σύνταξη εκθέσεων σχετικά με την εκπαιδευτική κατάσταση των ομογενών στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι εκθέσεις της επιτροπής αυτής αποτελούν καλό υλικό για την εξέταση της ιδεολογικής ταυτότητας του Συλλόγου, ανάλογο του υλικού που προκύπτει από τις εκθέσεις της φιλολογικής επιτροπής για τον Ζωγράφειο Αγώνα περί «Ζώντων Μνημείων», και οι οποίες θα εξετασθούν αργότερα αναλυτικά. Αντιστοίχου ενδιαφέροντος αποτελεί και το υλικό των δυο εκπαιδευτικών συνεδριών που διοργάνωσε ο Σύλλογος την περίοδο 1907-1909 σχετικά με τα ειδικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η εκπαίδευση στην οθωμανική πρωτεύουσα. Φυσι-

κά τόσο η οργάνωση όσο και οι σχετικές εισηγήσεις στις συνεδρίες αυτές ανατέθηκαν σε εκπαιδευτικούς.

Για τους εκπαιδευτικούς και τους λόγιους του Συλλόγου δεν προκύπτει κάποια στενή σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες που συμμετείχαν στον Σύλλογο. Η παρουσία τους προσδιορίστηκε μάλλον από το ειδικό ενδιαφέρον που είχε για αυτούς ο Σύλλογος, αν και μόνο η συμμετοχή τους σε αυτόν είχε ιδιαίτερο κοινωνικό βάρος. Ωστόσο η επιστημονική ιδιότητα ήταν αρκετή από μόνη της, προκειμένου ο πρόεδρος του Συλλόγου να εντάξει στις υπάρχουσες επιστημονικές επιτροπές, την εκπαιδευτική, την φιλολογική, την αρχαιολογική, την βιολογική κλπ., όσους είχαν αντίστοιχη επιστημονική κατάρτιση. Οι φιλόλογοι και οι θεολόγοι εντάσσονταν στην φιλολογική επιτροπή, οι εκπαιδευτικοί στην εκπαιδευτική επιτροπή, οι νομικοί και οι απόφοιτοι των εμπορικών σχολών στην νομική και στην κοινωνιολογική επιτροπή, οι γιατροί και οι φαρμακοποιοί στην βιολογική επιτροπή και οι φυσικοί και οι μαθηματικοί στην φυσικομαθηματική επιτροπή.

Οι εργασίες των επιτροπών αυτών, όπως έχουμε επισημάνει ήδη, ήταν σημαντικές, καθώς διατηρούσαν την συνοχή του Συλλόγου και ενίσχυαν τη λόγια φυσιογνωμία του. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι, σύμφωνα με το καταστατικό, τα μέλη των επιτροπών ήταν υποχρεωμένα να παρουσιάζουν τουλάχιστον μία ανακοίνωση τον χρόνο.

Ο επιχειρηματικός κόσμος αποτέλεσε τον κορμό του ΕΦΣΚ για πολλές δεκαετίες: έμποροι, τραπεζίτες και αργότερα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων ήταν από τις κυριότερες συνιστώσες αλλά και οι βασικοί οικονομικοί στυλοβάτες του Συλλόγου. Ο επιχειρηματικός κόσμος εξάλλου είχε συμβάλει ουσιαστικά και στην ίδρυση του ΕΦΣΚ. Από τα 33 ιδρυτικά μέλη τα 9 προέρχονταν από τις τάξεις του, ανάμεσά τους και ο Μ. Γκιουμουσγεράνης, ο γνωστός έμπορος και βιομήχανος από την Φιλιππούπολη. Ο Σύλλογος, θεωρώντας ότι η συμβολή των κεφαλαιούχων ήταν αποφασιστικής σημασίας για την ευόδωση των σκοπών του, ζητούσε συνεχώς την συμπαράστασή τους. Ιδίως δε στην περίοδο που ακολούθησε τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78, όταν η προοπτική της Μεγάλης Βουλγαρίας και η συνακόλουθη μείωση της επιρροής του Πατριαρχείου Κων/πολεως φάνταζαν ως επι-

κτές, ο Σύλλογος ενέτεινε τις προσπάθειές του προς αυτή την κατεύθυνση απευθυνόμενος πλέον ευρύτερα στον κόσμο της επιχειρηματικής ομογένειας. Μόνο το 1879 ενεγράφησαν στον Σύλλογο 14 έλληνες έμποροι από το Ροστώφ. Ήδη όμως η μαζική παρουσία των εμπόρων στον Σύλλογο είχε αρχίσει να φθίνει. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποιος ακριβώς ήταν ο λόγος. Θα μπορούσε άραγε η μείωση αυτή να οφείλεται στον περιορισμό του ενδιαφέροντος των εμπόρων απέναντι στον Σύλλογο; Αυτό φαίνεται ως πιο πιθανό, καθώς στο διάστημα που η συμμετοχή εμπόρων στον Σύλλογο έφθινε, το ομογενειακό εμπόριο στην οθωμανική αυτοκρατορία, και στην Πόλη ειδικότερα, ενισχύθηκε αισθητά*. Οι έμποροι πάντως δεν φαίνεται να είχαν άμεση ανάμειξη στην οργάνωση των δραστηριοτήτων του ΕΦΣΚ πέραν από το ότι υπήρξαν χρηματοδότες του και βεβαίως «καταναλωτές» των δραστηριοτήτων αυτών.

* Η ισχυροποίηση του επιχειρηματικού ελληνορθόδοξου κοσμου μαρτυρείται από πολλές πλευρές. Η θεωρηση του κόσμου αυτού από την ελληνική ιστοριογραφία κινείται ανάμεσα στην απλή αναφορά της καταξιομένης αυτής θέσης και της ερμηνείας της ως απότοκου των σχέσεων του με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό. Έχουμε επιχειρήσει αλλού να αναλύσουμε πλευρές της επιχειρηματικής δραστηριότητας του ομογενειακού κεφαλαίου και δεν θα ήταν σκόπιμο να επεκταθούμε και εδώ. Αυτό που θα θέλαμε να επισημάνουμε εδώ είναι η σχετική αυτονομία της επιχειρηματικής αυτής δραστηριότητας, που βεβαίως κινήθηκε στα πλαίσια που διαμόρφωνε η σύνδεση της οθωμανικής με τις ευρωπαϊκές οικονομίες, αλλά υπάκουε στα συμφέροντα των ομογενών επιχειρηματιών και ακολουθούσε τη δική τους στρατηγική. Οι τυχόν σχέσεις που αναπτύχθηκαν με το δυτικό καπιταλισμό, χρηματοδοτικές, εμπορικές κ.ά., δεν είχαν καμία διαφορά απ' ό,τι οι σχέσεις που διαμορφωνόνταν στις δυτικές οικονομίες ανάμεσα σε ομοεθνείς επιχειρηματίες, εκτός ίσως από τον επί πλέον κίνδυνο που εμπεριείχαν οι συναλλαγές με την Ανατολή.

Η οικονομική ισχυροποίηση του επιχειρηματικού κόσμου της ομογένειας είχε την απειρία της στο εμπόριο, στις ναυτιλιακές και στις τραπεζικές δραστηριότητες. Αργότερα οι επενδύσεις του επεκτάθηκαν στην βιομηχανία καθώς και στα δημόσια έργα. Η έκταση των επενδύσεων αυτών δεν έχει ακόμη καταγραφεί με επάρκεια. Ωστόσο η διαφοροποίησή τους προς το τέλος του 19ου αιωνα είναι εμφανής. Οι οικονομικές αυτές δραστηριότητες αφορούσαν το σύνολο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά επεκτεινονταν και στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής. Την ισχυρή αυτή θέση αντανάκλασε πρωτίστως και η ελληνορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας που συνέβαλλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του επιχειρηματικού ιστού της αυτοκρατορίας, με κυριότερες επιδράσεις στο εμπόριο, στις τράπεζες και στη βιομηχανία.

Σε αντίθεση με τους εμπόρους, οι τραπεζίτες της Πόλης διατήρησαν ως ποσοστό επί του συνόλου των μελών την παρουσία τους στον Σύλλογο. Η μείωση του αριθμού των τραπεζιτών δεν οφείλεται μόνο σε βιολογικούς παράγοντες, αλλά και στην μείωση του αριθμού των τραπεζικών καταστημάτων ομογενειακών συμφερόντων στην οθωμανική πρωτεύουσα. Η δεκαετία του 1870, περίοδος οικονομικής ισχύος των τραπεζιτών του Γαλατά, τερματίστηκε άδοξα το 1881 μετά την συνολική διευθέτηση του οθωμανικού χρέους. Οι έλληνες τραπεζίτες της Πόλης αντιμετώπισαν μια περίοδο μείωσης κερδών και αναγκάστηκαν να διαφοροποιήσουν αισθητά τις επενδύσεις τους. Ωστόσο τα γνωστά ονόματα του τραπεζικού κοσμου διατηρήθηκαν στα οικονομικά πράγματα. Ο Λεωνίδας Ζαρίφης, ο Ευγένιος Ευγενίδης, ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος, ο Πέτρος Σκυλίτσης διατήρησαν και την φήμη και το κύρος που είχαν αποκτήσει κατά την δεκαετία του 1870. Παράλληλα τράπεζες ομογενειακών συμφερόντων, όπως η Γενική Τράπεζα, η Εταιρεία Συναλλαγών και Αξιών και η Τράπεζα Κων/πολεως, έπαιζαν μέχρι και τα τέλη του 19ου αιωνα σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Πόλης. Θα έλεγε κανείς ότι, αν και εξαιρετικά κερδοφόρος, η δεκαετία του 1870 χαρακτηρίστηκε από μία ρευστότητα ως προς την διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης. Μετά το 1881 την ρευστότητα αυτή ακολούθησε η παγίωση της κοινωνικής φυσιογνωμίας της ομάδας των τραπεζιτών που στο επόμενο διάστημα διευρύνθηκε ελάχιστα. Μόνο προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού στην μικρή αλλά ισχυρή αυτή κοινότητα ήρθαν να προστεθούν και άλλα ονόματα: ο Ηλιάσκος, ο Βλαστάρης, ο Σόλων Καζανόβας, ο Δημοσθένης Καλβοκορέσης και ορισμένοι άλλοι μικροτερης εμβέλειας. Όλες οι τραπεζικές οικογένειες διατηρούσαν επαφή με τον Σύλλογο. Ο Λεωνίδας και ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Ευστάθιος Ευγενίδης, ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος, ο Κωνσταντίνος Ηλιάσκος, ο Λέων Καζανόβας κ.ά. διετέλεσαν συνεχώς μέλη του.

(Βλ. Εξερτζόγλου Χ. «Η ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας», *Σύγχρονα θέματα*, τευχ. 36-38, 1988· του ίδιου «Υποθέσεις για τις κινήσεις των ελληνικών ομογενειακών κεφαλαίων στην οθωμανική αυτοκρατορία και την Ελλάδα (τέλη 19ου αρχές 20ου)», ανακοίνωση στην 93η συνάντηση των ερευνητών του ιστορικού αρχείου της ΕΤΕ).

Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, η διάκριση ανάμεσα σε εμπόρους και τραπεζίτες ήταν υπαρκτή και δεν παρέπεμπε μόνο στην επαγγελματική διαφοροποίηση αλλά κυρίως στην διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου της ομογένειας. Είναι αλήθεια ότι η οικονομική ευρωστία και οι περιουσίες πολλών τραπεζιτών οφείλονταν, τουλάχιστον στα αρχικά στάδια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας αλλά και αργότερα, στην διενέργεια εμπορικών πράξεων. Η μετάβαση από τον εμπορικό στον τραπεζικό τομέα, που με επιταχυνόμενους ρυθμούς παρατηρήθηκε μετά την δεκαετία του 1850, προκλήθηκε από την αισθητή αύξηση της κερδοφορίας των τραπεζικών πράξεων ως προς τις εμπορικές και ολοκληρώθηκε κατά τη δεκαετία του 1870, όταν ο αριθμός των ελληνορθόδοξων τραπεζιτών αυξήθηκε σημαντικά. Η κρίση του τραπεζικού κόσμου της Πόλης μετά το 1875 οδήγησε και στο ξεκαθάρισμα της σύνθεσής του. Ο επιτυχής απεργλωτισμός από τις συνέπειες της κρίσης όχι μόνο ενίσχυσε το επιχειρηματικό προφίλ συγκεκριμένων τραπεζιτών, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος και ο Ευγένιος Ευγενίδης, αλλά είχε και σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης. Στο κοινωνικό περιβάλλον της οθωμανικής πρωτεύουσας, όπου την περίοδο της γρήγορης και εντυπωσιακής οικονομικής και κοινωνικής ανόδου ακολούθησε περίοδος αισθητού περιορισμού των τραπεζικών κυρίως ευκαιριών, η σχετική ισχυροποίηση όσων ελληνορθόδοξων τραπεζιτών ανταπεξήλθαν επιτυχώς την κρίση ερμηνεύθηκε ως ένδειξη ισχύος και σηματοδότησε την παγίωση της υψηλής θέσης τους στην ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου. Εις το εξής η κοινωνική αναρρίχηση δεν θα ήταν εύκολη και η επαγγελματική διάκριση ανάμεσα σε εμπόρους και τραπεζίτες έτεινε να αποκτήσει και κοινωνική διάσταση, καθώς αναφερόταν στην διαφορετική θέση των δύο επαγγελματικών ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου αλλά και γενικότερα της οθωμανικής κοινωνίας. Βέβαια η διάσταση αυτή δεν θα έπρεπε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι δύο αυτές επαγγελματικές ομάδες βρίσκονταν σε αντιπαλότητα. Αντίθετα η επιχειρηματική συνεργασία ήταν ο κανόνας στις μεταξύ τους σχέσεις. Επί πλέον

δεν ήταν λίγοι οι έμποροι που θεωρούσαν εαυτούς μέλη της ανώτερης επιχειρηματικής ομάδας στο ίδιο επίπεδο με τους τραπεζίτες. Ωστόσο, ενώ η έννοια του τραπεζίτη στην ύστερη περίοδο του 19ου αιώνα ήταν ταυτόσημη με την κοινωνική και επιχειρηματική καταξίωση και την ισχυρή οικονομική θέση, ο εμπορικός κόσμος συνέχισε να διακρίνεται από μεγάλη ρευστότητα και ο όρος «έμπορος» δεν σήμαινε και πολλά πράγματα. Από αυτή την άποψη έχει σημασία η διάκριση που κάνουμε ανάμεσα στις ομάδες αυτές, όπως η επισήμανση της σταθερής παρουσίας των τραπεζιτών στην σύνθεση των μελών του Συλλόγου σε σχέση με την φθίνουσα παρουσία των εμπόρων.

Μια άλλη ομάδα που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι αυτή των κρατικών υπαλλήλων. Πρόκειται για μέλη γνωστών νεο-φαναριώτικων οικογενειών με συνεχή παρουσία στον Σύλλογο. Οι περισσότεροι εμφανίζονται με διαφορετικές ιδιότητες, καθώς υπηρέτησαν το οθωμανικό δημόσιο σε διαφορετικές κατά περίοδο θέσεις. Στην συντριπτική πλειοψηφία πρόκειται για ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους αλλά και υπαλλήλους οθωμανικών υπουργείων ή κρατικών οργανισμών. Μέλη του Συλλόγου εμφανίζονται μέλη όλων των γνωστών νεο-φαναριώτικων οικογενειών. Ο Αριστάρχης Σταυράκης μπέης, ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, ο Σάββας Ιωάννης πασάς, ο Μαυρογένης πασάς, αποτελούν τις πλέον γνωστές περιπτώσεις. Μέλη των οικογενειών τους, όπως ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, καθηγητής της Ιατρικής Σχολής της Πόλης, οι πρεσβευτές Αλέξανδρος και Δημήτριος Μαυρογένης, ο Αλέξανδρος Αρισταρχής υπήρξαν μέλη του Συλλόγου καθώς και λιγότερο γνωστοί ελληνοοθωμανοί, όπως ο Κοπασής πασάς, μέλος του Συμβουλίου του Κράτους και μετέπειτα ηγεμών της Σάμου, ο Κωνσταντίνος Ανθόπουλος, μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου Δικαιοσύνης και αργότερα πρεσβευτής στο Λονδίνο, ο Αλέξανδρος Παντζιέρης, εκπρόσωπος της οθωμανικής κυβέρνησης στην Οθωμανική Τράπεζα, ο Νικολάκης Σγουριδής πασάς, ανώτερο στέλεχος του Υπουργείου Εξωτερικών, ο Αλέξανδρος Ζαμπάκος πασάς και άλλοι. Συνολικά οι ελληνορθόδοξοι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, οι οποίοι διετέλεσαν και μέλη του ΕΦΣΚ, έφθασαν στην περίοδο λειτουργίας του τους είκοσι δύο.

Τέλος λίγα σχόλια για τους προξενικούς υπαλλήλους είναι απαραίτητα. Η κατηγορία αυτή διατήρησε επαφή με τον ΕΦΣΚ σε ολόκληρο το διάστημα λειτουργίας του. Η ποσοστιαία συμμετοχή τους στο σύνολο των μελών υπήρξε υψηλή, κυρίως κατά την δεκαετία του 1880· αργότερα μειώθηκε αισθητά. Ωστόσο δεν είναι η μείωση του ποσοστού που προκαλεί ερωτηματικά, αλλά το γεγονός ότι, ενώ μέχρι και την δεκαετία του 1880 οι προξενικοί προέρχονταν από πολλές ευρωπαϊκές αποστολές, μάλιστα οι περισσότεροι ήταν ανώτεροι υπάλληλοι, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα οι προξενικοί-μέλη του Συλλόγου προέρχονται αποκλειστικά από την ελληνική αποστολή. Η αλήθεια είναι ότι ορισμένοι ανώτεροι προξενικοί παρέμειναν επίτιμα μέλη του ΕΦΣΚ, όπως ο πρέσβης της Γερμανίας Von Bierstein, ο γάλλος πρέσβης Constans και ο πρέσβης της Περσίας Mirza Riza Han. Ωστόσο η συνολική παρουσία των προξενικών, με εξαίρεση τους Έλληνες, φαντάζει αισθητά αποδυναμωμένη σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Ενδεχομένως η πολιτική συγκυρία να επέβαλε την αποστασιοποίηση αυτή, αλλά και πάλι αυτό μένει να αποδειχθεί.

II. Μια πρώτη εκτίμηση της σύνθεσης του ΕΦΣΚ θα κατέληγε στην υπόθεση που υιοθετήσαμε στην αρχή. Ο Σύλλογος αποτέλεσε έναν χώρο παρουσίας του επιχειρηματικού κόσμου, των επισημόνων και των εκπαιδευτικών. Επιστημονήθηκαν παράλληλα οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στο σώμα των μελών του ΕΦΣΚ καθώς και το ειδικό κοινωνικό στίγμα των διαφορετικών κατηγοριών που τον συγκροτούσαν. Άραγε οι αλλαγές αυτές αντανακλούσαν κάποιους γενικότερους μετασχηματισμούς στην ελληνοορθόδοξη κοινότητα της Πόλης; Η αφετηρία για την διατύπωση αυτής της υπόθεσης έχει ήδη επισημανθεί, αλλά θα άξιζε τον κόπο να ασχοληθούμε με το θέμα στο σημείο αυτό. Η σταδιακή μείωση της παρουσίας εμπόρων στον Σύλλογο, σε μια περίοδο όπου η παρουσία του ομογενειακού κεφαλαίου και ιδίως του εμπορικού ενισχυθηκε, προκαλεί ερωτηματικά, καθώς η ανάπτυξη του Συλλόγου άντλησε πολλά από τον εμπορικό κόσμο της ομογένειας. Οι βιολογικές εξελίξεις οπωσδήποτε συνεβάλλαν στην μείωση της παρουσίας των εμπόρων στον Σύλλογο αλλά

αυτό αφορά όλες τις κατηγορίες που τον συνέθεταν. Υπογραμμίζουμε ότι από τα 36 φυσικά πρόσωπα που καταγράφονται ως Μεγάλοι Ευεργέται(1), Ευεργέται(4), Μεγάλοι Δωρηταί (6) και Δωρηταί (25) μόνο οι επτά ήταν εν ζωή το 1909. Το ερώτημα όμως παραμένει: Γιατί σε μια περίοδο ανάπτυξης του επιχειρηματικού ομογενειακού κόσμου της Πόλης η παρουσία των εμπόρων όχι μόνο δεν ανανεώθηκε, αλλά έφθινε συνεχώς;

Το ερώτημα αυτό προκύπτει και από την απροθυμία των ομογενών εμπόρων να συνδράμουν τον Σύλλογο, απροθυμία η οποία παρατηρείται για πρώτη φορά προς το τέλος της δεκαετίας του 1870. Ο Οδυσσέας Ιάλεμος στην εναρκτήρια ομιλία του ως πρόεδρος του ΕΦΣΚ τον Μάιο του 1879 ζητά «τὴν στενωπὴν συμπραξίν τοῦ ὁμογενοῦς πλοῦτου... ὅστις οὕτω προθυμῶς καὶ ἀδελφικῶς συνεργάσθη ἐσχάτως μετὰ τῶν Συλλόγων... οὐδεμίας δεήσει ἡμετέρας ἐκλιπαρήσεως ὅπως καὶ πάλιν προσέλθῃ ὡς εἴωθεν, ἀρωγὸς τοῦ Συλλόγου, ἵνα συνδράμῃ αὐτὸς ὁ τῆς φιλογενείας γνήσιος υἱὸς τὴν πνευματικὴν τοῦ ἔθνους ἀριστοκρατίαν, προϊόν καὶ ταύτην ἀρχαίων μακρῶν ἐθνικῶν καμάτων»². Ο ίδιος είχε υποστηρίξει ότι κατά τα προηγούμενα χρόνια «ἡ σύμπραξις [τοῦ ὁμογενοῦς πλοῦτου] ἅμα ζητηθεῖσα προθύμως ἐχορηγήθη, ἐν δὲ τῇ προαγωγῇ τοῦ Συλλόγου ὑπὸ τῶν φιλομούσων ὁμογενῶν... κατεφάνη... ὁ ἱερὸς σύνδεσμος τῶν τάξεων ἐκείνων ἐξ ὧν ἡ μὲν παρήγαγε τὸν Ἀδαμάντιον Κοραῖν, ἡ δὲ τοὺς Ζωσιμάδας καὶ τοὺς Ἀλεξάνδρους Βασιλείου»³.

Έναν χρόνο αργότερα η Εκπαιδευτική Επιτροπή του Συλλόγου μετά την περιοδεία της στην Μακεδονία και στην Θράκη επισημαίνει και αυτή την εγκατάληψη του ΕΦΣΚ από τους ομογενείς εμπόρους: «Ὁ δὲ Σύλλογος ἡμῶν... ἐφ' ᾧ τοσαῦτα ἐστηρίζοντο ἐλπίδες καὶ ὅστις... τοσαῦτα διέτρεφε καὶ συνετήρει ἄπορα ἐν ταῖς ἐπαρχίαις σχολεῖα,... νῦν ἀστόργως καὶ ἀγνωμόνως ἐγκαταληφθεῖς... ὑπ' ἐκείνων τῶν τέκνων αὐτοῦ ἄπερ διὰ τὰς ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παιδείσεως γενναίας χορηγίας εὐεργέτας ἑαυτοῦ καὶ τοῦ ἔθνους ἀνεκέρυσσε καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν μέχρι τῶν περάτων τῆς ἐλληνίδος γῆς καὶ τῆς ξένης μετ' εὐλογίας καὶ θαυμασμοῦ ν' ἀναφέρεται ἐπόνησε... ὁ ἡμέτερος λέγω Σύλλογος νῦν περιέσθη εἰς τὴν σκληρὰν ἀνάγκην τὰ χεῖλη αὐτοῦ συμπετηνῶν... νὰ καταρᾶσθῃ τὴν τυφλὴν καὶ ἄδικον τύχην...»⁴.

Η συγκυρία ίσως να επιτρέπει την εξήγηση αυτής της σχεδόν ακατανόητης απροθυμίας; Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78 υπήρξε βαρύ πλήγμα για πολλές περιοχές και το εμπόριό τους. Η ανατολική Θράκη μάλιστα αισθάνθηκε πολύ περισσότερο τις συνέπειες του πολέμου και στην περιοχή αυτή, συμπεριλαμβανομένης και της οθωμανικής πρωτεύουσας, βρίσκονταν οι περισσότεροι και ισχυρότεροι χρηματοδότες του ΕΦΣΚ. Εξάλλου η δημοσιονομική κρίση του οθωμανικού κράτους μετά το 1875 είχε οδηγήσει σε αντίστοιχη στενότητα την χρηματοδότηση του ΕΦΣΚ. Μετά το 1875 τα ετήσια έσοδά του από προσφορές μειώθηκαν σχεδόν κατά 50%⁵, ενώ ισχυροί χρηματοδότες του, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Γεώργιος Ζαρίφης, γνωστοποίησαν ότι θα σταματούσαν τις ετήσιες χορηγίες τους για τα άπορα σχολεία ύψους 400 ΤΛ.

Ωστόσο το πρόβλημα συνεχίστηκε και μετά το τέλος του πολέμου και την διευθέτηση του οθωμανικού δημόσιου χρέους. Κατά την απολογιστική συνέλευση του 1879/80 ο πρόεδρος του Συλλόγου Ηρόκλης Βασιιάδης αναγνώρισε την κακή οικονομική κατάσταση του Συλλόγου διερωτώμενος «διατί γενναιοφρόνων και μεγαλοδύων όμογενών πενταετείς συνδρομαί καθυστερούσιν... διατί περιήλθον εις λήθην έγγραφαι και επίσημοι υποσχέσεις...»⁶, ενώ λίγα χρόνια αργότερα ο ίδιος κατά τον λόγο που εξεφώνησε στην επέτειο των εικοσιπέντε χρόνων λειτουργίας του ΕΦΣΚ, αναπολούσε την περίοδο των μεγάλων προσφορών και της άνετης χρηματοδότησης: «Ευτυχείς χρόνοι! Ό Σύλλογος μετά συγκινήσεως αεί αναμνησκειται τών γενναίων τούτων χορηγών... Έξ εκείνων τών φιλογενών ανδρών όλίγοι τινές έμειναν νύν έν Κωνσταντινουπόλει...»⁷.

Η επετειακή συγκυρία δεν ήταν ίσως κατάλληλη για την απόδοση ευθυνών. Ο Βασιιάδης παρέλειψε τις διαπιστώσεις που ο ίδιος είχε εκφέρει στην έκθεση που συνέταξε για την λήξη των εργασιών της περιόδου 1880. Στην έκθεση αυτή επισημαίνει ότι, ενώ μέχρι πριν λίγα χρόνια τα «πράγματα έβαινον καλώς... τό έπάρατον άψίκορον, ό βάσκανος ούτος δαίμων, από πέντε έτών την καλήν άρμονίαν τής παιδείας και τοϋ πλούτου έτάραξεν, αϊφνης και άνευ αϊτίας ό,τι και άν λέγωσι οί προφασιζόμενοι, διότι έκτοτε τά πλούτη αϋτών εύτυχώς έδιπλασιάσθησαν και έτριπλασιάσθησαν... οί χο-

ρηγούντες τās έτησίους ύπέρ τών άπόρων σχολείων προσφοράς έπαιψαν προσφέροντες αϋτάς»⁸. Ο Βασιιάδης μάλιστα απέδωσε τις κινήσεις αυτές στην πικρία που ένιωθαν πολλοί εκπρόσωποι του κερδίου Ερμή για τον παραγκωνισμό τους από τους λόγιους του Συλλόγου. Έτσι: «Οί περί ών ό λόγος φιλότιμοι πρωταγωνιστείν όρεγόμενοι οϋτε αϋτοί... ήθελον συμμετέχειν τών έργων τών συλλόγων, νομίζοντες ότι τά δευτερία αεί έξουσιν, ό,τι και άν πράξωσιν, άτε την πρώτην θέσιν προκαταλαβόντων τών συλλογιτών (οϋτως εκάλουν τούς έν τοίς συλλόγοις εργαζόμενους), οϋτε τούς χορηγούντας τοίς συλλόγοις χρήματα εϊων χορηγείν, λέγοντες αϋτοίς ότι ήμεις μέν προσφέρете χρήματα τās δέ τιμάς και την δόξαν λαμβάνουσιν οί συλλογιται τούς δέ συλλόγους εκάκιζον ως παρακμάσαντες, ως νεκρά σωματεία, ως οϋδέν πράξαντες»⁹.

Η σταδιακή αποδυνάμωση των σχέσεων του εμπορικού κόσμου με τον ΕΦΣΚ συνεχίστηκε και την επόμενη περίοδο. Την μείωση των μελών του Συλλόγου που προέκυπτε από την διαγραφή όσων δεν εκπλήρωναν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις δεν μπορούσαν να αντισταθμίσουν οι νέες εγγραφές. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχαν περίπου σαράντα νέες εγγραφές, αλλά το 1905 το σύνολο των μελών έφθανε μόλις τα 255 σε σύγκριση με τα 394 το 1890, ενώ το 1911 ο αριθμός αϋτός μειώθηκε περαιτέρω. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ήμισυ των νέων μελών προέρχονταν από τις τάξεις των λογίων, των εκπαιδευτικών και των επιστημόνων και μόλις το υπόλοιπο από τον επιχειρηματικό κόσμο. Επρόκειτο για σαφή αναστροφή των τάσεων των τριών προηγούμενων δεκαετιών. Στην ύστερη αϋτή περίοδο η ηγεσία του Συλλόγου φαίνεται πως προσδοκούσε την ενίσχυσή του με εγγραφές κυρίως από τον εμπορικό κόσμο. Εξάλλου η βασική αρχή του ΕΦΣΚ, δηλαδή η σύμπραξη των δυνάμεων του ομογενειακού πλούτου και των λογίων, δεν είχε ρητά εγκαταλειφθεί. Έτσι ο πρόεδρος του ΕΦΣΚ Γεώργιος Αποστολίδης θεωρούσε δυνατή την αύξηση του αριθμού των μελών στα 500 επισημαίνοντας την ατομικότητα των αποφάσεων και τον απεγκλωβισμό του εμπορικού κόσμου από την λογική της δωρεάς.

«Νομίζω ότι δέν άπατάμαι ισχυρίζόμενος ότι γίνεται τώρα μεγαλειτέρα περισυλλογή και συγκέντρωσις τών λανθανουσών μικρών δυνάμεων εκάστου ατόμου τής κοινότητος. Καλόν βεβαί-

ως και πάντοτε ένθαρρυντικών είναι τὸ παράδειγμα τῶν πλουσίων παρεχόντων δωρεάς ὑπὲρ οἰασδήποτε κοινωνικῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ πολὺ ἀνώτερον καὶ δὴ σταθερώτερον ἀποτέλεσμα παράγεται, ὅταν... ὑποβληθῇ ὑπὸ συστηματικώτερον διοργανισμόν καὶ πειθαρχίαν ἢ φιλοτιμία παντός ἐνορίτου...»¹⁰.

Οἱ φιλοδοξίες τοῦ Αποστολίδη δεν ευοδώθηκαν καὶ, ὅπως ἐπισημάναμε ἤδη, τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου δεν ἀνέξηθιαν, καθὼς ἡ τάση ἀπομάκρυνσης ἐνός μεγάλου μέρους τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου ἀπὸ τοῦ Σύλλογο δεν ἀντιστράφηκε. Ἡ μείωση τῶν μελῶν μεταφραζόταν σε μειωμένα ἐσοδα, ἐνῶ ἡ καχυποψία ποῦ εἶχε ἀναπτυχθεῖ στεροῦσε τὸν Σύλλογο καὶ ἀπὸ πολλές ἐκτακτὲς εἰσφορές, ἀναγκάζοντας τὴν πηγεσία τοῦ να καταφεύγει συχνά στὴν ὀργάνωση συναυλιῶν καὶ στὴν ἐνοικίαση τῶν χώρων τοῦ Συλλόγου, γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθουν οικονομικά.

Πάντως ἡ ἀπροθυμία αὐτὴ θὰ ἦταν ἀδίκω νὰ ἀποδοθεῖ στο σύνολο τοῦ «ομογενοῦς πλοῦτου». Οἱ ἰσχυροὶ χρηματοδότες τοῦ Συλλόγου ἐξακολουθοῦσαν νὰ τὸν συνδράμουν καὶ νὰ χρηματοδοτοῦν τὶς ἐνέργειές τοῦ. Γνωστοὶ οικονομικοὶ παράγοντες τῆς Πόλης, ὅπως ὁ Γεώργιος Ζαρίφης, ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος, ὁ Στεφάνοβιχ Σκυλίτσης κ.ά., δεν σταμάτησαν νὰ χρηματοδοτοῦν τὶς ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου. Δεν πρόκειται μόνο γιὰ τὶς σημαντικὲς εἰσφορές τῶν γνωστῶν τραπεζιτῶν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὅταν μόνο ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος, ὁ Γεώργιος Ζαρίφης, ὁ Ἀνδρέας Βαλλιάνος, ὁ Μενέλαος Νεγρεπόντες, ὁ Κωνσταντῖνος Καραπάνος, ἡ τράπεζα Κων/πόλεως καὶ ἡ Αυστροτουρκικὴ τράπεζα εἶχαν δωρίσει ἐκτάκτως στὸν ΕΦΣΚ πάνω ἀπὸ 1.200 ΤΛ. Δεν πρόκειται μόνο γιὰ τὶς εἰσφορές τῶν ἰδίων ἀτόμων γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου κτιρίου τοῦ Συλλόγου. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὶς ἐκτακτὲς εἰσφορές γνωστῶν ἐλληνορθόδοξων οἰκογενειῶν μετὰ τὰ 1880 καὶ τουλάχιστον μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὴν περίοδο αὐτὴ τῶν ἰσχυρῶν ἀγελάδων γιὰ τὰ οικονομικά τοῦ ΕΦΣΚ οἱ εἰσφορές αὐτές ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐλλειμμάτων ποῦ προέκυπταν συνήθως ἀπὸ τὴν καθυστέρηση πληρωμῆς τῶν συνδρομῶν τῶν μελῶν. Στὴν περίοδο 1885-1899 ὁ Ἀνδρέας Σιγγρός συνεισέφερε ποσὸ 410 ΤΛ· ὁ Στέφανος Ζαφειρόπουλος προσέφερε 180 ΤΛ· ἡ οἰκογένεια Ζαρίφη 1.011 ΤΛ ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 870 προέρχονταν ἀπὸ τὴν διαθήκη τοῦ Γεωργίου Ζαρίφη· ὁ

ἐμπορος Ν. Ταμβάκος τουλάχιστον 150 ΤΛ. Σε αὐτὰ βέβαια δεν συμπεριλάβαμε τὶς εἰσφορές γιὰ διαγωνισμοὺς καὶ τοὺς πόρους ἀπὸ διάφορα κληροδοτήματα στα ὁποῖα ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα οἱ ἐκτακτὲς εἰσφορές μειώθηκαν αισθητὰ. Ἀν ἐξαιρέσει κανεὶς μιὰ εἰσφορά 21 ΤΛ τοῦ Νικόλαου Ζαρίφη καὶ μιὰ ἰσόποση τοῦ Ἰωάννη Πεσμαζόγλου, ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ταμείου τοῦ Συλλόγου δεν προκύπτει καμία ἄλλη αξιολογὴ ἐκτακτῆ δωρεά. Ὁ συνδυασμός τοῦ θανάτου τῶν περισσότερων ευεργετῶν τοῦ Συλλόγου με τὴν αισθητὴ μείωση τῶν χρηματικῶν ἀναγκῶν τοῦ ΕΦΣΚ γιὰ εκπαιδευτικούς σκοποὺς καὶ τὴν ἀλλαγὴ ἰσῶς τῆς ἐννοίας τῆς δωρεάς ἐξηγεῖ ἐνδεχομένως τὴν αισθητὴ μείωση τῶν ἐκτακτῶν εἰσφορῶν. Ὡστόσο ἡ διαπίστωση ποῦ κάναμε δεν φαίνεται νὰ ἀλλάξει. Ὁ ΕΦΣΚ ἐτύχε σημαντικῆς χρηματοδότησης ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐλληνορθόδοξες οἰκογένειες τῆς Πόλης. Συνεπῶς θὰ ἐπρεπε νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ υπογράμμιση τῆς ἀπροθυμίας συνδρομῆς τοῦ Συλλόγου ἀπὸ τὸν «ομογενὴ πλοῦτο» ποῦ καταγράφεται συχνά στις λογοδοσίες τῶν προέδρων δεν ἀφορᾷ τὸ σύνολο τοῦ ἀλλὰ ἓνα μέρος τοῦ, ἰδίως δε τῶν μεσαίων καὶ μικρῶν μερίδων τοῦ. Ἀραγε ἡ ἀπροθυμία αὐτὴ σε συνδυασμό με τὴν σταδιακὴ μείωση τῆς συμμετοχῆς τῶν ἐμπόρων στὸν ΕΦΣΚ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ με διαφορετικὸ τρόπο;

Εάν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, θὰ ἐπρεπε κανεὶς νὰ ἐξετάσει ὑπὸ νέο πρίσμα τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον μέσα στο ὁποῖο δραστηριοποιήθηκε ὁ Σύλλογος. Στὸν βαθμὸ ποῦ παρατηρεῖται διαφοροποίηση μέσα στὴν μεσαία τάξη τῆς ἐλληνορθόδοξης κοινότητος εἶναι ἀραγε λογικὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι προσέλαβε ἓνα μονιμότερο χαρακτήρα;* Ἀπὸ μιὰ ἀποψη τὸ ἐρώτημα ἀντανανκλά γενικότερους προβληματισμοὺς σχετικὰ με τὴν πορεία τῶν με-

* Ὁ ὅρος μεσαία τάξη χρησιμοποεῖται ἐδῶ με τὸν ἴδιο τρόπο ποῦ θὰ χρησιμοποιοῦσε κανεὶς τὸν ὅρο αστική τάξη. Με δεδομένη τὴν ἀσάφεια ποῦ ὑπάρχει στὸν ὀρισμὸ τῆς τάξης αὐτῆς, κάτι ποῦ ἀφορᾷ κυρίως τὴν διαδικασία συγκρότησης καὶ ἀναπαραγωγῆς τῆς σε συνθήκες ἐντονῆς κοινωνικῆς κινητικότητος, ὁ ὅρος μεσαία τάξη ποῦ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἐναλλακτικὰ παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα τῆς ἐλαστικότητος, καθὼς δεν ἀναφέρεται στενά στους ἐπιχειρηματίες, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ συμπεριλάβει πολὺ ευρύτερα στρώματα με ἄλλο ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ, κοινωνικὸ status, ἐισόδημα καὶ κοινωνικὴ θέση.

σαίων τάξεων στην Ευρώπη, όπου συχνά επισημαίνεται ισχυρή κοινωνική διαφοροποίηση στο εσωτερικό τους, κυρίως από τις ανώτερες μερίδες οι οποίες, προσβλέποντας στην ισχυροποίηση της κοινωνικής τους θέσης, συνδέονται με την αριστοκρατία¹¹.

Πάντως δεν έχει διαπιστωθεί ο μόνιμος και διευρυμένος χαρακτήρας της πρόσβασης προς την αριστοκρατία, με την έννοια ότι η συλλογική ιδεολογική και κοινωνική ταυτότητα των μεσαιωνικών στρωμάτων φαίνεται πως συντηρήθηκε ταυτόχρονα μέσα από ένα δίκτυο ιδρυμάτων (εκκλησία-ενορία, φιλανθρωπικά ιδρύματα, πολιτικοί σύλλογοι κλπ.), το οποίο λειτουργούσε αυτόνομα από τις διαφορές που προέκυπταν από τον πλούτο, τα οικονομικά συμφέροντα και το επάγγελμα. Επί πλέον η συγγένεια και οι γαμήλιες στρατηγικές λειτουργούσαν και αυτές προς την κατεύθυνση της κοινωνικής συσπείρωσης των μεσαιωνικών τάξεων μάλλον παρά του διαμελισμού τους¹².

Το δίλημμα κατακερματισμός ή συνοχή των μεσαιωνικών τάξεων που προκύπτει από αυτές τις θεωρήσεις κατά την άποψή μας δεν τίθεται με κατηγορηματικό τρόπο ακόμη και από όσους φαίνεται να το θέτουν με αυτό τον τρόπο. Χωρίς να θέλουμε να υπεισέλθουμε σε μια αξιολόγηση των θέσεων αυτών, θα επισημάνουμε ότι οι διαδικασίες διαμελισμού και συσπείρωσης ούτε απέλκειαν η μια την άλλη ούτε πολύ περισσότερο τίθενται κατ' αντιπαράσταση, καθώς συχνά συνυπήρχαν στα πλαίσια μιας συνολικής διαδικασίας κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Είναι πάντως ενδιαφέρον να προχωρήσουμε σε ορισμένες σκέψεις που αφορούν την ελληνοθωμανική αστική τάξη της οθωμανικής πρωτεύουσας έχοντας ως αφετηρία την τελευταία υπόθεση.

Κατά την προσωπική μας εκτίμηση παράλληλες διαδικασίες κατακερματισμού και συσπείρωσης εμφανίστηκαν σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Κων/πολη. Οι παράμετροι που προσδιόρισαν αυτές τις διαδικασίες δεν ήταν πάντα οι ίδιες ούτε επέδρασαν με την ίδια ένταση, αν και αφορούσαν το σύνολο των μερίδων που απάρτιζαν την ελληνορθόδοξη μεσαιαία τάξη.

Η αναφορά στις μερίδες της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης (ανώτερης, μεσαιας και κατώτερης) επιβάλλει και έναν σχολιασμό, που υποθέτουμε ότι αφορά και το σύνολο των αστικών πληθυσμών της οθωμανικής πρωτεύουσας. Το ποιοι και πόσοι ανήκαν σε

αυτές τις μερίδες είναι αδύνατο να προσδιορισθεί με κατηγορηματικό τρόπο, καθώς δεν υπάρχουν τα αναγκαία στοιχεία. Σε αντίθεση με την ανώτερη μερίδα που προσδιορίστηκε, όπως θα δούμε, από την επωνυμία των συστατικών της αλλά και την οικονομική και κοινωνική της ηγεμονία, οι άλλες δυο μερίδες απαρτίζονταν από έναν μεγάλο αριθμό ανώνυμων και άσημων ατόμων που είχαν σχεδόν αποκλειστικά ποσοτικό βάρος. Οι λίγες γνώσεις που διαθέτουμε για αυτές τις δύο μερίδες δεν επιτρέπουν παρά μια περιορισμένη αναφορά. Η εμφάνισή τους συνδέεται κυρίως με την ενίσχυση του εμπορίου και των υπηρεσιών σε περιβάλλον ελεύθερου εμπορίου. Οι τομείς αυτοί αναπτύχθηκαν πολύ περισσότερο και πολύ νωρίτερα από τον δευτερογενή τομέα. Το κύριο κριτήριο συμμετοχής στις μεσαιές και κατώτερες μερίδες της αστικής τάξης υπήρξε η διάθεση συμμετοχής σε αυτήν μέσα από την αποδοχή ενός πλέγματος αξιών και την υιοθέτηση πρακτικών που συμβολικά τις διαχώριζαν από τις «κατώτερες» κοινωνικές ομάδες. Ο επαγγελματικός προσανατολισμός, π.χ. δικηγόροι, γιατροί, μεσίτες, έμποροι, είναι ίσως μια καλή ένδειξη κοινωνικού προσδιορισμού, που όμως δεν επαρκεί, αν περιορισθεί στις επαγγελματικές κατευθύνσεις που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη σχετικά αργά. Αντιστοιχες αξιώσεις συμμετοχής πρέπει να είχαν και τα μέλη των συντεχνιών, που ωστόσο είχαν αρχίσει να δοκιμάζονται από τον ανταγωνισμό και τον επιχειρηματικό εκσυγχρονισμό. Η κοινωνική κινητικότητα που ίσχυε και για την οθωμανική πρωτεύουσα είχε ως αποτέλεσμα οι διακρίσεις που βασιζόνταν στον επαγγελματικό προσανατολισμό να μην είναι ισχυρές. Δύσκολα τα νέα επαγγέλματα θα μπορούσαν να τα οικειοποιηθούν κάποιες οικογένειες ή μικρές ομάδες. Αντίθετα από το αδύναμο κριτήριο του επαγγελματικού προσανατολισμού θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην πρόσβαση στην εκπαίδευση και στους συλλόγους ως ισχυρότερα κριτήρια συμμετοχής στην κοινότητα των μεσαιών στρωμάτων. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τόσο η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και η ανάπτυξη των συλλόγων δεν μπορούν να ερμηνευθούν ανεξάρτητα από την μεγέθυνση των μεσαιών στρωμάτων της οθωμανικής πρωτεύουσας.

Βεβαία η συμμετοχή αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί μονοδιάστατα. Η εκπαίδευση και η συλλογική δραστηριότητα δεν προσέδιδε μόνο δυνατότητα διάκρισης από «κατώτερα» κοινωνικά στρώ-

ματα, αλλά αντανακλούσε και την διάθεση αποδοχής κάποιων νέων αξιών και ιδεών που δεν θα ήσαν χρήσιμες μόνο για την επαγγελματική καριέρα των γόνων των οικογενειών των μεσαίων στρωμάτων αλλά και για την κοινωνική τους αναρρίχηση.

Ωστόσο, ακόμη και αν καταλήξουμε στις προϋποθέσεις και τα κριτήρια που επέτρεπαν την (αυτο)αναγνώριση για συμμετοχή στην μεσαία τάξη, εξακολουθούν να παραμένουν αδιευκρίνιστα πολλά σημεία, κυρίως ως προς τις κατώτερες και μεσαίες μερίδες. Τα επίπεδα των διακρίσεων και συνεπώς και τα κριτήριά τους στο εσωτερικό των μεσαίων και κατώτερων μερίδων της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης παραμένουν ένα μεγάλο πρόβλημα. Έτσι η συμμετοχή στην εκπαίδευση μπορεί να επανεξεταστεί π.χ. με βάση το κριτήριο στην επιλογή του σχολείου, καθώς δεν είχαν όλα τα εκπαιδευτήρια το ίδιο κοινωνικό βάρος*. Στο σημείο αυτό όμως θα αρκесθούμε στην υπόθεση της σύστασης της ελληνορθόδοξης μεσαίας τάξης από την ανώτερη, την μεσαία και την κατώτερη μερίδα, με τους περιορισμούς που ήδη αναφέραμε.

* Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς γίνεται αντιληπτή η σχετική παγίωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της κων/πολίτικης κοινωνίας στο επίπεδο της εκπαίδευσης. Στις αρχές του 20ού αιώνα η επέκταση του σχολικού συστήματος και η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό ευρέων στρωμάτων, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της οικονομίας της Πόλης, δημιούργησε ορισμένες ανάγκες διαφοροποίησης στην εκπαίδευση. Ο Νικόλαος Καπετανάκης, διευθυντής της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής της Χαλκίδας, σε εισήγησή του στο εκπαιδευτικό συνέδριο που διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ το 1908, θεωρούσε ότι οι λαϊκές τάξεις θα έπρεπε να αποβαρύνονται να στέλνουν τα παιδιά τους στα γυμνάσια και να περιορίζονται στη δημοτική εκπαίδευση και στις ειδικές επαγγελματικές σχολές. Αντιθέτα τα γυμνάσια θα έπρεπε να αποκτήσουν πιο επιλεκτικό κοινωνικά χαρακτήρα. «...ό σκοπός των γυμνασίων δεν δύναται να είναι παρά εις και μονος. Είναι δε ούτος... ή παροχή εύρειας εγκυκλίου μορφώσεως εις τα τέκνα της άνωτερας κοινωνικής τάξεως, ήτις άποτελεί έν τή κοινωνική... οργανισμόν την καθηγεμονα τάξιν της κοινωνίας, την έχουσαν ύψηλότερα πνευματικά ένδιαφέροντα και μέλλουσιν να παρασκευασθί δεόντως, όπως καταστή ικανή και νέας ιδέας να παραγάγη και τους πνευματικούς θησαυρούς ους έλληνοδόθησαν ημίν αλ παρελθούσαι γενεάί... να έπαυθη. Αί της κοινωνικής ταύτης τάξεως τροφίμοι των γυμνασίων προορίζονται να αποτελέσωσι έν προσεχεί μελλοντι τους επιστήμονας, τους με γάλους έμπορούς και τραπεζίτας, τους μεγάλους βιομηχάνους κτλ. και καθόλου έλπειν την ήγέτιδα τάξιν της κοινωνίας έν παντί κλάδω τοῦ έπιστητοῦ, τυγχάνοντες, έννοείται, της προσήκουσης περαιτέρω μορφώσεως...» *Πρακτικά των εκπαιδευτικών συνεδρίων, 1907-1908. ΠΕΦΣΚ, παράρτημα, τ. ΑΑ', σ. 150.*

Η θέση της ελληνορθόδοξης μεσαίας τάξης πρέπει να συνενεμηθεί και σε σχέση με έναν άλλο παράγοντα. Η αστική κοινωνία της πόλης αλλά και άλλων κέντρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας χαρακτηριζόταν από μια ιδιαιτερότητα: τον διακριτό κατακερματισμό που προκαλούσαν ο εθνισμός και η θρησκεία στα μεσαία στρώματα. Η ύπαρξη με άλλα λόγια μιας ελληνορθόδοξης, μιας αρμένικης και μιας εβραϊκής κοινότητας, τα μέλη των οποίων συναπαρτίζαν την μεσαία τάξη. Άραγε οι διαφορές που προέκυπταν από τα επίπεδα αυτά ήσαν ικανές να αποτρέψουν την κοινότητα που προέκυπτε από την επιχειρηματική δραστηριότητα, το επάγγελμα και τον πολιτιστικό προσανατολισμό; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι απλή, καθώς διαφορετικές μερίδες της μεσαίας τάξης φαίνεται πως αντιλαμβάνονταν διαφορετικά την βαρύτητα των επιπέδων αυτών. Ωστόσο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τουλάχιστον στις ανώτερες μερίδες των εθνικοθρησκευτικών ομάδων που συγκροτούσαν την μεσαία τάξη οι επαφές ήσαν συχνές και διακρίνονταν, θα έλεγε κανείς, από μια μονιμότητα με έντονα κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Οι ισχυρές ελληνορθόδοξες οικογένειες συνάπταν συχνά κοινωνικές και επιχειρηματικές σχέσεις με αρμένικες, εβραϊκές, λεβαντινικές και ευρωπαϊκές οικογένειες της οθωμανικής πρωτεύουσας. Οι προοπτικές κερδοφόρας επιχειρηματικής συνεργασίας αποτελούσαν ίσως το κυριότερο κίνητρο για την σύναψη αυτών των σχέσεων. Η σύνθεση του συνδικάτου των τραπεζιτών του Γαλατά που επέβαλε τον διακανονισμό του οθωμανικού χρέους το 1879 είναι ένα καλό παράδειγμα. Σε αυτό το συνδικάτο συμμετείχε η ελίτ του τραπεζικού κόσμου της ελληνορθόδοξης κοινότητας (Γεώργιος Ζαρίφης, Λεωνίδας Ζαρίφης, Αντώνιος Μαυρογορδάτος, Στεφάνοβιτς Σκυλίτζης και Ζωρζής Κορωνιός), ο γνωστότερος εβραίος τραπεζίτης της Πόλης Solomon Fernandez, που πιθανόν εκπροσωπούσε και άλλα εβραϊκά συμφέροντα, οι εκπρόσωποι της οθωμανικής τράπεζας Foster, Devaux και Von Haas καθώς και ο γνωστός βρετανός τραπεζίτης και συνεργάτης του Ευγενίδη στην Εταιρεία Αξιών και Συναλλαγών Alfred Barker. Πάντως και μία ματιά στην σύνθεση των πολιτών των ανώνυμων εταιρειών που δημιουργήθηκαν στην δεκαετία του 1870, αλλά και αργότερα, πείθει για τον έντονα κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της επιχειρηματικής συνεργασίας.

Επί πλέον, όπως η ελληνορθόδοξη ανώτερη μερίδα, έτσι και οι άλλες δύο δεν εγκατέλειψαν τις αντίστοιχες εθνικοθησκευτικές κοινότητες στην τύχη τους. Η φιλανθρωπία, η υλική υποστήριξη των εκπαιδευτηρίων και των απόρων ατόμων και άλλες τέτοιου τύπου εκδηλώσεις, που μερικές φορές έφθαναν τα όρια της υπερβολής, αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι μερίδες αυτές αντιλαμβάνονταν την κοινωνική τους αποστολή. Τέλος οι οικογένειες αυτές μοιράζονταν έναν κοινό τρόπο ζωής με έντονο ευρωπαϊκό προσανατολισμό, ο οποίος ενίσχυε την κοινότητά τους. Οι ποικίλες σχέσεις με την Εσπερία δεν περιορίζονταν μόνο στην γλωσσομάθεια και στην υιοθέτηση τρόπων συμπεριφοράς και νοοτροπιών ανάλογων των «καλών» τάξεων των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά ενισχύονταν από την πρόσβαση των οικογενειών αυτών στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο μέσα από επιγυμνίες και μετακινήσεις τις οποίες επέβαλλαν οι επιχειρηματικές δραστηριότητες. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υπογραμμίσει την δημιουργία ενός επιπέδου κοινότητας ανάμεσα στις ισχυρές επιχειρηματικές οικογένειες της Πόλης ανεξαρτήτως εθνικοθησκευτικών χαρακτηριστικών. Η κοινότητα αυτή συνετέλεσε μάλιστα στην ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ αυτών των οικογενειών και στην διαμόρφωση αυτού του μοναδικού κοσμοπολιτικού περιβαλλοντος της Πόλης.

Ωστόσο οι διαπιστώσεις αυτές δεν επαρκούν, προκειμένου να κατανοήσει κανείς τις διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης των μεσαίων στρωμάτων. Αν και ο κοσμοπολιτισμός αποτελούσε βασικό κοινωνικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας της ανώτερης μερίδας, πρέπει να προσθέσουμε ότι πολλές από τις αξίες και τις συμπεριφορές που μοιράζονταν οι ανώτερες μερίδες τους δεν ήταν απόλυτα ξένες στις υπόλοιπες ομάδες της μεσαιάς τάξης ανεξαρτήτως εθνικοθησκευτικής βάσης. Η γλωσσομάθεια, η αναγνώριση της εκπαίδευσης ως μέσου κοινωνικής ανόδου αλλά και οι κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις αποτέλεσαν στο τέλος του 19ου αιώνα κοινούς τόπους των μεσαιών τάξεων ακόμη και σε μικρά αστικά κέντρα*.

* Η διαπίστωση αυτών των χαρακτηριστικών μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχε ήδη διαμορφωθεί η έννοια του ελεύθερου χρόνου και της διαχείρισης του από τα μεσαία στρώματα των μεσαιών τάξεων. Αν ανατρέξει κανείς στις εφημε-

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η μεγάλη παρουσία των μειονοτήτων και της ελληνορθόδοξης κοινότητας ειδικότερα στα σχολικά δίκτυα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλλά, αν η συμμετοχή στα ελληνικά σχολεία ήταν αυτονόητη, η συμμετοχή σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια προκαλεί περισσότερο ενδιαφέρον. Στην διάρκεια των εκπαιδευτικών συνεδριών του 1909 ο σύεδρος Μηνάς Αυθεντόπουλος, θιασώτης της εισαγωγής των ξένων γλωσσών στην ελληνική δημοτική εκπαίδευση, υποστήριξε ότι η ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών ωθούσε πολλές ελληνικές οικογένειες να στέλνουν τα τέκνα τους σε ευρωπαϊκά σχολεία: «Έπρεπε να είχαμε στατιστικές της ένταθθα εκπαιδεύσεως, διά να γνωσθῇ μετά φρίκης ποιοί είναι οί τροφοδοτούντες τά τριάντα ξένα σχολεία του Πέραν». Τις εκτιμήσεις του Αυθεντόπουλου επιβεβαιώνει τουλάχιστον ο αριθμός των αποφοίτων της Ροβερτείου Ακαδημίας: Από τους 137 αποφοίτους της Ακαδημίας στην περίοδο 1906-1912 οι 63 ήσαν Έλληνες, οι περισσότεροι από την Κων/πολη αλλά και από άλλα μέρη της χώρας¹³. Από τους καταλόγους που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι οι περισσότεροι ελληνορθόδοξοι μαθητές στα σχολεία αυτά δεν προέρχονταν αποκλειστικά από τις οικογένειες της ανώτερης μερίδας της ελληνορθόδοξης μεσαιάς τάξης. Από πολλές απόψεις λοιπόν οι ανώτερες μερίδες δεν μονοπωλούσαν τον «ευρωπαϊκό» προσανατολισμό, αλλά αυτός είχε ενσωματωθεί στην συλλογική ταυτότητα του συνόλου των μεσαιών τάξεων.

Η διαπίστωση αυτή μπορεί να συνιστά βασικό επίτεδο κοινότητας των μεσαιών στρωμάτων, αλλά δύσκολα θα μπορούσε να αποτρέψει την διαμόρφωση μονιμότερων και ουσιαστικότερων σχέσεων ανάμεσα στις ανώτερες μερίδες της αστικής τάξης, πέραν των σχέσεων που επέβαλλε η οικονομική συγκυρία και η κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία των μερίδων αυτών. Αντίθετα αυτό που κατά τη γνώμη μας είχε μεγαλύτερο βάρος στην ακύρωση μίας τέτοιας διαδικασίας ήταν το γεγονός ότι οι μερίδες αυτές

ρίδες της εποχής, συναντά π.χ. την θερμή υποδοχή θιάσων ακόμη και σε μικρά αστικά κέντρα. Για παράδειγμα ο ανταποκριτής του *Levant Herald* στο Πάναρμιο σχολίασε την επιτυχία μίας θεατρικής παράστασης σημειώνοντας: «Vu la manque absolu de distractions chez nous l'évenement que je mentionne plus bas est comme... une oasis dans un desert» (*Weekly Budget*, 8/2/1908).

ούτε επιθυμούσαν ούτε επιχειρήσαν να αποσυνδεθούν από τις ευρύτερες εθνικοθηρησκευτικές κοινότητες που τις πλαισιώναν.

Η θρησκεία δυσκόλευε εξαιρετικά την ενίσχυση των σχέσεων ανάμεσα στις ανώτερες μερίδες των εθνικοθηρησκευτικών ομάδων, με αποτέλεσμα τόσο οι ελληνορθόδοξες όσο και οι εβραϊκές και αρμενικές οικογένειες να μην συνδεθούν ποτέ μεταξύ τους μέσω επιγαμιών παρά τις συχνές και στενές σχέσεις που εξακολουθούσαν να διατηρούν στο κοινωνικό επίπεδο. Το εμπόδιο της θρησκείας ίσως αποτέλεσε τον ισχυρότερο αποτρεπτικό παράγοντα στη δημιουργία στενότερων σχέσεων και στην παγίωση μιας κοινωνικής ομάδας που θα υπερέβαινε τους στενούς εθνικούς και θρησκευτικούς ορίζοντες των συστατικών της. Δεν ήταν όμως μόνο η θρησκεία που εμπόδισε την ενίσχυση των σχέσεων των ομάδων αυτών μέσα από επιγαμίες. Η διαφοροποίηση των ομάδων αυτών ενισχύθηκε και από την υπαρκτή διάσταση της εθνικοθηρησκευτικής τους κληρονομιάς, διάσταση που τονίστηκε ιδιαίτερα στην περίοδο αυτή. Έστω και αν η γλώσσα δεν αποτέλεσε ποτέ σημαντικό εμπόδιο στις μεταξύ τους σχέσεις, πάντα μπορούσαν να συνεννοηθούν στα γαλλικά ή στα αγγλικά, καμιά από τις γνωστές οικογένειες της Πόλης δεν φάνηκε διατεθειμένη να απεμπολήσει την ιδιαίτερη εθνικοθηρησκευτική ταυτότητά της.

Ανεξάρτητα από τον τρόπο που οι ομάδες αυτές προσελάμβαναν την «ελληνικότητα», την «εβραϊκότητα» ή την «αρμενικότητα» τους υπήρχαν πολύ πιο σημαντικοί λόγοι που επέβαλλαν τη διατήρηση της διαφοροποίησης σε εθνικοθηρησκευτικό επίπεδο. Οι περισσότερες από τις οικογένειες αυτές είχαν αισθητική συμμετοχή στη διαχείριση των κοινοτήτων τους και συνεργάζονταν στενά με τις αντίστοιχες εκκλησιαστικές αρχές αλλά και την οθωμανική εξουσία. Από μια άποψη αποτέλεσαν τους φυσικούς κοσμικούς ηγέτες των αντίστοιχων κοινοτήτων και η διατήρηση της ιδιαίτερης εθνικοθηρησκευτικής ταυτότητάς τους αποτελούσε ισχυρό περιορισμό για τη διατήρηση της ηγετικής αυτής θέσης.

Με αφετηρία αυτές τις σκέψεις μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ανώτερες μερίδες των εθνικοθηρησκευτικών ομάδων της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας διατηρήθηκαν και ότι ήσαν περισσότερο ισχυρές από τα στοιχεία που ενίσχυαν την μεταξύ τους κοινότητα. Από το σημείο αυτό

και μετά θα ήταν σκόπιμο να υποθέσουμε ότι η κοινωνική συγκρότηση των μεσαίων τάξεων βρίσκεται ευθεία αναφορά στα αντίστοιχα μεσαία στρώματα και με κάθετο και με οριζόντιο τρόπο. Οι ανώτερες μερίδες δεν λειτούργησαν μόνο ως προς τις μεταξύ τους σχέσεις αλλά και ως προς τις σχέσεις τους με τα μεσαία στρώματα των εθνικοθηρησκευτικών ομάδων στις οποίες ανήκαν.

Το δεδομένο που προκύπτει από την ανάλυση αυτή είναι ότι η ελληνορθόδοξη μεσαία τάξη μπορεί να νοηθεί τόσο ως μέρος ενός ευρύτερου συνόλου όσο και ως αυτόνομο υποσύνολο με την δική του ιεραρχία και διαστρωμάτωση. Θα υποστηρίξε κανείς ότι η κοινότητα που προέκυπτε από τον εθνισμό και την θρησκεία αποτελούσε έναν ισχυρό παράγοντα στις σχέσεις που συγκροτούσαν την ελληνορθόδοξη μεσαία τάξη ως σχετικά αυτόνομο μόρφωμα. Ωστόσο η κοινότητα αυτή υπόκειται στους περιορισμούς που ήδη έχουμε αναφέρει: στο σώμα της τάξης αυτής παρατηρήθηκαν διαδικασίες οι οποίες ενίσχυαν την συνοχή αλλά και διαδικασίες που τροφοδοτούσαν τον κατακερματισμό της.

Το ερώτημα που προκύπτει στο σημείο αυτό αφορά την λειτουργία μηχανισμών ενίσχυσης της συλλογικής ταυτότητας της μεσαίας ελληνορθόδοξης τάξης. Είναι χρήσιμο να εξετάσουμε τις διαδικασίες αυτές με ευθεία αναφορά στους μηχανισμούς που ενίσχυαν και την μία και την άλλη. Το δίκτυο των συλλόγων και των ιδρυμάτων καθώς και η συμμετοχή στην εκπαίδευση και στην ενορία λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της συσπείρωσης των μεσαίων στρωμάτων και αποτέλεσαν βασικούς μηχανισμούς συνοχής, στους οποίους μάλιστα συμμετείχαν όλες οι συνιστώσες των στρωμάτων αυτών. Η εικόνα η οποία προβάλλει από την εξέταση της παρέμβασης της μεσαίας τάξης στην πολιτισμική και εκπαιδευτική ζωή επισημαίνει την συμμετοχή σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής: από την οργάνωση συσσιτίων για τους απόρους και την νοσοκομειακή περίθαλψη, την οργάνωση νηπιαγωγείων και την χρηματοδότηση εκπαιδευτηρίων μέχρι την οργάνωση υποτροφιών και την οικονομική ενίσχυση συλλόγων, ιδρυμάτων κ.ά.¹⁴. Οι δραστηριότητες αυτές, που πύκνωσαν αισθητά κατά την διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, χρηματοδοτήθηκαν απο-

κλειστικά από την μεσαία τάξη χωρίς καμιά κρατική επιχορήγηση, η οποία από όσο γνωρίζουμε δεν ζητήθηκε ποτέ.

Αν και οι παρεμβάσεις αυτές κινούνταν σαφώς προς την κατεύθυνση της συνοχής, συχνά εμπεριείχαν ένα στοιχείο μοναδικότητας που μόνο ορισμένα μέλη της κοινότητας μπορούσαν να προσφέρουν. Αυτές οι διαφοροποιήσεις βρίσκονται ίσως στην βάση της διάκρισης «Μεγάλοι Ευεργέται», «Ευεργέται», «Μεγάλοι Δωρηταί» και «Δωρηταί» που συχνά συναντούμε στον περιοδικό Τύπο της εποχής. Η οικονομική συμβολή ήταν ανάλογη της οικονομικής επιφάνειας και υπογράμμιζε την κοινωνική θέση κάποιου στην ιεραρχία των μεσαίων στρωμάτων. Ας θυμηθούμε ενδεικτικά την δημιουργία των Ζαριφείων Εκπαιδευτηρίων στην Φιλιππούπολη και την ετήσια συνδρομή τους από την οικογένεια Ζαρίφη με το ποσό των 1.000 ΤΛ καθώς και την εξ ολοκλήρου χρηματοδότηση του Γυμνασίου στα Θεραπειά από την ίδια οικογένεια, την δωρεά 10.000 ΤΛ του Χρηστάκη Ζωγράφου για την ανέγερση σχολείου αρρένων στο Σταυροδρόμιο, την δημιουργία του μεγάλου συσσιτίου για τους απόρους της Πόλης που στοίχισε στον Ε. Ευγενίδη 10.000 φρ. και υψηλή ετήσια χρηματοδότηση¹⁵ ή τέλος την χρηματοδότηση των φιλανθρωπικών καταστημάτων Κων/πόλεως με 10.000 ΤΛ από το κληροδότημα του Θ. Μαυρογορδάτου¹⁶.

Συνεπώς, αν και η οικονομική συμβολή στην πολιτιστική και εκπαιδευτική δραστηριότητα της κοινότητας αποτελούσε ενιαία πρακτική των μεσαίων στρωμάτων, το ποσό της δωρεάς υπογράμμιζε συνήθως το αυταπόδεικτο, δηλαδή τη διαφορετική οικονομική βαρύτητα των μελών της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Η κοινότητα αυτή μπορεί να ήταν εύπορη, μπορεί να συνδεόταν στενά με τον επιχειρηματικό κόσμο και τα νέα δυναμικά επαγγέλματα, αλλά χαρακτηριζόταν και από άνιση κατανομή πλούτου σε όλα τα επίπεδα. Ιδίως όσον αφορά τα μεσαία στρώματα η διαφορά του πλούτου αποτελούσε ισχυρό παράγοντα κοινωνικής διαφοροποίησης. Πάντως τα επίπεδα που στοιχειοθετούσαν τον διαμελισμό των μεσαίων στρωμάτων δεν θα έπρεπε να αναζητηθούν αποκλειστικά στην άνιση κατανομή του πλούτου αλλά και στις γαμήλιες στρατηγικές και στην συγκρότηση της αστικής ζωής, υπό την στενότερη έννοια, δηλαδή στους μηχανισμούς εκείνους που

όχι μόνο συντηρούσαν την κοινωνική ιεραρχία στα μεσαία στρώματα, αλλά και προβάλλαν ικανοποιητικά την αναπαράστασή της.

Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε κυρίως στην δυνατότητα των ανώτερων μερίδων να περιχαρακωθούν μέσω επιγαμιών και πολύ λιγότερο στην δυνατότητα κατώτερων μεσαίων στρωμάτων να ανέλθουν κοινωνικά με τον ίδιο τρόπο. Η προς άνω κοινωνική κινητικότητα μέσω επιγαμιών από ένα χρονικό σημείο και μετά ήταν σαφώς περιορισμένη, καθώς η αρχικά ρευστή κοινωνική διάρθρωση των αστικών στρωμάτων άρχισε να μορφοποιείται και να παίρνει έναν περισσότερο ιεραρχημένο χαρακτήρα. Οι γαμήλιες στρατηγικές δεν στρέφονταν βέβαια προς την ενίσχυση των σχέσεων της ανώτερης μερίδας των μεσαίων τάξεων με την αριστοκρατία, που ως κοινωνική ομάδα με κάποια βαρύτητα απουσίαζε από την οθωμανική πρωτεύουσα. Γαιοκτήμονες βέβαια υπήρχαν, όμως η θέση τους στην οθωμανική κοινωνία ήταν διαφορετική από αυτήν της κλασικής αριστοκρατίας στην Ευρώπη, ενώ, επί πλέον, στην πλειονότητά τους ήσαν μουσουλμάνοι και εξ ορισμού ακατάλληλοι για επιγαμίες με την ελληνορθόδοξη αστική τάξη.

Οι γαμήλιες στρατηγικές της ανώτερης μερίδας αναφέρονται κατ' αρχήν στις επιγαμίες στο εσωτερικό της και σε ένα δεύτερο επίπεδο στις επιγαμίες με τις νεοφανοριώτικες οικογένειες της Πόλης, που θεωρούνταν ως κοινωνικά ισάξιες.

Από τα πολλά παραδείγματα που υπάρχουν θα παρουσιάσουμε ορισμένα που σχετίζονται με τις πλέον γνωστές οικογένειες. Το πρώτο αφορά τις οικογένειες Ζαφειροπούλου και Ζαρίφη, την επιχειρηματική συνεργασία των οποίων επισφράγισε ο γάμος του Γεωργίου Ζαρίφη με την κόρη του Ζαφειρόπουλου Ελένη. Οι γαμήλιες στρατηγικές των δυο οικογενειών εξακολούθησαν να προσδιορίζονται από την διάθεση ενίσχυσης του επιχειρηματικού και κοινωνικού τους προφίλ και σε τελευταία ανάλυση από την εικόνα που είχαν για τον εαυτό τους και την θέση τους στην κοινωνία της Πόλης. Έτσι οι υιοί του Γεωργίου Ζαρίφη Λεωνίδας και Περικλής ενυμφεύθησαν ο πρώτος την Φρόσω Νικολοπούλου, θυγατέρα του έμπορου Γεωργίου Νικολόπουλου, και ο δεύτερος την Φανή Ροδοκανάκη. Η κόρη του Γεωργίου Ζαρίφη νυμφεύθηκε γνωστό γόνο της εφοπλιστικής οικογένειας του

Δουνάβεως, τον Οδυσσέα Νεγρεπόντε. Ισχυρότερη όμως ένδειξη του προσανατολισμού ως προς τις γαμήλιες στρατηγικές υπήρξε ο γάμος της κόρης του Λεωνίδα Ζαρίφη Ελένης με τον Στέφανο Ευγενίδη, υιό του Ευσταθίου Ευγενίδη, τραπεζίτη και ενός από τους γνωστότερους επιχειρηματίες της Πόλης¹⁷. Ο γάμος αυτός, ο οποίος επισφράγισε μια μακρότατη επιχειρηματική συνεργασία, αποτέλεσε ένα πρώτης τάξεως κοινωνικό γεγονός στην οθωμανική πρωτεύουσα.

Ανάλογη ήταν πάντως και η περίπτωση της οικογένειας Ευγενίδη πριν την σύνδεσή της με την οικογένεια Ζαρίφη. Ο τραπεζίτης Αναστάσιος Ευγενίδης νυμφεύθηκε την Μαριέττα Αγελαστού, θυγατέρα ενός γνωστού τραπεζίτη της Πόλης. Ο υιός τους Ευστάθιος νυμφεύθηκε την Μαρία Σέκιαρη, η μητέρα της οποίας ήταν το γένος Σκυλίτση. Από τους τρεις απογόνους τους οι δυο νυμφεύθηκαν μέλη πολύ γνωστών επιχειρηματικών οικογενειών, ο Στέφανος την Ελένη Ζαρίφη και η Μαριέττα τον Δημήτριο Ζαφειρόπουλο, υιό του γνωστού επιχειρηματία της Μασσαλίας και συνεργάτη του Γεωργίου Ζαρίφη Στέφανου Ζαφειρόπουλου.

Από τα δυο αυτά παραδείγματα προκύπτει ότι τρεις από τις ισχυρότερες οικονομικά οικογένειες της Πόλης συνδέθηκαν μέσω επιγαμιών σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Ενδεικτικά αξίζει τον κόπο να εξετάσουμε την πορεία των επιγαμιών της φαναριώτικης οικογένειας των Μουσούρων. Παλαιά και ισχυρή οικογένεια οι Μουσούροι ανασυγκροτήθηκαν γρήγορα μετά την καταστροφή των φαναριωτών το 1821 και εκτός από τα ρουμανικά περιγυλιτάτα απέκτησαν ξανά προσβάσεις στην Κων/πολη. Οι πέντε από τις έξι θυγατέρες του Παύλου Μουσούρου, που εκπροσωπούσε το σκέλος της οικογένειας το οποίο παρέμεινε στην Πόλη, παντρεύτηκαν μέλη άλλων νεοφαναριώτικων οικογενειών. Η πλέον γνωστή επιγαμία ήταν αυτή της Κασσάνδρας Μουσούρου με τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή, μέτεπειτα υφυπουργό των εξωτερικών της Τουρκίας. Οι σχέσεις των Μουσούρων με τον επιχειρηματικό κόσμο προκύπτουν στην τρίτη γενιά, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Οι οικογένειες των Μουσούρων και των Καραθεοδωρήδων συνδέθηκαν με γνωστά ονόματα του επιχειρηματικού κόσμου, όπως οι γάμοι της Αλεξάνδρας Σταύρου, θυγατέρας της Ευφροσύνης Μουσούρου, με τον Αρι-

στείδη Συμεωνόγλου και της Ρωξάνης Καραθεοδωρή με τον Αλέξανδρο Σινιόσογλου. Οι επιγαμίες πάντως με άλλες φαναριώτικες οικογένειες συνεχίστηκαν. Η αδελφή της Ρωξάνης Άννα Καραθεοδωρή παντρεύτηκε τον Γρηγόριο Βεγλερή, ανώτατο στέλεχος της οθωμανικής διοίκησης, η αδελφή της Λουκία τον Στέφανο Κρέστοβιτς, σύμβουλο της επικρατείας και υιό του μέτεπειτα διοικητή της Ανατολικής Ρωμύλιας, και η Ευφροσύνη τον Σ. Καραθεοδωρή¹⁹.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, με βάση τα ενδεικτικά αυτά παραδείγματα, ότι οι επιγαμίες αποτέλεσαν ένα προνομιακό πεδίο συγκρότησης της ανώτερης μερίδας των μεσαιών στρωμάτων στην οθωμανική πρωτεύουσα που επέτρεπε την φυσική και κοινωνική αναπαραγωγή της και την διαχωρίζει από τις υπόλοιπες αστικές μερίδες της Πόλης. Η υπόθεση δεν είναι βέβαια πρωτότυπη· απλά φαίνεται να επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της Πόλης. Θα θέλαμε πάντως να υπογραμμίσουμε την διασύνδεση μέσω επιγαμιών οικογενειών από τον επιχειρηματικό και νεοφαναριώτικο κόσμο, των δυο ισχυρότερων ομάδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Η διασύνδεση αυτή επιβλήθηκε από την κοινωνική αναβάθμιση και των δυο ομάδων, της πρώτης μέσα από την επιτυχημένη επιχειρηματική δραστηριότητά της και της δεύτερης μετά από την ενίσχυση της θέσης της στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό.

Οι επιγαμίες δεν ήταν το μοναδικό στοιχείο που επέτρεψε τον διαχωρισμό της ανώτερης από τις υπόλοιπες μερίδες των μεσαιών στρωμάτων. Η συγκρότηση της κοινωνικής ζωής αποτέλεσε το δεύτερο και εξίσου σημαντικό επιτεδο, όπου η κοινωνική διάκριση είχε συχνά επιλεκτικό χαρακτήρα. Την κοινωνική ζωή συνέθεταν όλες οι μικρές και μεγάλες κοινωνικές εκδηλώσεις, από το επίτεδο των καθημερινών και άτυπων συναθροίσεων και από τις συνελεύσεις στην ενορία και στους συλλόγους μέχρι τις μεγάλες συγκεντρώσεις, τις δεξιώσεις και τις αθλητικές συναντήσεις. Η κοινωνική ζωή στο εύρος που την περιγράψαμε είναι δύσκολο να ερμηνευθεί με γενικεύσεις. Πολλές από τις συναθροίσεις αυτές ήταν ανοικτές, ιδίως όσες συνδέονταν με την ενορία ή τους συλλόγους. Η ευρύτητα της επέκτασης των συλλόγων δύσκολα μπορούσε να δημιουργήσει καταστάσεις αποκλεισμού. Ακόμη και σε

εκδηλώσεις που δεν συνδέονταν με τους συλλόγους, όπως οι χοροεσπερίδες ή ακόμη και οι αθλητικές εκδηλώσεις, η παρουσία ενός ευρύτερου κύκλου ήταν και αναγκαία και επιθυμητή.

Ωστόσο στον μεγάλο αυτό κύκλο κοινωνικών εκδηλώσεων μπορεί να διακρίνει κανείς ορισμένες με επιλεκτικό χαρακτήρα. Η αυτονόητη συμμετοχή σε κηδείες και η πρόσκληση σε γάμους, αρραβώνες ή βαφτίσια μπορούσε να αποτελεί μια ανοιχτή ή μια εξαιρετικά κλειστή εκδήλωση. Άλλες φορές η ίδια εκδήλωση θα μπορούσε να απευθύνεται πρώτα σε έναν ανοιχτό και αμέσως μετά σε έναν κλειστό κοινωνικό κύκλο. Συνήθως ο αποκλεισμός γινόταν μέσα από την διανομή των προσκλήσεων για την μια ή την άλλη κοινωνική εκδήλωση. Πολλοί θα μπορούσαν να προσκληθούν σε μια χοροεσπερίδα ή σε μια δεξίωση. Για παράδειγμα στους αποκριάτικους χορούς στο ξενοδοχείο Τοκατλιάν, που στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούσαν μια «μικρή παράδοση», παρουσιάζονταν τόσο οι γνωστές οικογένειες, οι οικογένειες Ζαρίφη, Ευγενίδη, Αριστάρχη Σταύρου κλπ., όσο και πολλοί άλλοι που δύσκολα θα συγκαταλέγονταν σε αυτό που ονομάσαμε ανώτερη μερίδα των μεσαίων τάξεων²⁰. Αντίθετα στις δεξιώσεις που έδιναν πρέσβεις των ευρωπαϊκών χωρών οι προσκλήσεις ήταν περιορισμένες και απευθύνονταν σε όσους διέθεταν υψηλή κοινωνική θέση. Έτσι ήταν φυσικό ο Λεωνίδας Ζαρίφης να προσκαλείται στον δείπνο που παρέθετε ο γάλλος πρέσβης²¹, οι Ευγενίδηδες και οι Ζαρίφηδες στην δεξίωση που παρέθεσε η βρετανική πρεσβεία για την υποδοχή του ναυάρχου Ch. Dury, διοικητή του στόλου της Μεσογείου²², και οι ίδιοι μαζί με τον Θεόδωρο Μαυρογορδάτο και το ζεύγος Σημηριώτη στην δεξίωση που παρέθεσε ο διευθυντής της Αυτοκρατορικής Τράπεζας J. Deffer²³. Οι προσκλήσεις αυτές στοιχειοθετούσαν μια ένδειξη αναγνωρισμένου κύρους, ίσως και αναγνωρίσιμης ηγετικής θέσης στην στενή (ελληνορθόδοξη) αλλά και ευρύτερη (οθωμανική) κοινωνία.

Εκεί όμως που οι διακρίσεις λειτουργήσαν έντονα επιλεκτικά ήταν στο επίπεδο αθλητικών σωματείων. Η λειτουργία βέβαια των σπορ γενικά και των αθλητικών συλλόγων ειδικότερα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη, αλλά εδώ είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε ότι η συμμετοχή σε ορισμένους από τους αθλητικούς συλ-

λόγους της Πόλης, πέρα από τον σκόπιμα ερασιτεχνικό χαρακτήρα τους, ήταν και κοινωνικά προσδιορισμένη. Για παράδειγμα ο σύλλογος αντισφαίρισης είχε έναν εξαιρετικά μικρό αριθμό μελών που αποτελούσαν τα μέλη των ευρωπαϊκών διπλωματικών αποστολών καθώς και μέλη του επιχειρηματικού κόσμου. Ανάμεσά τους οι Γεώργιος Ζαρίφης και ο γαμπρός του Σημηριώτης ήσαν από τα πιο γνωστά μέλη του. Τόσο ο σύλλογος αντισφαίρισης όσο και οι σύλλογοι ιστιοπλοΐας και πόλο καθώς και ο κυνηγετικός όμιλος, ανάμεσα στους ιδρυτές του οποίου συναντούμε τον Στέφανο Ευγενίδη και τον Δημήτριο Παντζιρη, φαίνεται πως είχαν ως προϋπόθεση εγγραφής την αναγνωρισμένη κοινωνική θέση καθώς για την αποδοχή μιας νέας υποψηφιότητας απαιτείτο η σύμφωνη γνώμη των παλαιών μελών. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, ίσως με μια δόση υπερβολής, ότι ακόμη και η επιλογή συμπαικτών αποτελούσε μηχανισμό κοινωνικής αναγνώρισης και επιλογής, αλλά μια τέτοια υπόθεση απαιτεί την εξέταση υλικού που δεν υπάρχει στην διάθεσή μας²⁴. Η σύνθεση των συλλόγων αυτών έρχεται να επιβεβαιώσει την διατήρηση μιας κοινωνικής ομάδας, η οποία συντηρούσε την κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία της, χωρίς αυτό να αποτελεί πρόβλημα στις σχέσεις της με την εθνικοθησκευτική κοινότητα στην οποία ανήκε. Τα ανώτερα μέλη της οθωμανικής γραφειοκρατίας, οι ευρωπαίοι επιχειρηματίες και τα μέλη των διπλωματικών αποστολών συγχρωτίζονταν άνετα και αναγνωρίζονταν κοινωνικά με τα μέλη της ανώτερης μερίδας της ελληνοοθωμανικής, αρμενικής και εβραϊκής κοινότητας της οθωμανικής πρωτεύουσας. Επαναλαμβάνουμε ότι ο συγχρωτισμός αυτός δεν στερούσε την αυτονομία του καθενός τμήματος από τις συμβάσεις του, είτε προς την αντίστοιχη κοινότητα είτε προς τις επιχειρηματικές δραστηριότητες είτε εν τέλει προς το κράτος.

III. Η μεγάλη αυτή παρένθεση κρίθηκε αναγκαία, προκειμένου να προβάλουμε το νέο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργούσε ο ΕΦΣΚ. Δεν είναι στις προθέσεις μας να θεωρήσουμε τον Σύλλογο ως φορέα έκφρασης της ανώτερης μερίδας της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης,²⁵ καθώς ο ΕΦΣΚ δεν ήταν ο μοναδικός σύλλογος στον οποίο είχε παρουσία η μερίδα αυτή. Οι γνωστές

οικογένειες της Πόλης εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα και σε άλλους συλλόγους. Ενδεικτικό παράδειγμα η συμμετοχή στην «Φιλανθρωπική αιδεοφίλεια κυριών» —ενός από τα γνωστότερα ιδρύματα της Πόλης που υποστήριζε το δικό του ιατρείο— μελών των οικογενειών Ζαρίφη, Νεγρεπόντε, Ευγενίδη, Βλαστάρη, Γεωργιάδη, Νικολοπούλου, Σημηριώτη κ.ά.²⁵ Η παρουσία των οικογενειών αυτών στους συλλόγους, χωρίς να υποδηλώνει πρόθεση μονοπώλησης της φυσιογνωμίας τους, υπογραμμίζει την διάθεση πρόσβασης σε φορείς που εξέφραζαν την κοσμική φυσιογνωμία της κοινότητας μέσα από πολιτιστικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι η παρουσία αυτή δεν ήταν δυνατό να περιορισθεί σε ένα σωματείο, αλλά να επεκταθεί κατά το δυνατό, έτσι ώστε το κύρος των οικογενειών να είναι ευθέως ανάλογο της συμμετοχής τους σε πολιτιστικά, φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά σωματεία. Η συμμετοχή λοιπόν μπορεί να εκληφθεί ως χειρονομία που συμπλήρωνε τις δωρεές και πιστοποιούσε την ηγετική φυσιογνωμία και τις φιλοδοξίες των οικογενειών που απάρτιζαν την ανώτερη μερίδα. Ωστόσο δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι δραστηριότητες αυτές ήταν απλά επιφαναινόμενα της κοινωνικής θέσης, καθώς αποτελούσαν στοιχείο της δημόσιας ταυτότητας των οικογενειών αυτών υπογραμμίζοντας την αίσθηση του καθήκοντος που οι ίδιες θεωρούσαν πως είχαν απέναντι στην υπόλοιπη κοινωνία.

Συνεπώς, παρ' ότι οι σύλλογοι υπήρξαν κοινός τόπος δραστηριότητας των μεσαίων τάξεων στο σύνολό τους, η λειτουργία τους αντανάκλα και τη διαμορφούμενη κοινωνική διαστρωμάτωσή τους και, παρ' ότι οι σύλλογοι συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των μεσαίων στρωμάτων, αποτέλεσαν ταυτόχρονα πεδίο προβολής της ηγετικής φυσιογνωμίας των ανώτερων μερίδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Πρόκειται για ένα χρήσιμο συμπέρασμα που αποδεικνύει ότι οι διαδικασίες συνοχής των μεσαίων τάξεων δεν μπορούν να νοηθούν αυτόνομα από τις αντίστοιχες διαδικασίες του κατακερματισμού τους.

Αντανακλάται άραγε αυτό στην σύνθεση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως; Μια καταφατική απάντηση θα ήταν παραπλανητική. Από την μια πλευρά ο Σύλλογος χρη-

ματοδοτήθηκε αδρά από τις γνωστές ελληνορθόδοξες οικογένειες της Πόλης. Από την άλλη με αυστηρά πολιτισμικούς και ιδεολογικούς όρους ο Σύλλογος συνέχισε να προβάλλει συστήματα αξιών που ήταν κοινοί τόποι των μεσαίων στρωμάτων της οθωμανικής πρωτεύουσας. Πάντως φαίνεται πως η κοινωνική βάση του ΕΦΣΚ περιορίστηκε. Δεν είναι τυχαίο ότι η παρουσία των τραπεζιτών, που στην περίοδο αυτή εκπροσωπούσαν κυρίως την ανώτερη μερίδα, όχι μόνο διατηρήθηκε ποσοστιαία αλλά και ουσιαστικά, καθώς τα μέλη των γνωστών τραπεζικών οικογενειών που συναντάμε το 1879 εμφανίζονται, με τις αλλαγές που επιφέρει η βιολογία, και το 1909. Οι Ζαρίφηδες, οι Ευγενίδηδες, οι Μαυρογορδάτοι, οι Ηλιάσκοι αποτελούν τα καλύτερα παραδείγματα. Το ίδιο ισχύει και για τις νέες ισχυρές οικονομικά οικογένειες που εντάσσονται στην μερίδα αυτή κατά το ίδιο διάστημα. Τα ονόματα Βλαστάρης, Καζανόβας, Σιφναίος, Μάγκος εμφανίζονται ξανά σε όλη την περίοδο.

Θα σημειώσουμε επί πλέον την συνεχή παρουσία των νεοφανιστικών οικογενειών στον Σύλλογο. Η παρουσία τους δεν είναι τυχαία, καθώς το κύρος που τους προσέδιδε η θέση τους μεταφερόταν και στον Σύλλογο και στα μέλη του. Όπως ήδη επισημάναμε, οι οικογένειες αυτές διατηρούσαν στενές κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις με την ανώτερη μερίδα του ελληνορθόδοξου επιχειρηματικού κόσμου. Δεν έχει κανείς παρά να διατρέξει τις κοινωνικές στήλες του Τύπου της Πόλης, για να διαπιστώσει την κοινή παρουσία των ομάδων αυτών στην κοινωνική ζωή της. Οι επιγαμίες ανάμεσα στις ομάδες αυτές ήταν συχνές, όπως εξάλλου και η παρουσία τους στην κοινωνική ζωή της Πόλης, υπογραμμίζοντας την από κοινού αποδοχή μιας ανώτερης κοινωνικής θέσης.

Τέλος η αυξημένη συμμετοχή των επιστημόνων μπορεί να γίνει κατανοητή και υπό ένα διαφορετικό πρίσμα. Όσο και αν η συστηματική και άκρως ενδιαφέρουσα δραστηριοποίηση του Συλλόγου στα επιστημονικά πράγματα υπήρξε σημαντικό κίνητρο συμμετοχής, η κοινωνική προέλευση των επιστημόνων πολλές φορές συνδεόταν με τις ισχυρές κοινωνικά οικογένειες της ελληνικής κοινότητας στην Πόλη. Γνωστά παραδείγματα ο Σπυρίδων Μαυρογένης, προσωπικός γιατρός του Αβδούλ Χαμίτ, ο

μηχανικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, ο αρχιτέκτων Λέων Καζανόβας, ο γιατρός Τομάζος Σγουρδαίος και άλλοι. Δυστυχώς η συστηματική παραμέληση της κοινωνικής ιστορίας της ομογένειας στην Πόλη μάς στερεί την δυνατότητα να γνωρίζουμε με πληρότητα την κοινωνική κινητικότητα μέσα από τους γάμους, την συγγένεια και τις επιχειρηματικές συνεργασίες. Η υπόθεσή μας όμως παραμένει.

Στο σημείο αυτό η εμβέλεια της κοινωνικής ανάλυσης προσεγγίζει τα όριά της. Αναφερθήκαμε εκτενώς και στην κοινωνικής σύνθεσης του ΕΦΣΚ και στο κοινωνικό περιβάλλον που αυτός δρούσε. Οι αναφορές αυτές βοηθούν στην τοποθέτηση του ζητήματος, αλλά δεν επαρκούν. Διότι, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές παραμέτρους, ο ίδιος ο Σύλλογος δεν επιχείρησε ποτέ να εκφράσει κοινωνικές ομάδες ή κοινωνικές τάξεις αλλά μία εγγράμματη κοινότητα. Σε τελευταία ανάλυση τα μέλη του Συλλόγου δεν συμμετείχαν σε αυτόν απλώς λόγω της κοινωνικής τους θέσης. Αντίθετα αυτό που τα ενοποιούσε ήταν το ενδιαφέρον για την πολιτισμική δραστηριότητά του. Η παρουσία τους στον Σύλλογο ήταν συνεπώς ένδειξη της πρόθεσης συμμετοχής τους σε μία εγγράμματη κοινότητα. Ο Σύλλογος συνιστούσε μία κοινότητα, τα ενδιαφέροντα της οποίας περιστρέφονταν γύρω από την φιλολογία, την ιστορία, την γλωσσολογία και την ιατρική. Με βάση τα ενδιαφέροντα αυτά η κοινότητα πλάθει την δημόσια ταυτότητά της συνδιαλεγόμενη παράλληλα με έννοιες όπως το έθνος και ο πολιτισμός. Η κοινωνική ανάλυση και ο κοινωνικός αυτοπροσδιορισμός του Συλλόγου δεν την απασχόλησε ποτέ ούτε ο ίδιος ο φορέας επιχείρησε να ταυτιστεί με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, εκτός αν θεωρήσει κανείς ως ανάλογη κίνηση την προτροπή προς τον «ομογενή πλούτο» για οικονομική ενίσχυση.

Εξάλλου η μείωση των μελών του Συλλόγου σε καμία περίπτωση δεν ήταν επιθυμητή και η αγωνία των προέδρων του για την αδυναμία αυτή δεν μπορεί να εκληφθεί ως ρητορικό σχήμα. Επί πλέον οι διοικήσεις του ΕΦΣΚ διαμαρτύρονταν συνεχώς για τα φαινόμενα χαλάρωσης των δεσμών πολλών μελών με τον Σύλλογο, καθώς έτσι αποδυναμώνονταν τα οικονομικά του. Αν η μείωση αυτή αντανάκλασε τις προθέσεις της ανωτερής μερί-

δας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, που διατήρησε ισχυρή παρουσία στον Σύλλογο, να περιορίσει την κοινωνική βάση του, τότε δεν θα υπήρχε κανένα πρόβλημα, διότι ο περιορισμός αυτός θα ήταν επιθυμητός. Αλλά τούτο δεν προκύπτει από πουθενά. Υπ' αυτήν την έννοια η επισήμανσή μας σχετικά με την μείωση της παρουσίας των εμπόρων ίσως να αποτελεί περισσότερο ένδειξη περιορισμένου ενδιαφέροντος για συμμετοχή σε μία εγγράμματη κοινότητα, όπως ο ΕΦΣΚ, παρά ένδειξη συγκεκριμένης κοινωνικής ταυτότητας. Ίσως μάλιστα το αρχικό ερώτημα που θέσαμε θα έπρεπε να μετατραπεί ως εξής: Γιατί σε μία περίοδο επέκτασης της εκπαίδευσης και αύξησης του εγγράμματος κοινού τα μέλη του ΕΦΣΚ μειώθηκαν;

Πάντως από κοινωνική άποψη ο ΕΦΣΚ δεν υπήρξε ποτέ «κλειστή» οργάνωση ούτε στα αρχικά ούτε στα μετέπειτα στάδια λειτουργίας του. Το ίδιο καταστατικό του Συλλόγου προέβλεπε την οργάνωση και την διοίκησή του σύμφωνα με ένα συγκροτημένο ιεραρχικό τρόπο και σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής²⁶. Τον Σύλλογο διοικούσαν οι κοσμήτορες, εκλεγόμενοι κατ' έτος από τα τακτικά μέλη, και το καταστατικό όριζε με ακρίβεια τα καθήκοντά τους. Μέλος του σώματος των κοσμητόρων ήταν και ο πρόεδρος του Συλλόγου, που εκπροσωπούσε τον Σύλλογο και ήταν υπεύθυνος για τον συντονισμό και τη διοίκηση του σωματείου. Σύμφωνα με το καταστατικό του ΕΦΣΚ η εκλογή ενός νέου μέλους γινόταν με μυστική ψηφοφορία και μετά την έγγραφη πρόταση τριών μελών του Συλλόγου για την αποδοχή του υποψήφιου (αρ. 4). Αποτυχών υποψήφιος είχε άπαξ το δικαίωμα να διεκδικήσει ξανά την ιδιότητα του μέλους (αρ. 9). Η αποπομπή ενός μέλους ήταν καταστατικά κατοχυρωμένη (αρ. 19). Η διαγραφή επιβállετο, όταν κάποιο μέλος είχε διαγωγή ασυμβίβαστη προς την τιμή και την συντήρηση του Συλλόγου ή όταν το μέλος δεν εκπλήρωνε τις οικονομικές υποχρεώσεις του προς τον Σύλλογο. Σε περίπτωση διαγραφής η έκτακτη συνεδρία που θα έκρινε το ζήτημα εξαγγελλόταν έναν μήνα πριν στα μέλη του Συλλόγου και προφανώς ελάμβανε δημόσια διάσταση. Δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστες περιπτώσεις διαγραφής από τον ΕΦΣΚ, αλλά υπογραμμίζουμε τη διαδικασία ως ενέχουσα απώλεια κοινωνικού κύρους.

Βέβαια οι διαδικασίες αυτές είχαν ορισθεί το 1861, πολύ πριν παρατηρήσουμε τις μεταβολές στο κοινωνικό επίπεδο που εκθέσαμε. Από μια μάλιστα άποψη το καταστατικό του Συλλόγου αποτέλεσε το πρότυπο για καταστατικά και άλλων συλλόγων της Πόλης. Το στοιχείο όμως της επιλογής των μελών, αν και βρισκόταν στις προθέσεις των ιδρυτών, δεν είχε ποτέ στενά κοινωνικό χαρακτήρα, αλλά ερμηνευόταν ευρύτερα. Η δυνατότητα εισδοχής παρέμενε ανοικτή στο βαθμό που ετηρούντο οι προϋποθέσεις που έθετε ο κανονισμός. Υπήρχε όμως πάντα έντονο το στοιχείο της κοινωνικής αναγνωρισιμότητας, καθώς η επιλογή των μελών αφορούσε κοινωνικά αποδεκτούς υποψηφίους. Ωστόσο τα κριτήρια της κοινωνικής αποδοχής δεν ήταν στενά κοινωνικά, καθώς για παράδειγμα η επιστημονική αναγνώριση ή η φιλολογική καταξίωση αποτελούσαν εξίσου αποδεκτά και ίσως περισσότερο ισχυρά κριτήρια για την εισδοχή στον Σύλλογο απ' ό,τι η ισχυρή οικονομική και κοινωνική θέση. Η εισόδος στον σύλλογο, ανεξαρτήτως από άλλες διαστάσεις, ισοδυναμεί με την αναγνώριση της θέσης του υποψηφίου στον επιχειρηματικό ή στον επιστημονικό στίβο. Έχει λοιπόν σημασία να αναγνωρίσουμε ότι η επιλογή των κριτηρίων, αν και είχε ως παρανομαστή την κοινωνική αναγνωρισιμότητα, παρέμενε ρευστή ως προς το τι την προσδιόριζε. Η ρευστότητα αυτή όχι μόνο δεν ήταν ασυμβίβαστη με την ισχυρή παρουσία της ανώτερης κοινωνικά μερίδας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αλλά υπογραμμίζει το γεγονός ότι ποιότητες όπως η επιστημονική κατάρτιση, η φιλολογική παραγωγή ή η εκπαιδευτική παρουσία ήταν *de facto* αποδεκτές ως κοινωνικά αναγνωρίσιμοι στοιχεία για την μερίδα αυτή και για την φυσιογνωμία που επιθυμούσε να προβάλλει για τον εαυτό της.

Ό,τι και αν πιστεύει κανείς σχετικά με το βαθμό κοινωνικής αναγνωρισιμότητας στην διαμόρφωση της κοινωνικής σύστασης του ΕΦΣΚ, γεγονός είναι ότι οι δραστηριότητές του δεν χαρακτηρίστηκαν ποτέ από εσωστρέφεια. Αντίθετα το σύνολο των δραστηριοτήτων αυτών απευθυνόταν προς τα έξω. Έτσι οι συνεδρίες του Συλλόγου, είτε οι γενικές είτε οι ειδικές, ήταν ανοικτές για όσους επιθυμούσαν να τις παρακολουθήσουν, χωρίς να αποτελούν απαραίτητα μέλη, ενώ για την διασφάλιση της εγκυρότητας τους απαιτείτο απαραίτητα δημοσίευση στον τοπικό Τύπο.

Επί πλέον τα άρθρα του καταστατικού, τα σχετικά με τις δημόσιες διαλέξεις, όριζαν ότι αυτές πραγματοποιούνται θέματα «ωφέλιμα τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνίᾳ» (αρ. 93) κατοχυρώνοντας έτσι τον δημόσιο χαρακτήρα τους. Το ίδιο ίσχυε για την οργάνωση μαθημάτων του Συλλόγου που απευθύνονταν αποκλειστικά «πρὸς τὰς λαϊκὰς τάξεις τῆς ἡμετέρας κοινωνίας» και είχαν ως στόχο «τὴν ἠθικὴν των διαμόρφωσιν καὶ τὴν διανοητικὴν των ἀνάπτυξιν». Το ίδιο σχόλιο θα κάνουμε και για την οργάνωση των κυριακών σχολείων του Συλλόγου που λειτουργήσαν κυρίως κατά τη νδεκαετία του 1870 και στα οποία «καθίστανται κοινότεραι καὶ εὐληπτότεραι αἱ νέαι ἐκπαιδευτικαὶ μέθοδοι»²⁷.

Στις δραστηριότητες αυτές θα έπρεπε να προσθέσει κανείς τους διαγωνισμούς που προκήρυσσε ο Σύλλογος «πρὸς διάδοσιν τῆς παρ' ἡμῖν παιδείας ἢ πρὸς μελέτην καὶ λύσιν ἐπιστημονικῶν ζητημάτων» (αρ. 122). Η πρόσκληση για συμμετοχή στους διαγωνισμούς ήταν βέβαια δημόσια και απευθυνόταν σε ένα ευρύτερο κοινό και όχι αποκλειστικά στα μέλη του Συλλόγου. Ο δημόσιος προσανατολισμός του ΕΦΣΚ καταδεικνύεται και στις δραστηριότητες εκείνες που αποσκοπούσαν στην υποστήριξη των απόρων σχολείων, όπου, έστω και αν η υποστήριξη αυτή υπόκειτο σε ορισμένους περιορισμούς, η διαθεσιμότητα του Συλλόγου αποτέλεσε δεδομένη δημόσια πρωτοβουλία, καθώς απευθυνόταν σε όλα τα εκπαιδευτήρια και τις εφορίες τους.

Ο προσανατολισμός αυτός ήταν αυτόνομος από την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου και δεδομένος ήδη από την ίδρυσή του το 1861. Ο Σύλλογος συσπείρωνε μία εγγράμματη κοινότητα, αλλά δεν λειτουργήσε ποτέ ως κλειστό σωματείο. Η κοινότητα αυτή λόγω των συγκεκριμένων επιστημονικών οικονομικών και ηγετικών προσόντων που διέθεταν τα μέλη της ήταν σε θέση να συντηρεί το κύρος και τη δυναμικότητα του ΕΦΣΚ διατηρώντας παράλληλα το δημόσιο προσανατολισμό του. Από τις ειδικές συνεδρίες, όπου το κοινό ήταν περιορισμένο, μέχρι τις γενικές, όπου συνήθως ήταν πολυπληθές, ο Σύλλογος κατόρθωνε να διατηρεί τη δημόσια ακτινοβολία του. Η σχέση με το κοινό εγγράφεται έτσι στην δημόσια ταυτότητα του Συλλόγου ως απόπειρα συνδιάλεξης στην οποία το κοινό θα αποτελούσε ένα είδος κριτή και συνάμα αποδέκτη της δραστηριότητάς του, όπως έθεσε

το ζήτημα ο Ηρόκλής Βασιιάδης: «Ο δὲ Σύλλογος τὴν σύμπραξιν ἀπεξήτησε τῆς μεσαίας τάξεως, ἥτις τὸ πλεῖστον ἀπαρτίζει τοῦ κοινοῦ τοῦ δημοσίου, διότι ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους ἠθέλησε προσιτὸς γενέσθαι τῷ κοινῷ, ψηφισάμενος ἵνα τὴν ἐπέτειον τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ ἐορτὴν τελῇ δημοσίᾳ, μάρτυρα καὶ δικαστὴν λαμβάνων κατ' ἔτος τὸ δημόσιον. Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος εἰς στενωτέρας ἦλθε πρὸς αὐτὸ σχέσεις ψηφισάμενος, ἵνα χάριν αὐτοῦ πολλὰς ποιῇται δημοσίας διαλέξεις... ἐκ τούτων ὁ Σύλλογος ταχέως ἐγένετο γνωστὸς ἐν τῷ κοινῷ... αἱ δὲ ἐνέργειαι αὐτοῦ εὐαργέστεραι... κατεφαίνοντο ἐν ταῖς ἐνορίαις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν αἷς φιλεκπαιδευτικοῖς ἰδρύοντο σύλλογοι... καὶ μέλη τοῦ Συλλόγου προσεκαλοῦντο, ὅπως δημοσίως ποιοῦνται διαλέξεις»²⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Τομαῆς Σγουρδαῖος», *Επτάλοφος*, Μάρτιος 1992
2. *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΓ', σ. 31
3. «Ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πολεως *ΠΕΦΣΚ*», τ. ΙΒ', 1877-78, σ. 9
4. «Ἐκθεσις τῆς Εκπαιδευτικῆς Επιτροπῆς», *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΓ', σ. 121.
5. *Ο. π.*, σ. 13.
6. *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΕ', σ. 25
7. *Εικοσιπενταετηρίς, 1861-1886*, «Λόγος Ηρόκλέους Βασιιάδου», 19/9/1886. *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΕ', 1887, σ. 13-14.
8. «Λόγος Ηρόκλέους Βασιιάδου κατὰ τὸ λήξαν ἔτος εργασιῶν τοῦ Συλλόγου», *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΕ', σ. 83.
9. *Ο. π.*, σ. 84.
10. «Λογοδοσία των κατὰ τὸ ΜΑ συλλογικόν ἔτος 1901-1902 πεπραγμένων τοῦ Συλλόγου», *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΚΗ', σ. 72.
11. Wiener J. M., *English culture and the decline of the industrial spirit*, Mayer A., *The persistence of the old regime*, Pilbeam P., *The middle classes in Europe, 1789-1914*.
12. Gunn S., «The failure of the Victorian middle class», στο J. Wolf, J. Seed (eds), *The culture of Capital*, 6. 17-41, Manchester 1990, Hobsbawm E., *The age of empire*, London, σ. 165-191
13. *Levant Herald*, *Weekly Budget*, 16/6/1906, 15/6/1907, 20/6/1908, 19/6/1909, 19/6/1910, 17/6/1911, 15/6/1912.

14. Μαυρίνη Κ., *Les associations pour la propagation de l' instruction greque a Con/ple 1860-192*, *Balkan Studies* 1975, 16 (1), και το ενδιαφέρον άρθρο του Resat Kasaba «Economic foundations of a civil society» ανακοίνωση στα υπό έκδοση πρακτικά του Συνεδρίου *The social and economic history of Greeks in the Ottoman Empire* που οργάνωσε το πρόγραμμα ελληνικών σπουδών του Πανεπιστημίου Princeton τον Απρίλιο 1990.
15. *Weekly Budget*, 21/9/1907.
16. *Weekly Budget*, 29/1/1911.
17. Sturdza M. D., *Grandes familles de Grece d' Albanie et de Constantinople*, σ. 152.
18. *Ο. π.*
19. Γ. Σ. Κρέστοβιτς, *Οι Μουσούροι*. Για άλλα παραδείγματα βλ. Αλεξάνδρη Α., «Οι Ἕλληνες στὴν υπηρεσία τῆς οθωμανικῆς αυτοκρατορίας 1850-1922», *ΔΕΕΙΕ*, 373-375, Seni N. «Reseaux familiaux chez les Lenantins d'Istanbul», *Annales du Levant*, 3, σ. 72-81
20. *Weekly Budget*, 21/9/1907.
21. *Weekly Budget*, 23/5/1908.
22. *Weekly Budget*, 7/9/1907
23. *Weekly Budget*, 30/1/1909.
24. Βλ. τὴν σχετικὴ προβληματικὴ τοῦ Eric Hobsbawm στὸ *The age of empire*, σ. 105-108, τὸν ἴδιον «Mass produced traditions in Europe, 1870-1914», στο E. Hobsbawm T. Ranger (eds) *The invention of Tradition*, Cambridge, 202-303, ἐπίσης Lieven D. *Aristocracy in Europe, 1815-1914*, London, σ. 134-161.
25. Ἐκθεσις των Πεπραγμένων τῆς ἐν Σταυροδρομῷ Φιλοπρωχου Ἀδελφότητος των Κυριῶν κατὰ τὸ ἔτος 1887, Πίνακας Τακτικῶν Μελῶν, σ. 46-47, Κων/πολη 1888
26. Καταστατικὸ Ελληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, 1899
27. «Ἡ ιστορία τοῦ Ελληνικοῦ Φιλολογικοῦ...», *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΒ', 1877-78, σ. 17.
28. *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, «Λόγος Ηρόκλέους Βασιιάδου», σ. 12-13.

ΜΕΡΟΣ Β'

Εισαγωγή

Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως στο μακρύ διάστημα της λειτουργίας του γνώρισε πολύ πλούσια πνευματική δραστηριότητα και αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα βήματα διαλόγου όχι μόνο της ελληνορθόδοξης αλλά και της εν γένει εγγράμματης κοινότητας της Πόλης. Οι σελίδες που ακολουθούν δεν πρόκειται να εξετάσουν το σύνολο αυτών των δραστηριοτήτων, αφού, όπως ήδη δηλώσαμε, η καταγραφή της καθολικής δραστηριότητας του ΕΦΣΚ δεν ήταν από την αρχή στις προθέσεις μας. Αντίθετα, όσα ακολουθούν επικεντρώνονται σε μία συγκεκριμένη θεματική: την εκφορά ενός εθνικού Λόγου από τον Σύλλογο και όσους τον απαρτίζουν.

Η θεματική αυτή δεν επιλέχθηκε τυχαία, καθώς η σύσταση του εθνικού Λόγου αποτέλεσε κατά τη γνώμη μας βασικό στοιχείο της φυσιογνωμίας και της δημόσιας ταυτότητάς του. Κατά παράδοξο μάλιστα τρόπο το στοιχείο αυτό, το οποίο συν τω χρόνω προβλήθηκε εντονότερα, δεν απέκοψε τον Σύλλογο από τις διεθνείς διασυνδέσεις και τον κοσμοπολίτικο προσανατολισμό του. Ο ΕΦΣΚ παρέμεινε ένας φορέας με διάθεση να απευθυνθεί σε ένα ευρύτερο κοινό, που δεν το αποτελούσαν αποκλειστικά Έλληνες, ακόμη και όταν συνδεόταν όλο και περισσότερο με τους εθνικούς προσανατολισμούς του. Περισσότερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η δραστηριοποίηση του ΕΦΣΚ στην σύσταση ενός εθνικού Λόγου δεν είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή του σε πολιτική οργάνωση πατριωτικού τύπου. Οι σχέσεις του Συλλόγου με την υπό την στενή έννοια πολιτική δραστηριότητα ήταν σχεδόν ανύπαρκτες, ενώ οι σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία διατηρήθηκαν πάντα σε καλό επίπεδο. Με εξαίρεση την απαγόρευση διεξαγωγής ενός επιστημονικού συνεδρίου, που διοργάνωσε ο Σύλλογος το 1886 για τον εορτασμό των εικοσιπέντε χρόνων λειτουργίας του, η οθωμανική κυβέρνηση δεν φαίνεται να έχει επέμβει στις δραστηριότητές του. Το επεισόδιο αυτό μάλλον οφείλεται στον υπερβάλλοντα ζήλο των οθωμανικών αρχών ασφαλείας και στην κακή ενημέρωση του οθωμανικού κράτους

για τις εργασίες του συνεδρίου. Ο Ηρόκλης Βασιιάδης, ο οποίος περιέγραφε το γεγονός αυτό, απέδωσε τις ενέργειες των οθωμανικών αρχών σε παρεξήγηση και η διοίκηση του Συλλόγου δεν έδωσε συνέχεια στο θέμα¹. Το βέβαιο πάντως είναι ότι σε μία περίοδο διαβόητη για την καχυποψία με την οποία οι οθωμανικές αρχές αντιμετώπιζαν τις πολιτικές και εκπαιδευτικές κινήσεις των μη μουσουλμανικών πληθυσμών, σε μία περίοδο κατά την οποία είχε ήδη ανακύψει το προνομιακό ζήτημα, σε μία περίοδο τέλος αυξανόμενου εθνικισμού, η δραστηριότητα του Συλλόγου δεν παραωλιύθηκε. Ενδεχομένως σε αυτό να συνέβαλε η κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου, το γεγονός δηλαδή ότι σε αυτόν συμμετείχαν οι γνωστότερες οικογένειες της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, οι περισσότερες εκ των οποίων είχαν καλές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία. Κυρίως όμως ήταν υπεύθυνο το χαμηλό πολιτικό προφίλ του Συλλόγου και η πολιτική νομιμοφροσύνη του, η οποία υπογραμμιζόταν με την συνεχή παρουσία εκπροσώπων των οθωμανικών αρχών στις επίσημες εκδηλώσεις του².

Η απουσία πολιτικού λόγου χρησιμοποιείται εδώ με την στενή έννοιά της, δηλαδή αποτυπώνει το γεγονός ότι ο ΕΦΣΚ δεν επιχείρησε να εκφράσει πολιτικά αιτήματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας προς την οθωμανική εξουσία. Σε αντίθεση όμως με την απουσία αυτή η δραστηριοποίηση του Συλλόγου στην συγκρότηση ενός εθνικού Λόγου ήταν και έντονη και άμεσα πολιτική, καθώς αφορούσε την διαμόρφωση των όρων αναγνώρισης των Ελλήνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, της σύστασης δηλαδή μίας διακριτής εθνικής ομάδας.

Επί πλέον όλα αυτά δεν υφίσταντο εν κενώ και προϋποθέτουν με την σειρά τους ότι τα μέλη του ΕΦΣΚ ήσαν ενήμερα και για άλλα ζητήματα τα οποία προσδιορίζουν την ζωή του Συλλόγου, όπως οι πολιτικές εξελίξεις. Διότι, αν και ο Σύλλογος δεν αποτέλεσε πολιτική οργάνωση, οι δραστηριότητές του είχαν έμ-

1. *Εικοσιπενταετής*, 1861-1886, σ. 10-11. Για το ίδιο ζήτημα βλ. L. Droulia. "The Cancellation of the International Congress of Literary Societies for the Furthering of Hellenic Studies, Constantinople, 1886" στο *Actes du II Congress International des Etudes sud-Est Européen*, Αθήνα 1978.

2. Δεν είναι τυχαία η έμφαση στην αποχή του Συλλόγου από κάθε πολιτική συζήτηση η οποία περιελήφθη και στο καταστατικό του (*Κανονισμός του Συλλό-*

μεσα πολιτική χροιά, καθώς συμμετείχαν σε ένα άμεσο πολιτικό πεδίο, δηλαδή στην διαπάλη των αντίπαλων εθνικισμών.

Για την θεματική που εξετάζουμε εργασθήκαμε πάνω σε τρεις ενότητες: στις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής του Συλλόγου, οι οποίες συντάχθηκαν κυρίως στην δεκαετία του 1870 και στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1880 με βάση αναφορές τοπικών συλλόγων και άλλων πολιτιστικών, εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών φορέων στους διαγωνισμούς που οργάνωσε ο Σύλλογος σχεδόν συνεχώς από την ίδρυσή του, με έμφαση στον Καραπάνειο διαγωνισμό για την σύνταξη διδακτικών συγγραμμάτων για την μέση εκπαίδευση, και στον Ζωγράφειο διαγωνισμό «περί Ζώντων Μνημείων» και τέλος στις εκπαιδευτικές συνεδρίες που οργάνωσαν οι εκπαιδευτικοί του Συλλόγου υπό την αιγίδα του στην διετία 1907-1908.

Η σύσταση του εθνικού Λόγου του ΕΦΣΚ δεν περιορίστηκε στις δραστηριότητες αυτές. Υπήρξαν και πολλές άλλες δραστηριότητες που συνέβαλλαν στο στόχο αυτό, όπως ομιλίες, διαλέξεις κ.ά. Ωστόσο θεωρούμε ότι οι τρεις αυτές ενότητες αποδίδουν περισσότερο ολοκληρωμένα την διάθεση αυτή για τους εξής λόγους: Κατ' αρχήν, γιατί οι δραστηριότητες αυτές διήρκεσαν για σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα, μέσα στα οποία μπορεί κανείς να παρατηρήσει με ακρίβεια τις διακυμάνσεις και τις εντάσεις στην σύσταση του εθνικού Λόγου κατά δεύτερο, διότι οι δραστηριότητες αυτές, τις οποίες διαχειρίστηκε ο Σύλλογος για μεγάλο χρονικό διάστημα, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό και στην ίδια την οργάνωση και λειτουργία του, καθώς συνδέθηκαν με την ζωή των δύο κυριότερων επιτροπών του Συλλόγου, την εκπαιδευτική και την φιλολογική επιτροπή. Δεν θα ήταν υπερβολικό να προσθέσουμε ότι οι εκθέσεις των δύο αυτών επιτροπών αποτέλεσαν κορυφαίες στιγμές στην ετήσια λειτουργία του.

γου, αρ. 31). Ο Ηρόκλης Βασιιάδης μάλιστα ρητά δήλωσε ότι η πρώτη αρχή του Συλλόγου ήταν ο αποκλεισμός κάθε πολιτικής και θεοπονετικής συζήτησης, διότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να εκτρέψει τον Σύλλογο από τον σκοπό του, δηλαδή την καλλιέργεια των γραμμάτων και την καταπολέμηση της αμάθειας

Κεφάλαιο Ι:**Οι εκθέσεις της Εκπαιδευτικής επιτροπής**

Ι. Οι εκθέσεις που παρουσίασαν οι εκπαιδευτικές επιτροπές του ΕΦΣΚ στην δεκαετία του 1870 είναι εξαιρετικά σημαντικές, όχι μόνο γιατί εμφανίζουν τις προοπτικές και τα προβλήματα του ελληνορθόδοξου εκπαιδευτικού δικτύου και της εκπαίδευσης γενικότερα, αλλά και γιατί επιχειρούν να ανταποκριθούν στον νέο ρόλο του ΕΦΣΚ μετά το 1871. Οι εκθέσεις αυτές χρησίμευαν ως βάση για την χρηματοδότηση απόρων σχολείων από τον ΕΦΣΚ και συντάχθηκαν με βάση ανάλογες εκθέσεις, τις οποίες έστελναν σωματεία, φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες, κοινότητες και ενορίες, από διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μέσα από τις σελίδες τους ο αναγνώστης είναι σε θέση να πάρει μία εικόνα τόσο για την έκταση των προβλημάτων όσο και για την δυναμική της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης. Από την δυτική Μικρά Ασία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου μέχρι την Καισάρεια, από την Αττάλεια μέχρι τον Πόντο, από την Ραιδεστό και την Ηράκλεια μέχρι την Βάρνα, την Σιλιστρία και το Κεστενδίλ, από την Μήδεια και τις Σαράντα Εκκλησίες μέχρι την Άρτα και την Πρεβεζα, οι σύλλογοι και οι κοινότητες έστελναν εκθέσεις στον ΕΦΣΚ ζητώντας παράλληλα την συνδρομή του για την υλοποίηση των σχεδίων τους ή την ενίσχυση των εκπαιδευτηρίων τους. Οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής αποτυπώνουν την αγωνία των φορέων της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, αλλά είναι και εξαιρετικά χρησιμες για την ιεράρχηση των προβλημάτων καθώς και το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο «διαβάζουν» και παρουσιάζουν τις εκθέσεις των φορέων αυτών σε ένα ακροατήριο της Πόλης.

Η επιλογή του εκπαιδευτικού τομέα και η επιδίωξη της ενίσχυσης των απόρων σχολείων από τον ΕΦΣΚ στην περίοδο αυτή βασίστηκε σε μία ειδική προϋπόθεση: την ύπαρξη ελληνικών πληθυσμών, οι οποίοι και χρειάζονταν και επιθυμούσαν εκπαίδευση. Η αποδοχή της προϋπόθεσης δεν ήταν άνευ σημασίας. Ο ΕΦΣΚ αποδεχόταν την ύπαρξη ελληνικών πληθυσμών χρησιμοποιώντας το στενό κριτήριο της εθνικότητας και εγκαταλείπο-

ντας τον κρίκο της οικουμενικής ορθοδοξίας. Βέβαια οι προθέσεις μετακένωσης της «γνώσης» δεν περιορίζονταν αποκλειστικά στις ελληνόφωνες κοινότητες και από αυτή την άποψη ο Σύλλογος δεν απομακρύνθηκε αισθητά από τις προθέσεις του Φροντιστηρίου το οποίο αντικατέστησε. Προκύπτει πάντως μία σαφής προτεραιότητα στην εκπαίδευση των ελληνικών πληθυσμών και αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί εδώ.

Η αναφορά στην αναγκαιότητα της εκπαίδευσης προϋποθέτει πάλι την ανάπτυξη ή την κακή έστω εκπαιδευτική υποδομή των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Πράγματι η αναφορά στην κακή κατάσταση των εκπαιδευτικών πραγμάτων είναι συνεχής και επισημαίνεται ήδη από τις πρώτες εκθέσεις της επιτροπής. Έτσι η έκθεση για το 1872 επισημαίνει: «Η ελληνική παιδεία... ήν ελληνισμόν καλούμεν, περιελθοῦσα τὴν ὑψηλὴν ἐξεπολίτισε καὶ ἐξωγόνησε τῶν ἐθνῶν τὰ βάρβαρα, ἐμελλε νὰ οβελθῇ ἐν αὐτῇ τῇ ἐστίᾳ, ἀφοῦ ὁ γίγας οὗτος τοῦ πολιτισμοῦ... ἐξημέρωσε τοὺς λαοὺς ἐμελλε νὰ πέσῃ τραυματίας τῶν περιστάσεων ἐν αὐτῷ τῷ ἐδάφει τῆς γεννήσεώς του...»¹. Ανάλογες διαπιστώσεις γίνονται συχνά στις εκθέσεις αυτές, όπως εξάλλου και σε άλλα μέρη του υλικού που εξετάσαμε, και υπογραμμίζουν την σημασία της ελληνικής παιδείας στην συγκρότηση της ιδεολογικής ταυτότητας βασικών φορέων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ενδεικτικά καταγράφουμε τον τρόπο με τον οποίο η εκπαιδευτική επιτροπή διεκτραγωδεῖ λίγα χρόνια αργότερα την «παρακμὴν εἰς ἣν τὰ ἀνθοῦντα ποτὲ τῶν Σερραίων ἐκπαιδευτήρια περιήλθον»² ενώ κρίνει αυστηρά την αναλογία των 56 μαθητῶν ἀνὰ 1.000 κατοίκους στις Κυδωνίες «ἐν ἧ οὕτω φιλοστοργῶς ἐγαλουχήθη ποτὲ ἡ παιδεία»³.

Ωστόσο η κριτική αυτή στάση της επιτροπής δεν μπορεί να δικαιολογηθεί απόλυτα από τα πράγματα. Η ελληνορθόδοξη εκπαίδευση άρχισε να αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς στην δεκαετία του 1870, όπως μαρτυρούν εξάλλου και οι εκθέσεις από την επαρχία*.

* Το εκκλησιαστικό σχίσμα στον βαλκανικό χώρο δημιούργησε σιγχυσή και αναστάτωση στο ορθόδοξο πληρωμα ιδίως στην ύπαιθρο, όπου ακόμη και στις αρχές του εικοστού αιώνα η εκκλησία εξακολουθούσε να αποτελεί το κέντρο της κοινωνικής ζωής των ορθόδοξων χριστιανών. Κάτω από τις πιέσεις των αντίπαλων εθνικών κινήσεων καθώς και τις δραστηριότητες των αντιπαλων εκ-

Στον βαθμό που μπορεί να χρησιμοποιήσει κανείς τις ίδιες τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, εκτός από τις πληροφορίες που υπάρχουν για την ίδρυση σχολείων, προκύπτουν πληροφορίες και για την εξέλιξη του σχολικού δικτύου στο ίδιο διάστημα. Έτσι στην επαρχία της Προύσσας τα ελληνικά εκπαιδευτήρια έφθαναν το 1873, συμπεριλαμβανομένης και μίας κεντρικής σχολής, τα 28 με 2.000 μαθητές και η ετησία δαπάνη για την λειτουργία τους ξεπερνούσε τις 2.000 ΤΛ⁴, ενώ το 1878 «τὰ ἀπὸ πολλοῦ ἐν ἀπᾶσι τοῖς χωρίοις ἰδρυμένα σχολεῖα εὐτυχῶς... κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον διατηροῦνται καλῶς... καὶ ἡ πρωτεύουσα ἡ Προῦσσα ὑπὸ τριῶν κοσμεῖται παρθεναγωγείων, τριῶν δημοτικῶν καὶ μίας κεντρικῆς ἑλληνικῆς σχολῆς...»⁵. Ακόμη και σε απομονωμένες πόλεις, όπως η Αττάλεια «σὺν τῷ ἑλληνικῷ, τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ καὶ τῷ παρθεναγωγικῷ ὑπάρχουσιν καὶ δύο νηπιακὰ πρὸ ἐτῶν συσταθέντα»⁶, ενώ η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Οινόης διατηρούσε τρία σχολεῖα με 320 μαθητές. Λίγα χρόνια αργότερα ο Νεοκαισαρείας Ιερόθεος πληροφοροῦσε τον Σύλλογο ὅτι στην Οινόη «εὗρε τοὺς μὲν κατοίκους ὁρμῶντας πρὸς τὴν παιδείαν, τὰ δὲ ἐν ἐνεργείᾳ σχολεῖα αὐτῶν ἐν τάξει καὶ κανονικότητι βαίνοντα...»⁷. Στην Κερασσοῦντα η εφορία της πόλης πληροφόρησε τον Σύλλογο ὅτι εκτός των δύο ἀλληλοδιδασκικῶν δημοτικῶν σχολείων, της ἑλληνικῆς σχολῆς καὶ του παρθεναγωγείου υπήρχε καὶ μία ἀνωτέρα σχολή, τὸ φροντιστήριον, με πενταετὲς πρόγραμμα διδασκαλίας⁸. Σύμφωνα με μεταγενέστερη έκθεση, το 1878 «ἡ Κερασσοῦς διατηρεῖ τὰ ἀνέκαθεν ἐκπαιδευτήρια, ἥτοι τὰ δύο δημοτικά, τὸ παρθεναγωγεῖον καὶ τὸ φροντιστήριον... ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτῶν ἀκμῇ»⁹.

Η επιτυχής οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν ιδιαίτερα αισθητή στην Κων/πολη και στην ευρύτερη περιφέρειά της λόγω της ισχυρής θέσης των εκεί ελληνορθόδοξων κοινοτή-

κλησιαστικῶν ιεραρχῶν πολλοὶ κάτοικοι ἀλλάξαν συχνὰ ἐκκλησιαστικὸ στρατόπεδο. Αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τοὺς σλαβόφωνους χριστιανούς οἱ ὁποῖοι δέχονταν καὶ τὶς ισχυρότερες πιέσεις. (Βλ. Ἀντωνόπουλου Α. Αἱ ξέναι προπαγάνδαι εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Πολυανῆς κατὰ τὴν περίοδον 1870-1912, ΙΜΧΑ, 1973, σ. 20, 34, 38, 45, 58, 61, 63, καὶ τὶς ἐνδιαφέροντες ἀπὸ αὐτῆς τὴν ἀποψη ἐκθέσεις τοῦ Μητροπολίτου Νευροκοπίου Νικοδήμου *Ἡ Μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1907*: ἐκθέσεις τῶν Μητροπολιτῶν Νικοδήμου καὶ Θεοδορήτου, ΜΧΑ, 1961).

των. Το 1877 η εκπαιδευτική επιτροπή του Συλλόγου συνέκρινε τις εκπαιδευτικές επιδόσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης με τα στοιχεία του Πατριαρχείου για το έτος 1870 και σημείωσε με ικανοποίηση ότι «τό φιλόμουνσον κοινόν Ικανώς ηὔξηθη», καθώς σύμφωνα με τους υπολογισμούς της ο μαθητικός πληθυσμός της ευρύτερης αυτής περιφέρειας προσέγγιζε τις 25.000. Η δαπάνη για την συντήρηση των 254 σχολείων έφθανε τις 70.000 ΤΛ σε σύγκριση με τις μόλις 12.000 ΤΛ το 1870¹⁰.

Ανάλογες πληροφορίες παραθέτουν οι εκθέσεις και για την εκπαίδευση στις βαλκανικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην Θεσσαλονίκη ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της πόλης «καί υποτρόφους εισήγαγεν εἰς τὸ αὐτοῦ γυμνάσιον, ὅπως χρησιμεύσαι ὡς διδάσκαλοι κατὰ τὴν Μακεδονίαν, καὶ βιβλία καὶ χρηματικά βοηθήματα ἐχορήγησεν εἰς ἀπόρους μαθητάς... καὶ ἀναγνωστήριον ἱδρυσεν καὶ βιβλιοθήκην... καὶ ἐν γένει τὸ πᾶν ἐνήργησε πρὸς τὴν ταχεῖαν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας»¹¹. Το 1878 ο ίδιος σύλλογος πληροφοροῦσε τον ΕΦΣΚ ότι με τις δραστηριότητες αυτές «ἐπέτυχεν ἐν μέρει νὰ καταστή κέντρον παιδευτικὸν πολλῶν ἐν Μακεδονίᾳ κοινοτήτων παρ' αὐτοῦ αἰτουμένων δασκάλων (καὶ) συνήργησεν εἰς τὴν ἐπὶ τα κρείττω ᾤθησιν τῆς δημοτικῆς παιδεύσεως συνδράμων χρηματικῶς εἰς τοῦτο...»¹². Φαίνεται ὅμως πως και το Μοναστήρι είχε αναδειχθεῖ σε αντίστοιχο κέντρο: «Ὡς πρὸς τὸ γυμνάσιον (τοῦ Μοναστηρίου) μὴ δυνηθέντες οἱ ἔφοροι νὰ ἐπιτύχωσιν ἱκανὸν διάδοχον τοῦ ἀποχωρήσαντος γυμνασιάρχου, ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποστείλωσι πέντε ἐκ τῶν ἀνωτέρων μαθητῶν εἰς Ἀθήνας πρὸς τελειοποίησιν... τὸ εἰρημένον γυμνάσιον χρησιμεύει ὡς κέντρον ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν ἄλλων ὁμόρων ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων καὶ χωρίων. Ἐκ Καστοριάς, Βοδενῶν, Νιαούσης, Κρουσόβου, Περγλεπὲ καὶ Μεγαρόβου συναθροίζονται ἐν Βιτωλίοις πλείστοι μαθηταὶ πρὸς ἐκπαίδευσιν»¹³. Τον ἐπόμενο χρόνο ο ΕΦΣΚ πληροφορεῖται ὅτι «συνέστη ἐν Βιτωλίοις σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν "Εὐαγγελισμός" σκοπὸν τὴν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν τῆς Πελαγονίας διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας» καθὼς και ὅτι τα σχολεῖα της πόλης φιλοξενούσαν 1.200 μαθητές¹⁴. Αισιόδοξα μηνύματα έρχονταν στον ΕΦΣΚ και από την Στρώμνιτσα, στην οποία «καλῶς διοργανισμένα σχολεῖα ὑπάρχουσιν, ἐν ἑλληνικὸν

μετὰ 44 μαθητῶν, ἐν δημοτικὸν μετὰ 112 καὶ ἐν παρθεναγωγείον μετὰ νηπιαγωγείου»¹⁵. Το 1876 ο ΕΦΣΚ πληροφορήθηκε την σύσταση φιλεκπαιδευτικὸν συλλόγου στην Στρώμνιτσα «σκοπὸν προτιθεμένου νὰ στηρίξη τὴν ἐν τῇ ἐπικαίρῳ ἐκείνῃ χώρᾳ τῆς Μακεδονίας οἷχι εὐαρέστως ἔχουσιν ἐθνικὴν ἐκπαίδευσιν». Το νέο σωματεῖο ζήτησε την συνέχιση της συνδρομῆς του ΕΦΣΚ «ἦν οἱ κάτοικοι ἀναγνωρίζουσι ὡς συντελέσασαν εἰς τὴν μικρὰν βελτίωσιν τῆς πρότερον οὐκτρᾶς ἐκπαιδευτικῆς καταστάσεως»¹⁶.

II. Τα λίγα παραδείγματα που παραθέσαμε δίνουν το στίγμα της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης για την οποία πάσχιζε ο ΕΦΣΚ. Ωστόσο η ανάπτυξη αυτή γινόταν κάτω από αντίξοες συνθήκες και τα παραδείγματα που παραθέσαμε πιο πάνω συνθέτουν την αισιόδοξη πλευρά της υπόθεσης. Το ύψος των εκθέσεων των επαρχιακῶν εφοριῶν και συλλόγων, που αντικατοπτρίζεται στις εκθέσεις της εκπαιδευτικῆς επιτροπῆς του ΕΦΣΚ, δεν είναι πάντα ευχάριστο, συνήθως μάλιστα είναι υπερβολικά βαρὺ. Η διεκτραγωδῆση της κατάστασης από τους τοπικούς φορεῖς ἐξηγείται ἴσως ἀπὸ ὅτι ο ανταγωνισμός για τα κονδύλια του Συλλόγου ἦταν ισχυρός. Ανεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὴν υπερβολή που διακρίνουμε ορισμένες φορές τα προβλήματα ἦταν υπαρκτά. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο η αγωνία της εκπαιδευτικῆς επιτροπῆς δεν ἀπέρρεε τόσο ἀπὸ τὴν δυσἀρέσκεια για τοὺς ρυθμοὺς ἀνάπτυξης τοῦ σχολικοῦ δικτύου, τοὺς οἱοὺς ἔτσι και ἀλλιῶς δεν θεωροῦσε επαρκεῖς, ὅσο ἀπὸ τὴν συναισθηση τῶν υπαρκτῶν και φανταστικῶν κινδύνων που θεωροῦσε ὡς ἀπειλή για τοὺς ελληνορθόδοξους πληθυσμοὺς.

Η αντίληψη για την φύση της ἀπειλῆς που προκύπτει ἀπὸ τις εκθέσεις αὐτές είναι διαφορετικὴ για τις βαλκανικὲς περιοχές και τὴν Μικρὰ Ἀσία. Στην πρώτη περίπτωση η ἀπειλή προέρχεται ἀπὸ τὴν σύγκρουση με τὸν βουλγαρικὸ ἐθνικισμό, τὸν «Σλαβισμό», και στην δεύτερη ἀπὸ τις διαδικασίες «αφελληνισμού», τις οἱοῖες προκαλοῦσαν η συμβίωση με ἀλλόφωνους και οἱ δραστηριότητες τῶν καθολικῶν και προτεσταντικῶν ιεραποστολῶν.

Το κλίμα που προκύπτει ἀπὸ τις εκθέσεις για τὴν Μακεδονία αντικατοπτρίζει ὄχι μόνο τὸν ἀναδιόμενο ἐθνικὸ ανταγωνισμό, ἀλλὰ και τὴν συναισθηση ὅτι τὸ θρησκευτικὸ σχίσμα που συντε-

λέσθηκε ερήμην των περισσότερων ορθοδόξων λειτουργούσε σε ένα περιβάλλον εθνικής ρευστότητας. Η επιλογή της μίας ή της άλλης εθνικής ταυτότητας δεν ήταν δεδομένη, αλλά συχνά δημιουργούσε αισθήματα αμνηχανίας στους τοπικούς πληθυσμούς, ελληνόφωνους, βλαχοφώνους, σλαβόφωνους, αλβανόφωνους ή και τουρκόφωνους, που μέχρι τότε προσδιόριζαν την ταυτότητά τους με βάση την χριστιανική ορθοδοξία. Γι' αυτό τον λόγο εξάλλου δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο των χωριών που ταλάντευθηκαν ανάμεσα στις δύο ιεραρχίες που τα εγκαλούσαν ως μέρος του ποιμνίου τους ή άλλαζαν πλευρές μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ιερέα του βουλγαρόφωνου χωριού Βέλικα στην Θράκη, ο οποίος απέστειλε επιστολή προς τον ΕΦΣΚ με την οποία ζητά την συνδρομή του για την δημιουργία σχολείου, γιατί «οι Τυρνοβίτες κάθε μερινός θέλουν να μας στείλουν παπά βουλγαρικών και διδάσκαλον αλλά εμείς εις τα ρομέκα συνιθίσαμε και θέλουμε πάλιν το γίδιο να γήμεστεν...»¹⁷. Λίγα χρόνια αργότερα ο ελληνικός σύλλογος της Ραιδεστού πληροφορούσε τον Σύλλογο ότι το βουλγαρικό χωριό Τύρνοβο αν και κατέστη «κέντρον πανσλαβιστικών ενεργειών», ζητούσε με αναφορά του στον μητροπολίτη Ανδριανούπολεως «τὴν συγχώρεσιν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»¹⁸.

Η ρευστότητα αυτή υπογράμμιζε το γεγονός ότι ο κατακερματισμένος γλωσσικά και θρησκευτικά χώρος της Μακεδονίας, με την ταυτόχρονη εισβολή των εθνικιστικών πιέσεων, δημιουργούσε ιδιαίτερα προβλήματα στην ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου. Το κυριότερο ίσως πρόβλημα ήταν ο γλωσσικός κατακερματισμός και η προσπάθεια ανάπτυξης του δικτύου αυτού σε περιοχές, όπου τα ελληνικά δεν αποτελούσαν κυρίαρχη γλώσσα. Για το ζήτημα αυτό υπάρχουν πολλές αναφορές στις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής. Έτσι στην Δελιάχοβα «ή κατάστασις είναι οίκτηρή... ή μητρική γλώσσα [τῶν κατοίκων] ἐγένετο ή τουρκικήν, τὴν ὁποία βαρβάρως ψελλίζουσιν, ἐν δὲ τῇ οἰκογενείᾳ οὐδόλως λαλεῖται ή ελληνική»¹⁹. Στην Γεβγελή, παρ' ότι σύμφωνα με την αναφορά του μητροπολίτου Βοδενών «ή διδασκτική γλώσσα ἐβελτιώθη οὐσιωδέστατα [καί] ὁ ἀριθμὸς καί ή προθυμία τῶν φοιτούντων αὐξάνουσιν», ο εκεί διδάσκαλος Χαράλαμπος Σούρλας «παραπονεῖται κατὰ δύο κυρίως

...προσκομμάτων, τῆς ἀτάκτου φοιτήσεως τῶν μαθητῶν καί τοῦ ἑτερογλώσσου αὐτῶν»²⁰. Στην Γεβγελή, αν και οι γυναίκες των χριστιανῶν «φέρουσιν ἀκραιφνή ἑλληνικὸν χαρακτήρα, [οἱ κάτοικοι] ὁμιλοῦσι τὴν βουλγαρικὴν πλὴν τινῶν ὁμιλούντων τὴν βλαχικήν». Στο Κεστενδῆλιο, που θα συμπεριλαμβανόταν αργότερα στα εδάφη της βουλγαρικής ηγεμονίας, η οικονομική συνδρομή του Συλλόγου επέτρεψε την ίδρυση σχολείου «εἰς ὃ ἐφοίτων κατὰ τὰς ἀρχὰς Νοεμβρίου 1876 δέκα καί ὀκτὼ μαθηταὶ Ἑλληνοβλάχων καί Βουλγάρων ἀμφοτέρων τῶν φύλων»²¹. Στα Βελισσά «τὰ μάλα ἀξιέπαινος ἀνεδείχθη ή ἑλληνοβλαχική κοινότης ή μετὰ τοσαύτης καρτερίας ὑπερασπιζομένη τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν κατὰ τῆς ἀπειλούσης αὐτὴν ἀντιπάλου»²². Στην Αχρίδα ὁμως η εφορία απέστειλε «εἰδήσεις λίαν ἀποθαρρυντικὰς ἐλευνολογοῦσα τὴν κατάστασιν τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος, ἧς ή γλῶσσα πολλαχῶς ἐπηρεάζεται...»²³, ενώ λίγα χρόνια αργότερα μία ἄλλη ἐκθεση σημειώνει ὅτι «οἱ ἐν Ἀχρίδι ὁμοεθνεῖς, καίτοι ἡρωϊκῶς ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, μετὰ στεναγμῶν καί βασάνων συντηροῦσιν αὐτὰ πενιχρότατα, ἔχοντες νὰ παλαίσουσιν οὐχὶ μόνον κατὰ τῶν σχισματικῶν... ἀλλὰ καί κατὰ τῆς βλαχικῆς προπαγάνδας»²⁴.

Στον βόρειο χώρο της Μακεδονίας η επέκταση του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου απέβη δύσκολη υπόθεση. Ξανά το κυριότερο εμπόδιο ήταν ο γλωσσικός κατακερματισμός των ελληνορθόδοξων και η μη γνώση της ελληνικής. Ο εθνικός και θρησκευτικός ανταγωνισμός οδηγούσε στην ίδρυση σχολείων που, ὅπως ἀνέμεναν οἱ τοπικὲς κοινότητες, θα αναβίωναν τὴν ἐλληνική παιδεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ελληνοβλαχική κοινότητα της Πρεσρένης, η οποία «ἀπεδύσατο πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν πατρῶων καί διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἧς [οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως] ἀπεξενώθησαν, ἐπειδὴ καί παρ' αὐτοῖς ή μητρική γλῶσσα ἐστὶν ή τουρκική, ἣν μανθάνουσιν ἐκ συνηθείας...»²⁵. Λίγο ἐνωρίτερα ο Σύλλογος τῆς πόλης εἶχε ἀποστείλει στον ΕΦΣΚ μαζί με το πρόγραμμα ἐξετάσεων τῶν σχολείων «καὶ τετράδια ἑλληνικῆς καλλιγραφίας τριῶν μαθητῶν ἐμφαίνοντα τῷ ὄντι οὐχὶ τυχαῖον πρὸς τὰ ἑλληνικά γράμματα ζῆλον». Δύσπιστη ἴσως η εκπαιδευτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ΕΦΣΚ συμπλήρωνε: «Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἂν ἐστέλλοντο ἡμῖν πλείονα τῶν τριῶν»²⁶. Πάντως λίγα

χρόνια ενωρίτερα η ίδια ελληνοβλαχική κοινότητα πληροφορούσε τον ΕΦΣΚ για την εκπαιδευτική πρόοδο, όπου «έν αμφοτέροις τοῖς σχολείοις, ἰδίως τὰ κοράσια γράφουσι ἐπὶ χάρτου ἑλληνιστὶ μετὰ θαυμαστῆς εὐχερείας»²⁷. Η χρήση ἄλλης εκτός της ελληνικής γλώσσας στην καθημερινή επικοινωνία δεν απεικλείε, σύμφωνα με τις εκθέσεις αυτές, τους χρήστες από τη σχέση τους με τον «ελληνισμόν». Για παράδειγμα στην Κορυτσά «οἱ κάτοικοι ὁμιλοῦσι μὲν τὴν ἀλβανικὴν, ἀλλ' εἰσὶ καὶ τὴν μορφὴν καὶ τὸ ἦθος ἑλληνικώτατοι, καὶ οὐδὲν τὸ παράδοξον, ἐθνολογικῶς καὶ γλωσσολογικῶς, καθ' ὅσον εἶναι ὁμολογούμενον ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ εἰσὶ Πελασγοὶ καὶ ἡ ἀλβανικὴ γλῶσσα αἰτωλικὸν ἰδίωμα τῆς ἑλληνικῆς. Ὅπωςδήποτε οἱ ἄνθρωποι οὗτοι μέγα ἔχουσι πόθον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ οὐδόλως χωρίζουσι ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἐπ' ᾧ καὶ διατηροῦσι τρία ἀξιόλογα σχολεῖα... ἐν οἷς φοιτῶσι 550 περίπου μαθηταὶ ἐξ ὧν 150 κοράσια ὁμιλοῦντα ἤδη εὐχερῶς ἑλληνιστὶ»²⁸.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις, δεν ήταν μόνο ο βορειομακεδονικός χώρος στον οποίο αντιμετώπιζε προβλήματα η ελληνορθόδοξη εκπαίδευση. Αντίστοιχες επισημάνσεις αναφέρονται και για την νότια Μακεδονία αλλά και για την Θράκη. Στα Γενιτζά ο φιλεκπαιδευτικός σύλλογος της πόλης ιδρύθηκε, για να δημιουργήσει σχολεῖα σε μία περιοχή «ἐνθα ἡ πατριὸς γλῶσσα κινδυνεύει»²⁹. Στην Πρωσσαιοιάνη ο τοπικός σύλλογος ἔκανε ἐκκλήση για χρηματικὴ βοήθεια, «ὕπὲρ τῶν ἀδερφῶν ἐν Πλεύνῃ, Βουναλάκκω, Γορνίτῃ καὶ τοῖς ἄλλοις πέριξ χωρίοις, οἵτινες διὰ τὴν παντελὴ ἑλλειψιν σχολείων κινδυνεύουσι νὰ ἀπαλλοτριωθῶσι τοῦ ἑλληνισμοῦ»³⁰. Στις Σέρρες ο πρόεδρος του τοπικού φιλεκπαιδευτικού συλλόγου Ι. Θεοδορίδης προέβη σε δραματικὴ ἐκκλήση πρὸς τον ΕΦΣΚ, για να χρηματοδοτήσει την επέκταση του σχολικοῦ δικτύου, «δι' οὗ καὶ μόνον δυνατόν ἐστίν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα νὰ γενικευθῇ ἐν ταῖς βουλγαροφώνοις καὶ τουρκοφώνοις ἑλληνικαῖς κοινότησι καὶ καταστῇ γλῶσσα τῆς οἰκογενείας καὶ ἐπικρατήσῃ διότι ἄνευ τούτου οὐδέποτε ὁ ἑλληνισμὸς θὰ κατορθώσῃ ν' ἀποσπάσῃ τοὺς ἐν Μακεδονίᾳ ἄλλοθρόνους ἀδελφοὺς ἀπὸ τῶν γαμψῶν τοῦ πανσλαβισμοῦ ὀνύχων...»³¹.

Αλλά και στην Θράκη η κατάσταση παρουσιάζεται με μελανὰ χρώματα. Ὅπως και στις ἄλλες περιοχές, το ελληνορθόδοξο scho-

λικό δίκτυο εμφανιζόταν και λειτουργούσε ικανοποιητικά στα αστικά κέντρα, αλλά δεν μπορούσε να ενσωματώσει εύκολα την περιβάλλουσα ύπαιθρο. Για παράδειγμα ο Μαρκωνεῖας Ἀνθίμος πληροφορούσε τον ΕΦΣΚ ὅτι στην Κιουμουρτζίνα και στην Μαρκωνεῖα υπήρχαν τρία σχολεῖα, ἓνα ἑλληνικό, ἓνα αλληλοδιδασκτικό και το παρθενγωγείο, τα οποία φιλοξενούσαν 620 μαθητές, ἀλλὰ «τὰ πέριξ χωρία καὶ ἰδίως τῶν Φερρών στεροῦνται καὶ σχολείων καὶ διδασκάλων», ἐνῶ το «τμήμα τοῦ Αἰνίου συνιστάμενον ἐξ 20 χωρίων (ὧν πολλὰ βουλγαρικά) ἑστερείτο μέχρι πρὸ τινος παντός μέσου εκπαιδευτικοῦ». Στην ἴδια τὴν πόλιν του Αἰνίου υπήρχε σχολικὸ σύστημα με 274 μαθητές, ἐνῶ στα περὶχωρα τῆς πόλης εἶχε ιδρυθῇ αλληλοδιδασκτικὴ σχολή «εἰς ἣν φοιτῶσι καὶ τὰ τοῦ ἐν Φερραῖς βουλγαροφώνου χωρίου Βαλίκιοι παιδιά»³².

Στην ανατολικὴ Θράκη πάλι ο φιλεκπαιδευτικός σύλλογος των Σαράντα Εκκλησιῶν πρότεινε στον ΕΦΣΚ τὴν χρηματοδότηση των κοινοτήτων Βουνάρ Ἰσσαρ, Ευκάριου καὶ Κουρού Δερέ «διὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν ἐνοικούντων Ἑλλήνων μὴ δυναμένων νὰ συντηρῶσι ἀφ' ἑαυτῶν τὰ σχολεῖα. ... Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐν τοῖς εἰρημένοις σχολείοις οἱ παῖδες τῶν Βουλγάρων ἐφοίτων καὶ φοιτῶσι ἔτι εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα δι' ἑλλειψιν βουλγαρικῶν»³³. Ἰδιαίτερον ενδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ εκθέσεις του φιλεκπαιδευτικοῦ συλλόγου τῆς Ραιδεστοῦ, ο οποίος εἶχε ἐντονη ἀνάμειξη στην ἀνάπτυξη του ελληνορθόδοξου σχολικοῦ δικτύου στη Θράκη. Σε μία ἀπὸ τις εκθέσεις αυτές μαθαίνουμε ὅτι, ἐνῶ σε γενικὲς γραμμές οἱ πατριαρχικοὶ υπερτερούσαν, στο τμήμα Μαλγάρων, «ἂν ἐπέλθῃ μικρὰ τις βοήθεια... ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν θὰ ἐξελληνισθῶσι τὰ ἐκεῖ βουλγαρόφωνα χωρία, καθ' ὅσον τὸ τε ὁμογενὲς στοιχεῖον εἶναι ἐπικρατέστερον, οἱ δὲ Βούλγαροι δεικνύουσι τάσιν πρὸς ἑξελλήνισιν»³⁴.

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε και ἄλλες αναφορές ἀπὸ τὴν μελέτη του υλικού αυτού, ὅμως θεωρούμε ὅτι τα ὅσα εκθέσαμε επαρκούν, προκειμένου νὰ συνθέσουμε τὸ κλίμα στο οποίο μετέφεραν τὸ φιλόμυσο κοινὸ τῆς οθωμανικῆς πρωτεύουσας οἱ εκθέσεις τῆς εκπαιδευτικῆς επιτροπῆς του Συλλόγου. Κρατοῦμε πρὸς τὸ παρόν ὡς δεδομένο τὴν εθνοθηροσκευτικὴ ρευστότητα καὶ τὴν γλωσσικὴ διαιρεση που διέκρινε καὶ τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη καθὼς καὶ τὴν αἰσθησι τῆς καταδίωξης ἀπὸ τους

αντιπάλους που συχνά καταγράφεται και αυτή στις εκθέσεις. Ο λόγος που δεν υπεισέλθαμε και σε τέτοιου τύπου τεκμηρίωση είναι ότι αυτή η διάσταση έχει τονισθεί στο έπακρο από την ελληνική ιστοριογραφία*. Αυτό που έχει σημασία να σημειώσουμε στο σημείο αυτό είναι ότι η ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου εκπαιδευτικού δικτύου στις βαλκανικές επαρχίες επεκτάθηκε με ευχέρεια στις πόλεις, αλλά στις αγροτικές περιοχές, και ιδίως σε αυτές όπου υπερτερούσαν οι βουλγαρόφωνοι, η διείσδυσή του ήταν δύσκολη. Η αίσθηση της απειλής εμφανίζεται να προκύπτει από τον εθνικό ανταγωνισμό, ενώ η επιτυχής διεκπεραίωση του εθνικού αγώνα δεν απαιτούσε μόνο την επέκταση του σχολικού δικτύου αλλά και την ικανοποιητική λειτουργία του σε συνθήκες που δεν ήταν πάντα ευνοϊκές.

Αντίθετα από τον βαλκανικό χώρο οι ελληνορθόδοξες κοινότητες στην Μικρά Ασία αντιμετώπιζαν διαφορετικής φύσης απειλές, σύμφωνα πάντα με τις εκθέσεις του Συλλόγου. Και εδώ η διαμόρφωση της ταυτότητας των τοπικών κοινοτήτων καθορίστηκε από τη μακρά διάρκεια: η χριστιανική οικουμενική ορθόδοξία αποτελούσε τον κυρίαρχο κρίκο των πληθυσμών χωρίς άλλα γνωρίσματα, όπως η χρήση διαφορετικής γλώσσας, να εμποδίζουν την συμμετοχή στο πλήρωμα της ορθόδοξης εκκλησίας. Το

* Το στοιχείο της «καταδίωξης» των ελληνορθόδοξων πιστών στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως αποτέλεσε συχνά επιχείρημα τόσο της εσάλης όσο και των ελληνικών εθνικών κινήσεων. Η αναφορά στις διώξεις αυτές ενισχυε το επιχείρημά τους ότι η διείσδυση του Βουλγαρικού εθνικισμού και της βουλγαρικής εξαρχής οφειλόταν στην τρομοκρατία του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού και στις δολιότητες και συνεπώς οι βούλγαροι δεν είχαν κανένα «φυσικό» δικαίωμα επί του πληθυσμού αυτού. Η διάσταση αυτή τονίζεται συνεχώς σε πηγές της εποχής αλλά και στην νεότερη ελληνική βιβλιογραφία. Βλ. *Κωδίκης της Αλληλογραφίας Αγαθάγγελου Βοδενών*, Θεσ/νικη 1971, *Η Μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1901*, Θεσ/νίκη, 1961, *Επιστομή έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδυνήρας καταστάσεως*, 1906 (επανάδοση 1993), *Οι εκθέσεις του προξένου Σαχτούρη: ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχή των Σερρών κατά το 1907*, Θεσ/νίκη, 1958, *Αρχαίον Μακεδονικόν Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα Γερμανού Κακχαβέλλη*, Απομνημονεύματα (ο Μακεδονικός αγών), 1959. Το ελληνικό και πατριαρχικό επιχείρημα περί τρομοκρατήσεως πρέπει να αντιπαραβληθεί με το ανάλογο πολιτικής σκοπιμότητας βουλγαρικό επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο το «ελληνικό» Πατριαρχείο καταπίεζε τους βουλγαρικούς πληθυσμούς που κυριαρχούσαν στην Μακεδονία και την Θράκη και τους στερούσε το δικαίωμα εθνικού αυτοπροσδιορισμού.

διαχρονικό αυτό στοιχείο ενότητας είχε αμβλύνει υπάρχουσες διαφοροποιήσεις στην καθημερινή ζωή. Από την άλλη η μη εκδήλωση εθνικιστικών πιέσεων στο εσωτερικό των χριστιανικών κοινοτήτων στην Μικρά Ασία, ανάλογων των πιέσεων στις κοινότητες της βαλκανικής, ενίσχυε την συνοχή τους. Όμως η εμφάνισή και ενίσχυση του εθνικού στοιχείου στην συγκρότηση της ταυτότητας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών αλλά και των χριστιανικών κοινοτήτων γενικότερα εκδηλώθηκε και στον χώρο της Μ. Ασίας. Με δεδομένη την ανυπαρξία των εθνικών αντιθέσεων στις εκεί ελληνορθόδοξες κοινότητες η επίδραση του «εθνικού» στοιχείου καταγράφεται κατ' αρχήν μέσα από την αναπροσαρμογή των δεδομένων της συλλογικής ταυτότητας με την «αναγνώριση» στοιχείων που θεωρούνταν ότι απειλούσαν την εθνική κατ' αρχήν και την θρησκευτική κατά δεύτερον συνείδηση των ελληνορθόδοξων. Η επιλογή των στοιχείων αυτών γίνεται από τους τοπικούς φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους και τους λογίους αλλά και από ιεράρχες και γενικά εμπίπτει στην σφαίρα των κριτηρίων μίας ιδιόμορφης ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ξανά η αποτύπωση του εθνικού φρονήματος εμφανίζεται να έχει ως αφετηρία τον προσδιορισμό των απειλών και πιο συγκεκριμένα την απώλεια της ελληνικής γλώσσας από πολλές ορθόδοξες κοινότητες και την πολιτική προσηλυτισμού που φέρονταν να επιχειρούν ιεραποστολές άλλων χριστιανικών δογμάτων που δρούσαν στην περιοχή. Ο Σύλλογος θεωρούσε ότι η αναγνώριση των δεδομένων αυτών ως απειλών από τις ίδιες τις ορθόδοξες κοινότητες ισοδυναμούσε με την αποδοχή ελληνικού εθνικού φρονήματος.

Οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής είναι πράγματι ενδεικτικές για το τι συνιστούσε απειλή και αξίζει τον κόπο να αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα. Στην επαρχία της Νίκαιας η «κατάστασις τυγχάνει ήμισυ ευχάριστος, καίτοι ή άδελφότης των Κιανών πολλά μοχλούσης υπέρ της υπό των ξένων γλωσσών καταπινομένης ελληνικής γλώσσας»³⁵. Στην περιοχή της Ιωνίας Σαρχάν, στην καμπόπολη Κίρκιτζε «οί άνθρωποι ούτοι ών οί χαρακτήρες φέρουσιν έτι τον ελληνικώτατον τύπον δέν λαλοῦσι εί μή την τουρκικήν, καίτοι ούδεις όθωμανός ή άλλου θρησκεύματος συγκατοικεί μετ' αυτών»³⁶. Στην περιοχή του Πόντου ο κίνδυνος απώλειας της γλώσσας δεν προερχόταν από την συ-

γκατοίκηση με αλλόφωνους αλλά από την μετανάστευση. Όπως μαρτυρεί μία έκθεση από την Κερασσούντα, έπρεπε να επιταχυνθεί η ίδρυσις σχολείων στην ενδοχώρα «ἐπειδή οί κάτοικοι τών μερών εκείνων ως επί τὸ πλείστον μεταβαίνουν εἰς ἀλλοδαπὴν λόγω ἐργασίας, φόβος ὑπάρχει, τοῦ χρόνου προϊόντος, μήπως ἀπολεσῶσι ἔνεκα τῆς ἀμαθείας αὐτῶν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν»³⁷. Η μη χρήση της ελληνικής γλώσσας θεωρήθηκε μάλιστα ως προϋπόθεση ἀλώσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων από τις προτεσταντικές ιεραποστολές. Έτσι στην επαρχία της Προύσσας, «ἦς οί κάτοικοι τὸ πλείστον βαρβαρόφωνοι καὶ ἀμαθεῖς ὄντες εὐκόλως εἰς τὰς προσηλυτιστικὰς τῶν δυτικῶν ἐπιτίπτουσι πλεκτάνας... Τὸ Δεμερδέσιον, ἐν ᾧ τὸ κέντρον τῶν μηχανορραφῶν, καὶ ἡ ἐν Προύσῃ συνοικίαν Καγιάμπασι ἐν ᾧ... οὐκ ὀλίγοι τῶν κατοίκων αὐτῆς ἐν βραχεὶ χρόνῳ προσηλυτίσθησαν. Υπάρχει δὲ φόβος μήπως πάντας τοὺς ἐν Καγιάμπασι, ὁμογενεῖς ἀπολέσῃ τὸ ἔθνος»³⁸. Η δυσμενής αὐτὴ κατάσταση συνδυαζόταν ἴσως με τὸ ὅτι ἡ προθυμία για ἐκπαίδευση στὴν ευρύτερη περιοχή της Προύσσας «φαίνεται ἐν γένει μᾶλλον ἐλαττωμένη»³⁹.

Ανάλογες ἐπισημάνσεις γίνονται καὶ για τὶς τουρκόφωνες ελληνορθόδοξες κοινότητες της Καραμανίας. Στὸ Προκόπιο της Καισάρειας ὁ νεοσύστατος εκπαιδευτικὸς Σύλλογος «φλεγόμενος ὑπὸ τοῦ πόθου ὅπως ἀπανταχοῦ τῆς Καισαρείας κατορθώσῃ τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, συντελεῖ δραστηρίως εἰς τὴν ἐν Προκοπίῳ ἀκμαίαν διατήρησιν δύο παρθενωγείων καὶ ἐνὸς δημοτικοῦ (καὶ ἐπὶ πλέον) ἐνεργεῖ πρὸς ἀποσώβησιν τοῦ προτεσταντικοῦ προσηλυτισμοῦ...»⁴⁰. Στὸ Ἰκόνιο ἡ δημογεροντία της κοινότητας, που ἀποτελοῦσαν 150 τουρκόφωνες οἰκογένειες, ἐπιθυμοῦσε τὴν ίδρυση παρθενωγείου «θέλουσα νὰ σώσῃ ἀπὸ τοῦ ἐπικειμένου ἐθνικοῦ θρησκευτικοῦ ὀλέθρου τὴν δράκα ταύτην... τῶν Ἑλλήνων οἷτινες... τὴν πατρῶαν γλῶσσαν ἀποβάλλοντες κινδυνεύουσι νὰ ἀπολέσῶσι καὶ τὸν μόνον δεσμὸν συνδέοντα αὐτοὺς μετὰ τὸ πανελλήνιον, τὴν θρησκείαν, καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν ἱεραποστόλων...»⁴¹.

Η χρήση ἄλλης γλώσσας πλὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐρμηνεύεται ἐδῶ ὡς ἀπειλὴ για τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν πληθυσμῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον της ὑπόθεσης εἶναι ὅτι ἡ μη χρήση τῆς ἑλληνικῆς, ὅπου παρατηρεῖται, δὲν ἦταν μία πρόσφατη ἐξέλιξη, ἀλλὰ εἶχε πραγ-

ματοποιηθεῖ πολὺ καιρὸ πρὶν. Η γλωσσικὴ ρευστότητα που ἐπισημαίνεται στὶς ἐκθέσεις ἔχει σημασία, γιατί ἀναδεικνύεται ὡς πρόβλημα κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐνῶ ὅλα τα στοιχεῖα που τὴν προσδιόριζαν ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ πρὶν. Επὶ πλεον δὲν εἶναι βέβαιο τὸ κατὰ πόσον οἱ τοπικοὶ πληθυσμοὶ ἐβλεπαν τὸ θέμα ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά. Οἱ τουρκόφωνοι χριστιανοὶ της Καισάρειας καὶ τοῦ Πόντου ἐξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν τουρκικὴ εἴτε με ἑλληνικοὺς εἴτε με ἀραβικοὺς χαρακτήρες, ὅπως ἐξάλλου μαρτυροῦν πολλὰ ἀπὸ τα ἀρχεῖα τῶν κοινοτήτων τῶν περιοχῶν αὐτῶν που συντάσσονταν μέχρι καὶ τὸν ὀριστικὸ ξεριζωμὸ τους τὸ 1923*. Ὁ ΕΦΣΚ με τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ ἐπιδιώκει νὰ προβάλλει τὴν χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὡς κριτήριον ἐθνικότητας καὶ νὰ υπογραμμίσῃ ὅτι ἡ ἀπώλειά της συνεπάγεται καὶ ἀπώλεια για τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἐμμονὴ στὸ κριτήριον αὐτό, ἀν καὶ σημαντικὴ καθ' ἑαυτή, θα ἔπρεπε νὰ συνεκτιμηθεῖ καὶ με τὴν ἀγωνία τοῦ ΕΦΣΚ για τὴν ἀργὴ επέκταση τῆς ελληνορθόδοξης ἐκπαίδευσης, τοῦ μόνου παράγοντα που κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Συλλόγου θα μπορούσε νὰ μεταβάλλει τὴν κατάστασιν. Ἀς θυμηθοῦμε ὅτι στὴν περίπτωση τῶν βαλκανικῶν επαρχιῶν ἡ μη χρῆση τῆς ἑλληνικῆς δὲν ἀποτελοῦσε καὶ στοιχεῖο ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς κοινότητας στὸν βαθμὸ που τὸ εκπαιδευτικὸ δίκτυο ἀναπτυσσόταν ἱκανοποιητικὰ. Ἐτσι στὴν Κορυτσά ἡ χρῆση τῆς ἀλβανικῆς δὲν ἀποτελοῦσε κριτήριον για τὴν μη ἐλληνικότητα τῶν κατοίκων, ἐπειδὴ εἶχε ἰδρυθεῖ ἐλληνικὸ σχολεῖο καὶ ἡ ἐκπαίδευση στὴν νέα γλῶσσα προχωροῦσε ἱκανοποιητικὰ. Ἀντίθετα σε πολλὰς περιοχὰς τῆς Μ. Ἀσίας ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σχολικοῦ συστήματος ἦταν, σύμφωνα με τὴν ἀποψη τῆς εκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς, προβληματικὴ καὶ δημιουργοῦσε προϋποθέσεις ἀπώλειας τοῦ φρονήματος. Για παράδειγμα στὴν Ἀμάσεια, που μέχρι τὸ 1873 εἶχε καταγραφεῖ μία μεγάλη επέκταση τοῦ συστήματος, τὸ 1878 σημειώνεται ὅτι «ἐν εὐαρίθμοις μόνον πόλεσι καὶ πολίχνυς ὑπάρχουσι δημοτικὰ σχολεῖα», ἐνῶ στὴν Νικόπολη καὶ στὸ Σι-

* Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς καθημερινὲς ἐπαφές οἱ περισσότερες ὀρθόδοξες κοινότητες τῆς νοτιοανατολικῆς Μ. Ἀσίας χρησιμοποιοῦσαν τὴν τουρκικὴ καὶ τὰ καραμανλίδικα μέχρι καὶ τὴν δευτέρη δεκαετία τοῦ εικοστοῦ αἰῶνα.

βάς «ἐλαττώθη οὐκ ὀλίγον ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων» και στην Νεοκαιοσάρεια «οὐδαμοῦ ἄλλαχού εὐρίσκομεν ἄξιον λόγου δημοτικὸν ἀλλ' ἐν Οἴνῳ»⁴². Στην περιοχή του Πόντου, στην Αργυρούπολη, η τοπική φιλεκαπαιδευτική ἀδελφότητα ἀντιμετώπιζε προβλήματα τα οποία θα ἐπιδρούσαν και στο ὑπάρχον σχολικὸ δίκτυο. Ὅπως ἀναφέρεται στη σχετικὴ ἐκθεση η ἀδελφότητα αὐτὴ «...καθορώσα τὸν κίνδυνον τῆς χώρας, ἀν αὕτη μὲν ἀπογνοῦσα ἀπεμαραίνεται καὶ διελύετο καὶ συνδιελύοντο δὲ καὶ τὰ ὑπὸ αὐτῆς προστατευόμενα καὶ συντηρούμενα σχολεῖα, ἅπερ μὲν σχεδὸν ὑπολείπονται ἐν τῇ περιοικίῃ χώρα ἔσχατον προπύργιον καὶ καταφύγιον τῆς ἐθνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας...»⁴³. Προφανῶς οἱ διαπιστώσεις αὐτές δεν εἶχαν γενικὴ ἐφαρμογή, ἀλλὰ ἀφορούσαν μέρος μόνον τῆς Μικρασίας καὶ κυρίως τις ἀπομακρυσμένες περιοχές. Ἀργότερα μάλιστα τὸ ἐλληνορθόδοξο εκπαιδευτικὸ σύστημα ἐπεκτάθηκε ικανοποιητικὰ παντοῦ. Ὡστόσο στην δεκαετία τοῦ 1870 οἱ ἀδυναμίες τοῦ συστήματος ἦσαν ἐμφανείς καὶ ὁ ΕΦΣΚ τὸ ἀναγνώριζε.

Υπάρχει ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο που παρουσιάζει κατὰ τὴν γνώμη μας ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Πρόκειται γιὰ τὴν συχνὴ ἀναφορὰ στὴν «ἀμαθία» καὶ στὴν ἀδιαφορία πολλῶν κοινοτήτων ἀπέναντι στὴν παιδεία καὶ κατ' ἐπέκταση στὴν ἀπροθυμία τους νὰ ἰδρῦσουν εκπαιδευτήρια καὶ σχολεῖα. Ἡ διάσταση αὐτὴ ἀναφέρεται πολὺ συχνὰ στις ἐκθέσεις τῆς εκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ΕΦΣΚ καὶ ἀφορὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἐπαναλαμβάνουμε, τὴν Μ. Ἀσία. Ἀπὸ μία ἀποψη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος παρουσιάζει ἀντίστοιχη εἰκόνα με αὐτὴ τῶν βαλκανικῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δικτύου στις πόλεις ἦταν σχετικὰ ικανοποιητικὴ, ἐνῶ στα χωριά παρουσιάζει αἰσθητὲς δυσκολίες. Ἐκεῖ ἡ ἐμμονὴ στὴν «ἀμαθία» φαίνεται πως εἶχε μεγαλύτερη ἀντοχή.

Ἔτσι στὴν κοινότητα Κρήνης δημιουργήθηκε φιλεκαπαιδευτικὸς σύλλογος, προκειμένου νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐκπαίδευση στα περὶχωρα «κυρίως εἰς τὸ τμήμα τῆς περιφερείας ταύτης, τὸ μᾶλλον τῶν ἄλλων ἔχον ἀνάγκη τοῦ φωτός τῆς παιδείας καθ' ὅσον καὶ πενέστερον τυγχάνει καὶ ὑπὸ ζοφωδεστέρου ἀμαθείας σκοποῦ περιβάλλεται»⁴⁴. Στην Μαγνησίᾳ «κεῖται καὶ ἡ ὥραία καὶ ἐμπορικὴ πόλις Ναῦζι, ἥς οἱ κάτοικοι διακρίνονται δυστυχῶς καὶ κατ' ἐξαιρέσειν ἐπὶ ἀμαθείᾳ καὶ ἀφιλομουσίᾳ... Ἐν γένει στὴν πε-

ριοχὴ τῆς Μαγνησίας, δηλαδὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Ἑλιουπόλεως) οἱ ἄνθρωποι... αἰσθάνονται μὲν τὴν ἀνάγκη τῶν γραμμάτων ἀλλ' ἔνεκα τῆς πενίας καὶ ἀθλιότητος αὐτῶν ἀναγκάζονται νὰ μένουσι ἐν τῇ ἀμαθείᾳ, ἀφ' ἧς οὐδεὶς ὁ λυτρώσων ἢ μὴ ὁ κύριος»⁴⁵. Στην Κίο πάλι ἡ τοπικὴ κοινότητα συντηροῦσε δύο μόνον σχολεῖα καὶ τα περισσότερα παιδιὰ «περιφέρονται εἰς τὰς ἀγυῖας ἀσχημονοῦντα καὶ εἰς τὴν φυγοπονίαν καὶ ὀκνηρίαν ἐθιζόμενα»⁴⁶, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ὁ μητροπολίτης Ἀγαθάγγελος ἐνημέρωνε τὸν ΕΦΣΚ γιὰ τὴν ἰδρυση ἐξὶ συλλόγων «κύριον μέλημα ἔχόντων τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων ἐν τοῖς λαοῖς ἐκείνοις τοῖς ἐπὶ αἰῶνας ἐν ἀμαθείᾳ διατελοῦσιν ὥς καὶ τὴν ἀνέγειρσιν τριῶν παρθεναγωγείων ἐν Μαγνησίᾳ, Νυμφίῳ καὶ Ἀεαρίῳ»⁴⁷.

III. Συνοψίζοντας τὴν κατάσταση θὰ λέγαμε ὅτι οἱ ἐκθέσεις τῆς εκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Μ. Ἀσία ἀντιμετωπίζουν τὴν κατάσταση τῆς ἐκπαίδευσης μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀπειλιῶν που συνιστοῦν ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας γιὰ ὁρισμένες κοινότητες, ἡ προσηλυτιστικὴ δραστηριότητα δυτικῶν ιεραποστολῶν καθὼς καὶ ἡ ἀδράνεια που ἐπέβαλλε ἡ «ἀμαθία» σὲ πολλές τοπικὲς κοινότητες. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ σχολικοῦ δικτύου, που ἦταν καὶ τὸ ζητούμενο, θεωρήθηκε ὅτι θὰ λειτουργοῦσε ἀποτρεπτικὰ ἐνισχύοντας τὴν σχέση τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν με τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ κοινότητα.

Ἐκτὸς τῶν ιδεολογικῶν στοιχείων που προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ υλικού, θὰ ἐπιθυμοῦσαμε νὰ ἐπισημάνουμε καὶ δύο ἄλλα σημεῖα. Τὸ πρῶτο ἀφορὰ τὴν ἐντονὴ δραστηριοποίηση τῶν συλλόγων, δηλαδὴ τῶν μὴ ἐκκλησιαστικῶν φορέων στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐλληνορθόδοξου σχολικοῦ δικτύου, καὶ τὸ δεύτερο τις σχέσεις τῶν συλλόγων με τις ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Ὅσον ἀφορὰ τὸ πρῶτο ζήτημα, αὐτὸ που ἐντυπωσιάζει εἶναι τὸ εὖρος τῆς γεωγραφικῆς διασποράς τῶν συλλόγων καὶ ἡ ἐντονὴ ἐνασχόλησή τους με τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ δραστηριοποίησις τῶν συλλόγων πρὸς τὴν κατεῦθυνση αὐτὴ ἀναμφίβολα ἀντικατοπτρίζει τὴν ἀνάγκη παρέμβασης μερίδων τῆς ἐλληνορθόδοξης μεσαίας τάξης στὸν τομέα αὐτὸ καὶ ἡ ευρύτητα τοῦ φαινομένου υποδηλώνει ἀπλὰ ἓναν κοινὸ τρόπο τῶν ἀστικῶν κυρίως στρωμάτων ἀναφορικὰ με

την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης. Δεν είναι τυχαίο που η κύρια πηγή των πληροφοριών του ΕΦΣΚ, με βάση τις οποίες συντάσσονταν και οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, ήταν τοπικοί σύλλογοι. Οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι της Θεσσαλονίκης, της Ραιδεστού και της Τραπεζούντας αποτέλεσαν τους βασικότερους ίσως συνεργάτες του ΕΦΣΚ, αλλά υπήρξαν και πολλοί άλλοι τόσο στην Βαλκανική όσο και στην Μ. Ασία. Θεωρούμε ότι ο ΕΦΣΚ αναφέρεται στους συλλόγους, επειδή τους αναγνωρίζει ως τους κύριους φυσικούς φορείς της εκπαίδευσης, αναγνωρίζει δηλαδή σε αυτούς την δική του εικόνα και την δική του πρωτοβουλία στον αντίστοιχο χώρο της Πόλης. Η παρατήρηση ίσως θα ήταν άνευ σημασίας, εάν η προβαλλόμενη από τον ΕΦΣΚ θέση των συλλόγων στην εκπαίδευση δεν υπέκρυπτε και κάτι άλλο: την διαμάχη πολλών συλλόγων με την εκκλησιαστική ιεραρχία. Η διαμάχη αυτή δεν πήρε βέβαια ανοικτή μορφή και τις περισσότερες φορές οι επισημάνσεις του Συλλόγου αναφέρονται σε ιεράρχες προσωπικά και χωρίς να αφήνουν περιθώρια, για να κατηγορηθεί η Μεγάλη Εκκλησία στο σύνολό της. Ωστόσο οι αναφορές είναι αρκετές και δεν φαίνεται να συνιστούν μεμονωμένα περιστατικά.

Σχολιάζοντας τα εκπαιδευτικά πράγματα για την επαρχία της Νίκαιας, η έκθεση για το έτος 1873 επισημαίνει: «Λυπούμεθα κυρίως διὰ αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας Νικαίας διαβιβασθεῖσαι ἡμῖν πληροφορίαι ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως καὶ ἑτέρων ἀρμοδίων προσώπων παρουσιάζουσι τὴν κατάστασιν αὐτῆς ὡς ἥκιστα εὐχάριστον... Λυπείται δὲ ἐπίσης ὁ Σύλλογος διὰ τὸν δὲν δύναται εἰπεῖν καὶ περὶ τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀγίου Νικαίας διὰ τὸ εἶπε καὶ θέλει εἰπεῖν περὶ οὐκ εὐαριθμῶν εὐτυχῶς φιλομούσων ἱεραρχῶν»⁴⁸. Η ίδια έκθεση υπογραμμίζει το γεγονός ότι η ιερατική σχολή της Τραπεζούντας, παρ' ότι «ἀνταπεκρίθη τῆς προσδοκίας πάντων... στερεῖται μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἀρωγῆς καὶ τῆς συμπράξεως τῶν πλησιοχώρων μητροπολιτῶν καὶ τῶν καθηγουμένων τῶν πέριξ μονῶν»⁴⁹. Λίγο αργότερα ο γνωστός λόγιος της Τραπεζούντας Σάββας Ἰωαννίδης απέστειλε επιστολή για την κακή εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή στην οποία «μετὰ πατριωτικῆς ὁργῆς οὐχὶ ἀδίκου κατεξανίσταται κατὰ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῶν γραμματικῶν, οἵπερ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀγνοήσωσι τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν

ἐντολὴν»⁵⁰. Ανάλογες πληροφορίες προκύπτουν και στην επαρχία Νικομήδειας, στην οποία «τὰ σχολεῖα ἔχουσι ὡς καὶ πρότερον κακῶς διὰ τὴν παντελὴ ἀκηδῖαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων, μάλιστα δὲ τὰ μεσογειότερα τῶν ἐπαρχιῶν... εἰσι παραμελημένα θρησκευτικῶς καὶ ἠθικῶς τῶν κατοίκων ἀποβαλόντων ἀπὸ πολλοῦ τὴν πάτριον γλῶσσαν καὶ νῦν τῶν μὲν ὄντων τουρκοφῶν τῶν δὲ ἀρμενοφάνων»⁵¹.

Αλλά και στη Βαλκανική συναντούμε ανάλογες αναφορές. Ἔτσι ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Ραιδεστού πληροφορεῖ τον ΕΦΣΚ για τα προβλήματα που υφίστανται στην κοινότητα Ηρακλείας «λόγῳ τῶν διχοστασιῶν εἰς ἃς εὐρίσκεται ἡ ἐκεῖ ἐκπαιδευτικὴ ἀδελφότης μετὰ τοῦ γεροντισμοῦ» και ζητᾷ ἀπὸ τον Σύλλογο «ὅπως δεόντως ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ Οἰκουμένικῳ Πατριαρχείῳ, ἵνα προσκληθῇ ἡ κοινότης νὰ παραδώσῃ εἰς τὴν ἀδελφότητα τὴν διαχείρησιν τῶν τε ἐκπαιδευτηρίων καὶ τῆς ἐκκλησίας...»⁵². Κατὰ το ἴδιο διάστημα ο ΕΦΣΚ επιχαιρεί του γεγονότος ότι οι ἐρίδες τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν εκπαιδευτικῶν ἀρχῶν στην Ἀνδριανούπολη τερματίστηκαν «πρὸς ὄφελος τῆς ἐκεῖ ἐκπαιδεύσεως»⁵³, ἀλλὰ ἡ κατάσταση στη Θράκη δὲν ἦταν πάντα ευχάριστη. Ἔτσι ἡ ἴδια έκθεση υπογραμμίζει ότι «δυστυχῶς ἀναγκάζομεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὡς ὀρθὰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ ἐν Ραιδεστῷ συλλόγου, ἰσχυριζομένου διὰ τὴν φιλοπροσόδου ἀδελφότης μετὰ τινὸς ὑπερβολῆς ἐσπευσε νὰ ἐπαινέσῃ τὸν ζῆλον τοῦ Ἀγίου Βιζύης περὶ πάντων ἄλλων... ἢ περὶ τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀσχολουμένου». Για νὰ συμπληρώσῃ γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐκεῖ ἐκπαιδεύσεως: «Ἰδίως δὲ ἐλαττώνει τὸν ἐνθουσιασμόν ἡμῶν τὸ γεγονός διὰ τὴν ἐπαρχία αὐτὴ ἀμοιρεῖ τῆς ἀνωτέρας ἐκείνης ποιμαντορικῆς διευθύνσεως ἥτις... συνεργαζομένη μετὰ τῶν σωματοειῶν ἠδύνατο νὰ κατατραυματίσῃ... πᾶσαν κατὰ τοῦ ἡμετέρου ἔθνος... ἀντίπραξιν»⁵⁴.

Οι λίγες αυτές αναφορές δίνουν το στίγμα μίας αντιπαλότητας που ανέκυψε σε πολλές ελληνορθόδοξες κοινότητες. Οι σύλλογοι προσπαθοῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὴν πρωτοβουλία στὴν ἐκπαίδευση καὶ ἐβρῶσαν συχνὰ ἀντίθετες τὶς τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Θα ἦταν λάθος νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐλληνορθόδοξου εκπαιδευτικοῦ

δικτύου, καθώς οι μεταγενέστερες εξελίξεις μάς πείθουν για το αντίθετο. Επὶ πλέον οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής συχνά επισημαίνουν την συμβολή των τοπικών ιεραρχών σ' αυτή την προσπάθεια. Εξάλλου οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις αντιθέσεις αυτές δεν είναι αρκετές, για να διαπιστώσουμε την έκταση της διαμάχης. Πάντως άποψή μας είναι ότι οι σύλλογοι ανέπτυξαν μία έντονη δραστηριότητα που στα αρχικά τουλάχιστον στάδια αντιμετώπισε την δυσπιστία ακόμη και την αντίθεση πολλών ιεραρχών*. Η δυσπιστία αυτή πρέπει να οφείλεται κατ' αρχήν στο ότι η πρωτοβουλία που πήραν οι σύλλογοι ήταν ανεξάρτητη των εκκλησιαστικών αρχών. Αλλά μία τέτοια εξήγηση δεν είναι επαρκής, όχι μόνο διότι οι τοπικοί ιεράρχες πολλές φορές συνέπραξαν με τους συλλόγους, αλλά και γιατί άλλοι ιεράρχες πήραν οι ίδιοι την πρωτοβουλία σύστασης συλλόγων. Αυτό που κατά την γνώμη μας πρέπει να είχε μεγαλύτερη σημασία ήταν ο προσανατολισμός της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, που για τους περισσότερους συλλόγους έπρεπε να είχε ένα έντονα εθνικό στίγμα και να προωθεί την «ελληνικότητα». Για πολλούς ιεράρχες ο προσανατολισμός αυτός αντέβαινε στον οικουμενικό χαρακτήρα της εκκλησίας και συνεπώς δεν μπορούσε να υιοθετηθεί. Είναι άραγε οριακή περίπτωση η ελληνική κοινότητα της Τούλτσας, όπου ο εκεί εκπαιδευτικός σύλλογος που συντηρούσε και το σχολείο βρήκε αντίθετο τον Άγιο Δρύστρας Διονύσιο «καταπολεμούντα τοὺς συνταχθέντες κανονισμούς τῆς τε ἐκκλησίας καὶ

* Δεν είναι τυχαίο ότι η δημιουργία της εκπαιδευτικής αδελοφότητας «Αγαπάτε Ἀλλήλους» οφείλεται στην πρόθεση του Ιωακείμ Γ' να αντισταθμίσει την εκπαιδευτική δραστηριότητα του ελλαδικού και συνεπώς μη ελεγχόμενου εθνικιστικού εκπαιδευτικού «Συλλόγου περί διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων», Kofos E., «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies*, 1986 (4), 113. Η αντίθεση εθνικισμού και ορθόδοξης εκκλησίας έχει πολύ πρόσφατα εισαχθεί ως προβληματική στην ελληνική ιστοριογραφία, αν και υπόνοιες για αυτή την αντίθεση έχουν εκφραστεί και παλαιότερα. Για μία ολοκληρωμένη και διαχρονική ανάλυση του ζητήματος βλ. Kitromilidis P. «"Imagined communities" and the origins of the national Question in the Balkans» στο Mark Blinkhorn and Th. Veremis (eds) *Nationalism and Nationality*, 1990. Βλ. επίσης Εξερτζόγλου Χ. «Το Προνομιακό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, (16), 1992, και Π. Κονδύλη «Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία», *Τα Ιστορικά*, (12/13), 1990.

τῶν σχολείων δι' ἄλλους τε λόγους καὶ μάλιστα διὰ τὸν ἐπ' αὐτῶν τεθέντα τίτλον "ἐλληνική κοινότης" (οὐτινος ἡ σφόδρα ἐπιφυλακτική αὕτη πανιερότης ἀπῆτει τὴν διὰ τῶν λέξεων "γραικική κοινότης" ἀντικατάστασιν) καὶ διὰ τοιαύτης ἐπιμονῆς τὴν τε καταπάτησιν τῶν κανονισμῶν καὶ τῆς κοινότητος τὴν ἀποθάρρυνσιν σχεδὸν ἐπενεγκότα»⁵⁵. Μήπως μάλιστα στην ίδια επιφυλακτικότητα οφείλεται και η αντίθεση της ορθόδοξης εκκλησίας του Τύρνοβου στην ίδρυση κεντρικής σχολῆς στην πόλη, που πρότεινε η κοινότητα του Μεγάροβου⁵⁶; Η διάσταση ανάμεσα στην οικουμενικότητα της ορθοδοξίας και του εθνικισμού είχε τότε προσλάβει τις μεγαλύτερες διαστάσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι η κατάδικη της βουλγαρικής εξουσίας στηρίχθηκε στην κατηγορία του «εθνοφυλετισμού», δηλαδή στην υιοθέτηση της διάκρισης των πιστών με βάση κριτήρια που δεν ἦσαν αποδεκτά από την Μεγάλη Εκκλησία*. Ήταν ποτέ δυνατό η αντίληψη αυτή που καταγράφηκε στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο, δηλαδή κατά την διάρκεια μίας πατριαρχικής συνόδου, να μην εύρισκε έδαφος σε τοπικούς ιεράρχες; Αν όμως η ερμηνεία αυτή είναι ορθή, πώς να εκτιμήσει κανείς την σύμπραξη ιεραρχών με τους συλλόγους; Μία πρώτη υπόθεση θα ήταν ότι τα προγράμματα των εκπαιδευτηρίων ανταποκρίνονταν στο πνεῦμα της εκκλησίας. Αλλά ακόμη και αν αυτό είναι αωστό, και δεν διαθέτουμε το υλικό που θα το διαφεύσει ή θα το επιβεβαιώσει, δεν μας φαίνεται επαρκής. Κατά τη γνώμη μας οι περισσότεροι ιερείς που συμμετείχαν στην ίδρυση εκπαιδευτηρίων και συλλόγων θεωρούσαν τους φορείς αυτούς ως μηχανισμούς συνοχής των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων απέναντι στις πιέσεις μίας εθνικής κίνησης που επιθυμούσε να τις αποσπάσει από την καθοδήγηση της Μεγάλης Εκκλησίας. Η διατήρηση της συνοχής των πληθυσμών αυτών καθώς και των σχέσεών τους με το πατριαρχείο, αν και αποτέλεσε την κύρια προτεραιότητα της εκκλησίας, δεν απέτρεψε την εκδήλωση διαμαχών ανάμεσα σε τοπικούς ιεράρχες με ισχυρή οικουμενική συνείδηση και ομάδες ελληνορθόδοξων με ελληνική εθνική συνείδηση.

* Για την θέαση του εθνικιστικού φαινομένου από την Μεγάλη Εκκλησία απαραίτητη είναι η ανάγνωση των πρακτικών της Συνόδου για το βουλγαρικό ζήτημα. Βλ. *Πρακτικά της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου περί του βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος*, Κωνσταντινούπολις, 1872.

Ο ΕΦΣΚ από την πλευρά του ήταν γνώστης αυτής της κατάστασης. Αναγνώριζε τις δυσκολίες που προέκυπταν από την αντίθεση συλλόγων με τις αντίστοιχες εκκλησιαστικές ιεραρχίες, αλλά επεδίωξε να διατηρήσει χαμηλούς τόνους και να κρατήσει τις ισορροπίες με την εκκλησία. Ενδεικτική είναι η αντίδραση του Συλλόγου στην έκθεση του διευθυντή του σχολείου της Τριγλίας Αποστολίδη, ο οποίος κατηγορούσε τις εκκλησιαστικές αρχές του τόπου του για ολιγωρία στην εξάπλωση της εκπαίδευσης: «Ἡ ἔκθεσις τοῦ κ. Ἀποστολίδου... δὲν ἠθέλεν χορηγήσει ἡμῖν ἀφορμὴν σκέψεων... ἂν δὲν εἴχομεν ὑπ' ὄψιν ἐτέραν ἔκθεσιν ἐξ ἄλλης ἑλληνικῆς κοινότητος ἐν ἣ προτείνεται... ὁ παντελής ἀπὸ τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων ἀποκλεισμός τῶν ἀρχιερέων. Ἄλλ' ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐπιτροπὴ [θεωρεῖ ὅτι τέτοια] λεπτὰ καὶ παραινδυνευμένα ζητήματα δὲν ἐπιδέχονται λύσεις ἀποτόμους καὶ κατηγορηματικὰς, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν παιδεύσις τοσούτων πρακτικῶν ἔχει ἀνάγκην, ὥστε δὲν δύναται νὰ ἀποκλείσῃ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς ἐνεργειῶν τάξεις ὁλοκλήρους καὶ ἰδίως τὰς τάξεις ἐκείνας αἰτινες ἀντιπροσωπεύουσι μὲν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τὴν ἐθνικότητα ἡμῶν, συγκροτοῦσι δὲ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτὴν παρίστανται ἐνώπιον τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς ἐξαιτούμεναι τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἡμετέρων ἐθνολογικῶν ἢ ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν. Ἀποκείται δὲ εἰς τὰς τάξεις ἐκείνας [δηλαδή τὴν ἐκκλησίαν] νὰ ἐκτιμήσωσι δεόντως τὸν ὑψηλὸν αὐτῶν προορισμόν... [καὶ ἂν δὲν τὸ πράξουν] ἀποκλείουσι ἑαυτοὶ ἑαυτοὺς τοῦ τε ἐθνικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ ἡμῶν ἀγῶνος»⁵⁷. Παραλλήλα η ἐκπαιδευτικὴ ἐπιτροπὴ δὲν χάνει τὴν ευκαιρία νὰ υπογραμμίσῃ τὴν ευθύνῃ τῶν λαϊκῶν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης: «Ἡ κοινοτικὴ ἐνέργεια καὶ ἡ ἀνεξαρτητοῦ τοῦ ἐπαρχιακοῦ πνεύματος ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ μὲν τὴν δόξαν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, θεωρεῖται δὲ καὶ δικαίως ὡς τὸ κραταιότερον ὄχυρον μαΐσης πνευματικῆς καὶ ἐθνολογικῆς δραστηριότητος... Ἄνευ τῆς ἀνεξαρτησίας ταύτης καὶ ἄνευ τῆς τάσεως πρὸς τὴν ἰθαγενὴ ἐνέργειαν καὶ ἄνευ τῆς ἀναπτύξεως τῶν κατὰ τόπους ἠθικῶν καὶ ὕλικῶν πόρων τί ἠθέλεν ἀποβεῖ ἡ ἐθνικὴ λ.χ. ἐκπαίδευσις...»⁵⁸.

Ἡ ἐκτενὴς αὐτὴ παραπομπὴ ἀποδίνει μὲ σαφὴ τρόπο τὴν θέσιν τοῦ ΕΦΣΚ. Κατ' αὐτόν τὴ προτεραιότητα βρίσκεται στὴν ἀνά-

πτυξη τοῦ ἐλληνικοῦ σχολικοῦ δικτύου ποὺ πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ νὰ υλοποιηθεῖ χωρὶς ἀποκλεισμούς. Ἐτοί καὶ ἀλλιῶς ἡ συνεχὴς ἀναβάθμιση τῆς θέσης τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος θὰ ἦταν ευθέως ἀνάλογη τῆς ἐπιλογῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ιεραρχίας ὡς κριτηρίου ἐθνικοῦ φρονήματος.

Ἡ συχνὴ ἀναφορὰ στο ἐλληνικὸ ἔθνος δίνει τὸ ἰδεολογικὸ σίγμα τοῦ ΕΦΣΚ. Οἱ ἐκθέσεις τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Συλλόγου αποτελοῦν μία καλὴ μελέτη σχετικὰ μὲ τὸ τι ἐμφανίζοταν νὰ συνιστᾷ τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ κοινότητα στὴν ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία. Τα κυρίαρχα «θετικά» στοιχεῖα ποὺ προβάλλονται μέσα ἀπὸ τὸ ὕλικό αὐτό εἶναι ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἐλληνικὴ παιδεία, ἡ ἀποδοχὴ τῶν ὁποίων αποτελοῦσε καὶ ἀπόδειξη ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος. Ο ἴδιος ὁ Σύλλογος θεωροῦσε τὴν ἐλληνικὴ παιδεία ὡς ἓνα ἀδιάσπαστο σύνολο, ὡς μία γραμμικὴ πολιτιστικὴ διεργασία ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα. Στόχος τοῦ ἦταν ἡ προβολὴ αὐτῆς τῆς διαδικασίας καὶ ἡ ἀνασύνθεση τῶν συστατικῶν τῆς, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα αὐτό θὰ τὸ ἐξετάσουμε πιο κάτω. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἡ χρῆσις τῆς ἐμφανίζεται νὰ ἀποτελεῖ ἀδιάψευστο κριτήριο «ἐλληνικότητος». Ὡστόσο, ὅπως εἴχαμε τὴν ευκαιρία νὰ διαπιστώσουμε, υπήρχαν πληθυσμοὶ οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν ὅτι ἀνήκαν ἢ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνήκουν στὴν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ κοινότητα ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐλληνικὴ. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἰδιαίτερότητα καθιστοῦσε τὸν Σύλλογο ἐπιφυλακτικό ὡς πρὸς τὸν ἀόλυτο χαρακτήρα τοῦ κριτηρίου-γλώσσας, ἐνῶ σε ἄλλες περιπτώσεις ἡ μὴ χρῆσις καὶ γνώσις τῆς ἐλληνικῆς δὲν συνεπάγεται καὶ ἀπώλεια τοῦ «ἐλληνικοῦ φρονήματος».

Επὶ πλέον οἱ ἀπόψεις τοῦ ΕΦΣΚ γιὰ τὴ μορφή τῆς γλώσσας ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἐκπαίδευση δὲν ἦσαν πάντα πολὺ αὐστηρές. Μπορεῖ πολλὰ μέλη τοῦ νὰ χρησιμοποιοῦσαν μίαν λόγια μορφή τῆς ἐλληνικῆς, ἀλλὰ ὁ Σύλλογος ἀναγνώριζε ὅτι μίαν ἀνάλογη μορφή τῆς ἐλληνικῆς δὲν ἦταν ἀπαραίτητα καὶ ἡ καταλληλότερη γιὰ χρῆσις στὴν ἐκπαίδευση, ἰδίως στὶς περιοχὲς ὅπου ἡ ἐλληνικὴ δὲν ἦταν ἡ κυρίαρχη γλῶσσα. Ἐτοί ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπιβράβευσε τὴν ἀπόπειρα τῆς κοινότητος

της Στρώμιτσας να διδάξει «τὴν νεωτέραν γλῶσσαν» και θεωρήσε ότι ἀνάλογες προσπάθειες πρέπει να υπάρξουν και αλλού⁵⁹. Η μορφή της γλώσσας δεν ήταν το μόνο πρόβλημα της εκπαίδευσης ιδίως στις περιοχές όπου το γλωσσικό περιβάλλον ήταν αρνητικό. Στις περιπτώσεις αυτές η διδασκαλία της ελληνικής μπορούσε να μην είναι απαραίτητη, καθώς η εισαγωγή της διδασκαλίας της θα μπορούσε να έχει αρνητικές επιδράσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Προκοπίου εργαζόταν «ανεκδότως» για την επέκταση της εκπαίδευσης διοργανώνοντας διαλέξεις στα τουρκικά και ερμηνεύοντας το Ευαγγέλιο στην ίδια γλώσσα στους κατοίκους της τουρκόφωνης αυτής πόλης⁶⁰. Ενδεικτικός από αυτή την άποψη είναι και ο ειρωνικός τρόπος με τον οποίο η επιτροπή σχολίασε την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στο τουρκόφωνο ορθόδοξο χωριό Κίρκιτζε: «Ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ... ἀπηγορεύετο ὅλως ἡ τῆς τουρκικῆς γλώσσας χρῆσις· φαντασθῆτω δ' ἕκαστος ὅποια σύγχυσις, ὅποια βαβυλωνιακαὶ καταστασεὶς συμβαίνουσι»⁶¹.

Αξιίζει λοιπόν να υπογραμμίσουμε ότι η χρήση της ελληνικής αλλού αναγορευόταν ως απόλυτο κριτήριο ελληνικότητας και αλλού ο ίδιος ο Σύλλογος αναιρούσε τον απόλυτο χαρακτήρα του κριτηρίου. Θα ήταν πάντως υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι η αντίληψη του ΕΦΣΚ για την χρήση της ελληνικής ως κριτηρίου ελληνικού φρονήματος δεν ήταν δεδομένη. Η ίδρυση εκπαιδευτηρίων σε τελευταία ανάλυση αποσκοπούσε ακριβώς στην καλή εκμάθηση της ελληνικής. Θα μπορούσε όμως η ελαστικότητα με την οποία χρησιμοποιείται το κριτήριο-γλώσσα να ερμηνευθεί απλά από το γεγονός του γλωσσικού κατακερματισμού και την κατάσταση στις επαρχίες; Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο ισχύει, δηλαδή στις περιπτώσεις όπου οπαδοί του Πατριαρχείου δεν ένιωθαν απαραίτητα Έλληνες, βουλγαρόφωνοι δεν ταυτίζονταν απαραίτητα με τους Βούλγαρους και τουρκόφωνοι ή αραβόφωνοι δεν θεωρούσαν εαυτούς παρά μουσουλμάνους ή χριστιανούς, οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής απλά καταγράφουν την ρευστότητα που υπήρχε στην διαμόρφωση της ελληνικής αλλά και γενικότερα εθνικής συνείδησης, που δεν αφορούσε βέβαια τον ίδιο τον Σύλλογο και τα μέλη του αλλά το ευρύτερο περι-

βάλλον, μέσα στο οποίο αυτός και άλλοι ανάλογοι φορείς δραστηριοποιήθηκαν.

Το «εθνικό φρόνημα» και η «εθνική ταυτότητα» δεν ήταν στην ουσία δεδομένα αλλά ζητούμενα. Από αυτή την άποψη η υπογράμμιση της ρευστότητας που καταγράφεται στις εκθέσεις αυτές απορρέει από την αμήχανη συνειδητοποίηση των όσων θα έπρεπε να είναι δεδομένα, αλλά δεν ήταν. Εξ ου και η ανάγκη επέκτασης του ελληνόφωνου πατριαρχικού εκπαιδευτικού δικτύου. Ωστόσο στο σημείο αυτό θα έπρεπε να υπογραμμίσουμε και την πρόθεση αντιμετώπισης της «αμάθειας» στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, που αποτέλεσε και την ιδιαίτερη συμβολή των συλλόγων και του ΕΦΣΚ ειδικότερα. Η διάσταση αυτή προβάλλει ως ανάγκη στα πλαίσια διαμόρφωσης ενός νέου συστήματος αξιών που θα βλέπει το «έθνος» και θα το αναγνωρίζει ως βασικό πεδίο αφοσίωσης όχι μηχανικά αλλά ως ατομική υπόθεση και υποχρέωση. Η αντιμετώπιση της αμάθειας αποκτά και εθνικό νόημα, καθώς η παροχή εκπαίδευσης συνεπάγεται την εξατομίκευση της παιδείας και τη δυνατότητα του ατόμου να αναγνωρίσει το εθνικό του φρόνημα μέσα από την εκμάθηση της γλώσσας και την αποδοχή της ελληνικής παιδείας. Η παγίωση του εθνικού φρονήματος εμφανίζεται να βασίζεται σε τελευταία ανάλυση στην κατίσχυση του προσωπικού κριτηρίου και να αποτελεί προσωπική υπόθεση.

Από τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής προκύπτει ότι η γλώσσα, ακόμη και η πρόθεση χρήσης της ελληνικής, καθώς και η επιλογή του σχολείου αναγνωρίστηκαν ως ενδείξεις εθνικού φρονήματος. Ωστόσο από το ίδιο υλικό προκύπτει ότι πέραν των δύο αυτών βασικών κριτηρίων εθνικότητας ο Σύλλογος θεωρούσε ως ένδειξη ελληνικού φρονήματος και την αρνητική στάση απέναντι σε ό,τι ο ίδιος θεωρούσε ως απειλές για το ελληνικό έθνος. Για παράδειγμα η αντίθεση πολλών κοινοτήτων στην διείσδυση της εξουσίας ή στις προσηλυτιστικές διαθέσεις των ιεραποστολών αποτελούσαν για τον Σύλλογο ένδειξη φρονήματος. Ακόμη και όταν οι κάτοικοι των κοινοτήτων αυτών δεν ομιλούσαν την ελληνική ή δεν διέθεταν σχολείο, η στάση τους για τον Σύλλογο υπογράμμιζε την «ελληνικότητά» τους, ακριβώς επειδή απέριτταν την αντίπαλη επιλογή. Για τον ΕΦΣΚ λοιπόν η επι-

λογή της εθνικότητας και η αποδοχή της εθνικής ιδιαιτερότητας αποτέλεσαν μία πολιτισμική διαδικασία που καταγραφόταν είτε θετικά, με την κτήση/αποδοχή των αναγκαίων πολιτισμικών στοιχείων, είτε αρνητικά, με την απόρριψη του αντιπάλου και χωρίς απαραίτητα να ισχύει και η θετική προϋπόθεση.

Στο σημείο αυτό αντιμετωπίζουμε ξανά την σχέση του εθνικού με το θρησκευτικό επίπεδο. Η καθημερινή ζωή κυρίως στην ύπαιθρο εξακολουθούσε να δομείται γύρω από την εκκλησία. Ο θρησκευτικός παράγοντας αντιπροσώπευε την διαχρονία και την παράδοση ενώ ο εθνικός την συγχρονία. Πρόκειται για την συνύπαρξη δύο διαφορετικών συστημάτων αξιών, δυο διαφορετικών επιπέδων αφοσίωσης. Συχνά παρατηρούμε ότι τα επίπεδα αυτά συγκλίνουν και συναντώνται, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της Μακεδονίας και της Θράκης, χωρίς ωστόσο να χάνουν ποτέ την αυτονομία τους. Το ερώτημα όμως που προβάλλει αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι διεκδικούμενοι πληθυσμοί αντιμετώπιζαν την κατάσταση. Όπως διαπιστώσαμε υπήρχε και θα εξακολουθούσε να υπάρχει μία σαφής ρευστότητα στον (αυτο)προσδιορισμό τους. Στην περίπτωση που οι ίδιοι οι πληθυσμοί δεν ήσαν σε θέση να αποφασίσουν, ο προσδιορισμός θα ήταν εξωγενής, από κάποιον σύλλογο ή άλλο εθνικό φορέα. Για τον ΕΦΣΚ και για άλλους ανάλογους φορείς η ρευστότητα που παρατηρήθηκε δεν απέκλειε και τον συνυπολογισμό κοινότητων που χαρακτηρίζονταν από αυτή στους κόλπους του ελληνικού έθνους. Η μελέτη των εκθέσεων της εκπαιδευτικής επιτροπής του ΕΦΣΚ αποτελεί τον καθρέπτη αυτής της σύνθετης διαδικασίας αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού που συνεκτιμά το θρησκευτικό και το εθνικό μέσα από την ρευστότητα που προκαλεί η ταυτόχρονη λειτουργία τους.

Με αυτά τα δεδομένα η χρηματοδότηση των απόρων σχολείων από τον ΕΦΣΚ δεν παρουσιάζει εκπλήξεις. Η συνεκτίμηση των απειλών και των αναγκών των απόρων σχολείων προσδιόριζε λίγο πολύ την κατανομή των πόρων που είχε στην διάθεσή του ο Σύλλογος για τον σκοπό αυτό. Τα σχολεία και οι σύλλογοι της Μακεδονίας απορρόφησαν τα περισσότερα κονδύλια, ενώ ακολούθησε η χρηματοδότηση των σχολείων της Θράκης, της Μ. Ασίας, της Ηπείρου, των νήσων του Αιγαίου και τέλος της Θεσ-

σαλίας. Κατά την περίοδο 1872-1877 ο Σύλλογος διέθεσε 5.300 ΤΛ: 825 το 1872, 1.190 το 1873, 1.235 το 1874, 1.000 το 1875, 525 το 1876 και 825 το 1877⁶². Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την κατανομή των κονδυλίων για κάθε έτος ξεχωριστά με εξαίρεση το 1873, το 1874 και το 1875. Συγκεκριμένα από τις 1.190 ΤΛ που διανεμήθηκαν το 1873 οι 620 δόθηκαν σε σχολεία της Μακεδονίας, ενώ στα σχολεία της Θράκης και της Μ. Ασίας εστάλησαν 180 ΤΛ και 80 ΤΛ αντίστοιχα⁶³. Τα σχολεία και οι σύλλογοι της Μακεδονίας έλαβαν την μερίδα του λέοντος και το 1874: από τις 1.215 ΤΛ που διέθεσε ο ΕΦΣΚ έστειλε σε αυτά τις 765. Τα σχολεία και οι σύλλογοι της Θράκης και της Μ. Ασίας έλαβαν 180 ΤΛ και 190 ΤΛ αντίστοιχα και το υπόλοιπο ποσό διαμοιράστηκε σε σχολεία της Ηπείρου, των νήσων του Αιγαίου και της Θεσσαλίας⁶⁴. Τέλος από τις 1.000 ΤΛ τις οποίες συγκέντρωσε ο Σύλλογος το 1875 οι 110 εστάλησαν σε σχολεία της Μ. Ασίας, οι 40 στη Λάρισα και οι υπόλοιπες 850 διανεμήθηκαν σε σχολεία και συλλόγους της Μακεδονίας και της Θράκης⁶⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΠΕΦΣΚ: «Εκθέσεις περί καταστάσεως της παιδείας εν ταῖς επαρχίαις», εἰς το εἶδος ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1873, σ. 206-206.
2. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1879, σ. 111.
3. ΠΕΦΣΚ, Ο. π. σ. 115.
4. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 255.
5. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 119].
6. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 209.
7. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 201.
8. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 256.
9. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 118].
10. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΓ', 1880, «Εκθέσεις περί τῶν ἐν Κων/πόλει σχολείων», σ. 79.
11. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 259.
12. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 113.
13. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 212.
14. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 260.
15. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, ό. π.
16. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 198.
17. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 264.
18. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 194.
19. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Θ', 1874-75, σ. 185.
20. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 199-200.
21. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, ό. π., σ. 199.
22. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 261.
23. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, ό. π., σ. 260.
24. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Γ', 1875-76, σ. 190.
25. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Θ', 1874-75, σ. 185.
26. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1879, σ. 201.
27. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 210.
28. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 211.
29. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1879, σ. 159.
30. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 111.
31. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, ό.π., σ. 112.
32. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 210-211.
33. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 109.
34. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 193.
35. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 209.
36. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, ό. π., σ. 209.
37. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 256.
38. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 203-4.
39. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Γ', 1875-76, σ. 196.
40. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Γ', 1875-76, σ. 197.
41. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 116.

42. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 118.
43. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, ό. π., σ. 117.
44. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 254.
45. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 207.
46. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 119.
47. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 210.
48. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 255.
49. Ο. π., σ. 256.
50. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Γ', 1875-76, σ. 192-3.
51. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 119.
52. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 193.
53. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, ό. π., σ. 197.
54. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, ό. π., σ. 196.
55. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 257.
56. Ο. π., σ. 260.
57. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 204.
58. ΠΕΦΣΚ, ό. π., σ. 207.
59. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 112.
60. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Γ', 1875-76, σ. 197.
61. ΠΕΦΣΚ ΕΚΠΕ, τ. Η', 1872-73, σ. 261.
62. ΠΕΦΣΚ: «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», τ. ΙΒ', 1877-78, σ. 12-13.
63. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 217-18.
64. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 264-67.
65. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Θ', 1874-75, σ. 191-192.

Κεφάλαιο II: Οι Διαγωνισμοί

Εισαγωγή

I. Ο ΕΦΣΚ εκτός των άλλων δραστηριοτήτων του συνήθιζε να διοργανώνει διαγωνισμούς για σειρά θεμάτων που σχετίζονταν με τα ενδιαφέροντά του. Οι διαγωνισμοί αυτοί αφορούσαν πάντα συγκεκριμένες θεματικές. Ο Σύλλογος αναλάμβανε την προκήρυξη του διαγωνισμού καθώς και την αξιολόγηση των διαγωνιζομένων. Το έπαθλο ήταν συνήθως χρηματικό, αν και πολύ συχνά η επιτροπή αξιολόγησης απένειμε σε πολλούς από τους συμμετέχοντες απλώς τα εύσημα, χωρίς να απονέμει και χρηματικό ποσό. Αυτό γινόταν στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι διαγωνισμοί κρατούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι διαγωνιζόμενοι ήταν πολλοί και τα χρηματικά έπαθλα δεν επαρκούσαν παρά για περιορισμένο αριθμό βραβεύσεων. Τους διαγωνισμούς αυτούς σχεδόν πάντα τους χρηματοδοτούσαν εύποροι ομογενείς, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Κωνσταντίνος Καραπάνος. Τα χρήματα για τις βραβεύσεις κατετίθεντο στον ΕΦΣΚ και αυτός ήταν υπεύθυνος για την κατανομή τους.

Ο Σύλλογος διοργάνωσε τους πρώτους διαγωνισμούς στην δεκαετία του 1860, όταν ο Μ. Νεγρεπόντες αρχικά και αργότερα άλλοι εύποροι ομογενείς προσέφεραν χρηματικά ποσά για την προώθηση συγκεκριμένων σκοπών. Οι 100 ΤΛ του Νεγρεπόντε προορίζονταν για την «διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἰς τὸ ἐν Ἀνατολῇ γυναικεῖον φύλον» και ο ΕΦΣΚ βράβευσε το 1867 με αυτά τέσσερα παρθεναγωγεία. Έναν χρόνο αργότερα, το 1868, ο Συμβουλίδης, πλούσιος έμπορος της Οδησσού, προσέφερε 500 αργυρά ρούβλια για την συγγραφή γεωγραφικής μελέτης με θέμα την περιγραφή του Πόντου. Ακολούθησε ο Χρηστάκης Ζωγράφος που προσέφερε χρηματικό έπαθλο για την συγγραφή μελέτης με θέμα την περιγραφή της Ηπείρου. Στην δεκαετία του 1870 οι διαγωνισμοί του ΕΦΣΚ απέκτησαν μία νέα διάσταση με την αθλοθέτηση του Καραπάνειου διαγωνισμού για την συγγραφή διδακτικών βιβλίων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την προ-

κήρυξη του Ζωγράφειου διαγωνισμού για την συλλογή των «Ζώντων Μνημείων». Οι διαγωνισμοί αυτοί δεν είχαν χρονικό περιορισμό και επρόκειτο να διαρκέσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο πρώτος αθλοθετήθηκε από τον Κωνσταντίνο Καραπάνο, ο οποίος προσέφερε 10.000 φρ. για την βράβευση δεκαεννέα διδακτικών βιβλίων της δημοτικής εκπαίδευσης, και ο δεύτερος από τον πεθερό του Χρηστάκη Ζωγράφο, ο οποίος προσέφερε 100 Τλ ετησίως για την βράβευση δέκα εκθέσεων «περί Ζώντων Μνημείων», δηλαδή εκθέσεων που θα παρουσίαζαν στοιχεία για τις «ελληνικές διαλέκτους, τα ήθη, τα έθιμα και τις δεισιδαιμονίες του ελληνικού λαού».

Ο ΕΦΣΚ ανέλαβε την διοργάνωση του Καραπάνειου διαγωνισμού και προκήρυξε για μεγάλο χρονικό διάστημα τα γνωστικά αντικείμενα για τα οποία έκρινε ότι ήταν απαραίτητη η συγγραφή εκπαιδευτικών βιβλίων. Η πρόσκληση του Συλλόγου δεν περιοριζόταν στην λόγια κοινότητα της Κων/πολης, αλλά απευθυνόταν στους «έν γένει λογίους Έλληνες είτε εν τη ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ είτε ἐν τῇ ἄλλοδαπῇ». Ο Σύλλογος σε συνεργασία με τους άλλους δύο ὁμορους φορείς, τον Θρακικό και τον Ηπειρωτικό, μετά τις τελικές αξιολογήσεις και βραβεύσεις θα αγοράζε ικανό αριθμό αντιτύπων των βιβλίων τα οποία και θα διένεμε στα ἄπορα σχολεία.

Η κίνηση του Καραπάνειου διαγωνισμού ακολούθησε μία προβλεπτή πορεία. Τα πρώτα θέματα που δημοσιεύθηκαν αφορούσαν την συγγραφή αλφαβηταρίου καθώς και δύο οδηγών, ενός για την χρήση των μητέρων και ενός δευτέρου για την χρήση των νηπιαγωγών. Το δεύτερο έτος προσκλήθηκαν οι συγγραφείς να υποβάλουν βιβλία για την ιερὰ ιστορία, την ελληνική ιστορία και την αριθμητική· το τρίτο έτος η πρόσκληση αφορούσε την χρησιμομάθεια της ελληνικής γλώσσας, την ελληνική γραμματική καθώς και έναν οδηγό της «δημοτικής παιδείσεως»· το τέταρτο έτος ο διαγωνισμός περιέλαβε την γεωγραφία, την φυσική, την χημεία και την φυσική ιστορία· κατά την διάρκεια του πέμπτου έτους ήταν η σειρά των δημοτικών ασμάτων, της καλλιγραφίας και της ιχνογραφίας να συμπεριληφθούν στο πρόγραμμα, ενώ κατά το τελευταίο έτος ο Σύλλογος προσκάλεσε προς συγγραφή βιβλίων της διδασκαλίας της υγιεινής και της κηπου-

ρικής. Αντίθετα απ' ό,τι ελπίζετο η συγγραφή των κατάλληλων διδακτικών βιβλίων δεν προχώρησε με ταχείς ρυθμούς. Ας σημειωθεί ότι τα θέματα του πρώτου έτους βραβεύθηκαν μόλις το 1881, ενώ μέχρι το 1891 μόλις το ένα τρίτο των αγωνοθετημάτων είχε βραβευθεί. Τελικά ο διαγωνισμός αυτός παραιτήθη, καθώς συναντούμε αναδημοσιεύσεις ειδικών προγραμμάτων μέχρι και το 1909.

Ο χαρακτήρας του Ζωγράφειου διαγωνισμού ήταν διαφορετικός. Ο διαγωνισμός αυτός είχε ως στόχο την συλλογή και διάσωση των στοιχείων των ελληνικών διαλέκτων που χρησιμοποιούσαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί στην οθωμανική αυτοκρατορία και αλλού καθώς και πολιτισμικών γνωρισμάτων που εγγράφονταν στην ευρύτερη κουλτούρα των πληθυσμών αυτών. Το ειδικό ενδιαφέρον του διαγωνισμού προσδιορίζεται επί πλέον από την αναγνώριση των στοιχείων αυτών ως ελληνικών συνάμα και ενσωματώσιμων στο ευρύτερο «φαντασιακό» πλέγμα των αξιών των ελληνόφωνων χριστιανικών πληθυσμών. Συνεπώς η θεματολογία του ήταν ευρύτερη από αυτή του Καραπάνειου διαγωνισμού και δεν ήταν δυνατό να ακολουθηθεί ανάλογο χρονοδιάγραμμα. Ο διαγωνισμός απευθυνόταν στους απανταχού έλληνες λογίους από τους οποίους ζητούσε την συγγραφή συλλογών με θέμα την δημόδη γλωσσική και πολιτισμική πραγματικότητα των περιοχών που ζούσαν. Το έπαθλο των δέκα λιρών που η φιλολογική επιτροπή του ΕΦΣΚ, τελικός κριτής των συλλόγων αυτών, ήταν εξουσιοδοτημένη να απονέμει θεωρήθηκε ως επαρκές κίνητρο για την κινητοποίηση των λόγιων κύκλων στον ελληνόφωνο χώρο.

Οι δύο αυτοί διαγωνισμοί απασχόλησαν κατ' επανάληψη τις φιλολογικές και εκπαιδευτικές επιτροπές του Συλλόγου και δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι σφράγισαν την ιστορία του ΕΦΣΚ. Αργότερα πάντως ο Σύλλογος έγινε δέκτης προσφορών για την διοργάνωση και άλλων διαγωνισμών. Ο πρώην πρόεδρος του Συλλόγου Ηρόκλης Βασιάδης κατέθεσε ένα ποσό στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας για την βράβευση φιλολογικών μελετών. Επί πλέον προσφορές έγιναν για την αθλοθέτηση βραβείων, για την συγγραφή μελετών της βυζαντινής περιόδου, της «μεσαιωνικής του έθνους μας περιόδου», όπως συνήθως αποκαλείτο

το Βυζάντιο. Οι διαγωνισμοί αυτοί συμπεριελάμβαναν τον Σάβθιο διαγωνισμό που αθλοθέτησε το Πατριαρχείο, το Βιζουκίδειο βραβείο που αθλοθέτησε ο Περικλής Βιζουκίδης για την μελέτη του βυζαντινού δικαίου και το βραβείο που χρηματοδότησε ο Δημήτριος Ζαμπακός πασάς, ένας εκ των πλέον γνωστών χειρουργών της Πόλης. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαγωνισμοί για την συγγραφή συγγράμματος υγιεινής για τα σχολεία, που προκηρύχθηκε καθ' υπόδειξη του Πατριαρχείου, όπως και ο διαγωνισμός «αρετής» που αθλοθέτησε ο Αλέξανδρος Μαυρογένους βέης με 10.000 φρ.¹ Τέλος αξίζει να αναφέρουμε τον δραματικό αγώνα τον οποίο άρχισε να διοργανώνει ο ΕΦΣΚ από το 1909. Ο διαγωνισμός αυτός αποσκοπούσε στην κινητοποίηση των λογοτεχνικών ποιητικών και θεατρικών ενδιαφερόντων των Ελλήνων της Πόλης και της ευρύτερης προβολής τους.

II. Πρόθεση αυτής της ενότητας δεν είναι να εξετάσει αναλυτικά τους διαγωνισμούς, αλλά να επιχειρήσει να τους εντάξει σε ένα ευρύτερο σχήμα ανάλυσης. Θα μας απασχολήσουν εδώ οι δύο κυριότεροι διαγωνισμοί, ο Καραπάνειος και ο Ζωγράφειος, διότι κατά τη γνώμη μας αποτελούν τις πλέον αντιπροσωπευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου. Υπογραμμίζουμε από την αρχή ότι οι διαγωνισμοί αυτοί απέβλεπαν στην διαμόρφωση ορισμένων κοινών σταθερών στην αυτογνωσία της κοινότητας, οι οποίες άπτονταν γενικότερων πεδίων, όπως η εκπαίδευση, η γλώσσα, η καθημερινή συμπεριφορά κλπ.

Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι η ιδέα της διοργάνωσης αυτών των διαγωνισμών δεν προέκυψε απλά, αλλά ακολούθησε την εξέλιξη των αντιλήψεων περί διαγωνισμών που επικρατούσε στην δεκαετία του 1860. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το αρχικό ενδιαφέρον του Συλλόγου για την οργάνωση διαγωνισμών είχε σαφή γεωγραφικό προσδιορισμό και καθολικό χαρακτήρα. Οι διαγωνισμοί δημιουργήθηκαν από το προσωπικό ενδιαφέρον των ομογενών που τους αθλοθετούσαν και ήταν ενδεικτικά μίας γενικότερης στροφής προς γνωστικά αντικείμενα που δεν αφορούσαν τόσο την φυσική γεωγραφία αλλά την πατριδογνωσία, την λαογραφία και την ανθρωπογεωγραφία. Ήδη μέχρι το 1869 είχαν δημοσιευθεί προκηρύξεις για ανάλογους διαγωνισμούς χωρίς όμως μεγά-

λη επιτυχία. Όπως μαρτυρούν και πηγές του ίδιου του Συλλόγου, οι αρχικές προκηρύξεις δεν είχαν μεγάλη ανταπόκριση «τό μὲν ἔνεκα τῆς μεγάλης εὐρύτητος τῶν θεμάτων, τὸ δὲ ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως κατὰ τὰς ἡμετέρας χώρας δημοσίων βιβλιοθηκῶν καὶ ἄλλων... μεσῶν». Η φτωχή συγκομιδή συγγραμμάτων οδήγησε στην επανάληψη του διαγωνισμού για τα ίδια γνωστικά αντικείμενα αλλά με διαφορετική μορφή. Το νέο πρόγραμμα όριζε ότι το 1871 θα βραβεύονταν δύο διαγωνισμοί: ο ένας με θέμα την Ἑπτερο (χορηγός ο Χρηστάκης Ζωγράφος) και ο άλλος με θέμα την Θεσσαλία (χορηγός ο μητροπολίτης Ευγένιος Ξηροποταμηνός). Τον επόμενο χρόνο θα βραβεύονταν άλλοι τρεις: ένας με θέμα τον Πόντο (χορηγός ο Συμβουλίδης) και οι άλλοι δύο με θέμα την Μακεδονία και την Θράκη (χορηγός ο μητροπολίτης Ευγένιος)². Σε αντίθεση πάντως με τις προηγούμενες προκηρύξεις οι διαγωνιζόμενοι θα μπορούσαν να υποβάλλουν ξεχωριστές μελέτες επάνω σε πέντε διαφορετικές ενότητες: τα δημοτικά άσματα, τις παροιμίες, τα παραμύθια, τα γλωσσικά ζητήματα (διαλέκτους) και τα ήθη και τα έθιμα.

Τόσο η παλιά όσο και η νέα δομή των διαγωνισμών φανερώνει ότι ο Σύλλογος ήταν ενήμερος για την διακριτή πολιτισμική συγκρότηση των διαφορετικών τμημάτων των ελληνορθόδοξων πληθυσμών. Η επίγνωση αυτή όμως δεν μπορούσε να αποκρύψει και την πλήρη άγνοια σχετικά με το τι ακριβώς συνιστούσε την διακριτική αυτή πολιτισμική συγκρότηση. Έτσι ο προσανατολισμός των διαγωνισμών ήταν να καταστήσουν γνωστά άγνωστα μέχρι τότε πολιτισμικά γνωρίσματα, διεργασία η οποία ισοδυναμούσε με την αναγνώρισή τους ως συστατικών της ελληνικής εθνικής κοινότητας και την ενσωμάτωσή τους στο συνολικό πλέγμα των πολιτισμικών μορφωμάτων που αυτή επικαλείτο. Η δραστηριότητα αυτή βρήκε την οριστική της μορφή στο «Ζωγράφειο, αγώνα περί των Ζώντων Μνημείων», τα θέματα του οποίου μπορούσαν να αντληθούν από το σύνολο του χώρου των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, ελληνόφωνων και μη. Μοιραία πάντως η αναζήτηση των «Ζώντων Μνημείων» είχε ως αφετηρία τον χώρο.

Η σύνδεση της πολιτισμικής ετερότητας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών με την γεωγραφική διασπορά τους δεν αποτελούσε

πρωτοτυπία. Ωστόσο υπογραμμίζει την αναβάθμιση του γνωστικού αυτού πεδίου στα ενδιαφέροντα του Συλλόγου, έστω και αν αυτή προέκυψε με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στην Δυτική Ευρώπη. Στην προκειμένη περίπτωση η σημασία της γεωγραφίας προβάλλει μέσα από την ανάγκη καταγραφής της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Ένδειξη της σημασίας που αποκτά η γεωγραφία για τον Σύλλογο αποτελεί και το γεγονός ότι το γνωστικό αυτό αντικείμενο εισήχθη στον Καραπάνειο διαγωνισμό. Οι λόγοι που οδήγησαν τον Σύλλογο στην προκήρυξη του σχετικού προγράμματος ορίζονται με σαφήνεια: «Έξ ου κατά τούς νέους χρόνους αἱ συγκοινωνίαι καὶ αἱ ἐμπορικαὶ σχέσεις τῶν πολιτειῶν καὶ τῶν ἐθνῶν ἐπολλαπλασιάσθησαν διὰ τῆς κατασκευῆς σιδηροδρόμων, τῆς συστάσεως ἀτμοπλοικῶν συγκοινωνιῶν... τῆς ἰδρύσεως ταχυδρομείων καὶ τηλεγράφων καὶ ἄλλων μέσων, ἡ γεωγραφία κατέστη μάθημα ὠφελιμώτατον καὶ ἀναγκαιότατον πᾶσι³». Επὶ πλέον ο Σύλλογος υπογράμμιζε την αδιαφορία που υπήρχε για τις γεωγραφικές σπουδές και την απουσία γεωγραφικών συλλόγων, «ἐνῶ τοσοῦτοι περὶ τοσοῦτων ἄλλων συλλογοὶ ἰδρύθησαν», αλλά και συνδέει την διδασκαλία της γεωγραφίας με «τὴν καθ' ἡμᾶς πνευματικὴν πρόοδον». Θα λέγαμε λοιπόν ότι η διδασκαλία της γεωγραφίας ορίστηκε με ευρύ τρόπο, αντίστοιχο ίσως της κοσμοπολίτικης φυσιογνωμίας του Συλλόγου και των σχέσεων που διατηρούσε με την Εσπερία.

Πάντως στο ίδιο πρόγραμμα είναι προφανής η διάθεση του ΕΦΣΚ να δοθεί έμφαση στην πατριδογνωσία. Σύμφωνα με το πρόγραμμα η διδασκαλία της γεωγραφίας θα έπρεπε να έχει ως αφετηρία την «πατρίδα του μαθητή» και με βάση αυτή να επεκτείνεται. Η κεντροβαρής αυτή διδασκαλία της γεωγραφίας έδινε βάρος στην λεπτομερή εξέταση της Τουρκίας, της Μ. Ασίας και της Ελλάδας, χωρίς βέβαια να απουσιάζει η διδασκαλία άλλων περιοχών, ιδίως δε της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η διάσταση αυτή είναι απόλυτα κατανοητή, αν σκεφθεί κανείς ότι το πρόγραμμα για την συγγραφή ενιαίων διδακτικών βιβλίων απευθυνόταν εν τέλει σε ένα ελληνορθόδοξο μαθητικό κοινό που θα έπρεπε να διδαχθεί κυρίως πατριδογνωσία.

Η εθνική διάσταση στον Καραπάνειο διαγωνισμό τονίζεται σαφέστερα σε άλλα γνωστικά αντικείμενα, όπως αυτό της ιστο-

ρίας, η διδασκαλία της οποίας αποτελούσε ήδη πραγματικότητα στην ελληνορθόδοξη εκπαίδευση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο διαγωνισμός για την συγγραφή κατάλληλου εγχειρίδιου ελληνικής ιστορίας παρετάθη πολλές φορές, χωρίς τελικά να γίνει αποδεκτό από την εκπαιδευτική επιτροπή του Συλλόγου κανένα από τα συγγράμματα που υπεβλήθησαν. Η εμμονή πάντως του Συλλόγου στην διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας δίνει και το στίγμα του ενδιαφέροντός του για το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο.

Όπως και στις άλλες περιπτώσεις, ο ΕΦΣΚ δημοσίευσε ειδικό πρόγραμμα για την συγγραφή του διδακτικού βιβλίου της ελληνικής ιστορίας. Το πρόγραμμα αυτό βασίστηκε σε μία θετική προβολή της ελληνικής ιστορίας. Σύμφωνα με τις οδηγίες του Συλλόγου, η ελληνική ιστορία θα έπρεπε να προβάλλεται μέσα από τις βιογραφίες μεγάλων ανδρών. Η πρόθεση ήταν να συμπυκνωθεί η ιστορία του ελληνικού έθνους μέσα από τις βιογραφίες αυτές ενσωματώνοντας παράλληλα το κυρίαρχο ιστορικό σχήμα της τρισχιλιετούς συνέχειας. Η επιλογή των βιογραφούμενων προσωπικοτήτων μοιραία εξυπηρετούσε την ιστορική συνέχεια. Στο πάνθεον των μεγάλων ανδρών είχαν θέση όχι μόνο ο Όμηρος, ο Σόλων, ο Θεμιστοκλής, ο Περικλής και ο Αλέξανδρος ο Μέγας αλλά και ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός και ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος ή Μακεδών, κατά το πρόγραμμα, και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και ο Παναγιώτης Νικούσος και ο Αλέξανδρος Μαυρογορδάτος⁴.

Η προκήρυξη προσδιόριζε σαφώς το πλαίσιο αναφοράς των βιογραφιών. Σύμφωνα με αυτήν οι μεγάλοι άνδρες «οἷκ' εἰσι μετέωρα φαινόμενα ἀνεξήγητα, ἀλλὰ φυσικὸν προϊόν αὐτοῦ τοῦ ἔθνους συντελέσαντές τινες μὲν εἰς δόξαν καὶ ἀνύψωσιν αὐτοῦ... τινές δὲ παρασκευάσαντες τὸ μεγαλεῖον τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν». Η προβολή του εθνικού βίου μέσω των μεγάλων ανδρών συνεπάγεται και την προβολή του μεγαλείου του ελληνικού έθνους. Για τον λόγο αυτό οι επίδοξοι συγγραφείς της ελληνικής ιστορίας θα έπρεπε να βιογραφήσουν ικανό αριθμό προσωπικοτήτων της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, της βυζαντινής αλλά και της νεώτερης ελληνικής. Από την άποψη αυτή χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν κρίσεις των βιβλίων που υποβλήθησαν

στον διαγωνισμό αυτό. Έτσι στην παρουσίαση ενός από τα διαγωνιζόμενα βιβλία η εκπαιδευτική επιτροπή καταλογίζει στον συγγραφέα ενός, και κατά τα άλλα ανεπαρκούς, πονήματος και το ότι «τὸν δὲ ἡρωϊκὸν θάνατον τῶν περὶ τὸν Λεωνίδα ἦταν ὀνομάζει»⁵. Αν και κατά την κρίση της επιτροπής ο ίδιος συγγραφέας δικαίως «κατελέγχεται ἀμαθέστατος», καθώς το πονήμα του ήταν γεμάτο λάθη, η επισήμανση αυτής της λεπτομέρειας έχει την σημασία της, καθώς είναι προφανές ότι αυτό που θα έπρεπε να τονίζεται στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο ηρωικός θάνατος των τριακοσίων Λακεδαιμόνων και όχι η ήττα τους.

Όσο αυτό που θα επιθυμούσαμε να επισημάνουμε στο πρόγραμμα δεν είναι τόσο η προβολή του «ηρωικού στοιχείου» στην συγγραφή των βιβλίων αυτών, η οποία ενδεχομένως να αποτελούσε και λεπτομέρεια, όσο η συγκεκριμενοποίηση των σταδίων της ελληνικής ιστορίας στο σχήμα της τρισχιλιετούς ιστορικής συνέχειας. Σύμφωνα πάντα με το πρόγραμμα, το βιβλίο της ελληνικής ιστορίας πέραν των βιογραφιών θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει και ένα τμήμα στο οποίο θα παρουσιάζονταν κατά χρονολογική σειρά όλες οι περίοδοι του ελληνικού έθνους, από την πελασγική εποχή και την κάθοδο των Δωριέων μέχρι «τὰ περὶ ἄρματων καὶ κλεπτῶν καὶ τὰ περὶ τῶν κυριωτέρων σχολῶν». Στο σχήμα αυτό περιλαμβάνεται η κλασική Ελλάδα, η περίοδος των Μακεδόνων και η ελληνιστική εποχή, η περίοδος της «υποδουλώσεως των Ελλήνων στους Ρωμαίους» καθώς και τα από «της ιδρύσεως του Βυζαντίου μέχρι της καταλύσεως αυτού». Πάντως η νεότερη περίοδος δεν προσδιορίζεται στο πρόγραμμα του διαγωνισμού με την ίδια συστηματικότητα, κάτι που κατά τη γνώμη μας επηρέασε την σύσταση της περιόδου αυτής ως ιδιαίτερου διδακτικού και γνωστικού αντικειμένου.

Στο σημείο αυτό προκαλεί ενδιαφέρον η συστηματική ενσωμάτωση και η μεταξύ τους σύνδεση όλων των σταδίων της ελληνικής ιστορίας. Έτσι η ελληνική κλασική αρχαιότητα συμπληρώνεται από την μακεδονική και ελληνιστική περίοδο, ενώ ειδική έμφαση αποδίδεται στο Βυζάντιο και κυρίως στον «εξελληνισμό» του. Η ιστορική συνέχεια προβάλλεται ως ενιαίο σύνολο, δηλαδή χωρίς κενά, γιατί κατ' αυτό τον τρόπο ήταν και περισσότερο πειστική. Ήταν εξάλλου σύνθηρες να εκθειάζονται πονή-

ματα που επέμεναν στην συστηματική καταγραφή της ιστορικής συνέχειας. Για παράδειγμα αναφέρουμε την περίπτωση συγγραφέα, το πονήμα του οποίου εγκωμίασε η επιτροπή, επειδή επιχειρούσε μία συγκεκριμένη περιοδολογηση της βυζαντινής ιστορίας περιλαμβάνοντας θέματα όπως ο «εξελληνισμός του Βυζαντίου από Λέοντος του Α' μέχρι του βασιλείου του Μακεδόνα», ο «Βυζαντινός πολιτισμός από Βασιλείου του Μακεδόνα μέχρι της υπό Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως» κ.ά.⁶

Παρατηρούμε πάντως ότι από το πρόγραμμα αυτό απουσιάζουν δύο βασικά συστατικά της προβαλλόμενης ελληνικής ιστορίας, η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας και η περίοδος της ελληνικής επανάστασης. Θα μπορούσε βεβαίως να αποδώσει κανείς την απουσία αυτή στην υπάρχουσα πολιτική κατάσταση, αλλά δεν πιστεύουμε ότι πρόκειται απλά για κάτι τέτοιο. Στο μέρος των βιογραφιών περιλαμβάνονται τόσο ορισμένοι Φαναριώτες όσο και οι προσωπικότητες των Ζωσιμαδών, του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμάντιου Κοραή. Αν ο Σύλλογος ήθελε να αποκλείσει τις νεότερες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, για να μην προκαλέσει την οθωμανική εξουσία, δεν είχε παρά να αποκλείσει και από τις βιογραφίες τα ονόματα των δύο τελευταίων τουλάχιστον προσώπων. Κατά την άποψή μας η απάλειψη οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι τόσο η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας όσο και η ελληνική επανάσταση δεν αποτέλεσαν αναγκαστικά περιόδους που έπρεπε να διδάσκονται. Η διδαχή της ιστορίας είχε νόημα στον βαθμό που προβάλλε τις παλαιότερες περιόδους, καθώς πάνω σε αυτές στηριζόταν κυρίως η έννοια της *επιβίωσης* του ελληνικού έθνους που προωθούσε το πρόγραμμα. Αν και δεν έχουμε υπόψη επακριβώς τα πονήματα που κατετέθηκαν παρά μόνο την σύντομη κριτική παρουσίασή τους από την εκπαιδευτική επιτροπή, όπως αυτή δημοσιεύθηκε στα πρακτικά του ΕΦΣΚ, η προβολή του Κοραή ή του Καπλάνη αφορά κυρίως τα εκπαιδευτικά πράγματα και συνδέεται με την ιστορία των σχολείων, όπως ρητά αναφέρεται και στο ειδικό πρόγραμμα του διαγωνισμού. Όμως και η εξιστόρηση της ιστορίας των σχολείων είχε νόημα κυρίως ως ένδειξη επιβίωσης του ελληνικού έθνους.

Η νεότερη περίοδος δεν μπορούσε να χρησιμεύσει για κάτι

ανάλογο, τουλάχιστον όχι με τον ίδιο τρόπο. Το πρόσφατο παρελθόν βιώνεται διαφορετικά, καθώς η νεότερη ιστορία, σε ένα σχήμα που επιμένει στην εθνική ιστορική συνέχεια, είναι μετέωρη χωρίς την έμφαση στα προηγούμενα στάδια της «εθνικής ιστορίας». Στο ίδιο το πρόγραμμα διαβάζουμε: «Συνιστώμεν τῷ συγγραφῇ Ἰνα... ἔχη ἐν νῷ ὅτι τὸ ἡμέτερον ἔθνος, καὶ περ πολ- λάκις ἐν κρισιματάταις καὶ ταιλαιπωροτάταις εὐρεθὲν περιστάσε- σι, πολυειδῶς καὶ ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀπὸ νότου καὶ ἀπ' ἀνατολῶν καὶ ἀπὸ δυσμῶν πολεμούμενον καὶ κατατρυχόμενον, οὐδέποτε ἀπέκαμεν, οὐδέποτε ἀπέβαλεν τὴν γενναιοψυχίαν καὶ ἐλπίδα αὐτοῦ περὶ τῆς παλιγγενεσίας, ἀλλὰ μικρὸν πρὸς μεγάλους δια- πολεμοὺν ἐπέτυχε τέλος ὃ,τι ἔθνος τοιοῦτον καὶ τηλικούτον ἔχον παρελθὸν καὶ φύσει ἐλεύθερον εἶναι δίκαιον νὰ ἀπολαύῃ». Το απόσπασμα αυτό αποτελεί και τον επίλογο του ειδικού προ- γράμματος για την ελληνική ιστορία και είναι ενδεικτικό της κα- τεύθυνσης που επιθυμούσε να δώσει ο Σύλλογος στον διαγωνι- σμό. Δηλαδή την βαρύτητα στην διδασκαλία προηγούμενων στα- δίων της ελληνικής ιστορίας που θα υπογράμμιζαν την επιβίωση του ελληνικού έθνους.

Επαναλαμβάνουμε ότι, όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας σταματούσε συνήθως στην πτώση του Βυζαντίου. Επί πλέον υπάρχουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με το εάν η νεότερη ελληνική ιστορία ενσωματώθηκε τε- λικά στην διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στα ελληνορθόδο- ξα σχολεία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ακόμη και στις αρ- χές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα δεν φαίνεται να έχει οργανωθεί ένα ενιαίο πρόγραμμα διδασκαλίας, πέραν των γενι- κών κατευθύνσεων που είχε δώσει η πατριαρχική εκπαιδευτική επιτροπή ήδη από το 1882, ενώ εξακολουθούσε να μην υφίσταται ενιαίο διδακτικό σύγγραμμα. Οι δάσκαλοι είχαν την ευχέρεια να επιλέγουν το βιβλίο που θα δίδασκαν, χωρίς να είναι υποχρεω- μένοι να ακολουθούν ενιαίο σύγγραμμα⁷. Μέσα σε αυτό το περι- βάλλον είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η περίοδος της νεότερης ελληνικής ιστορίας διδασκόταν σε περιορισμένο μόνο αριθμό εκ- παιδευτηρίων, κυρίως της μέσης εκπαίδευσης*.

* Το βέβαιο είναι ότι η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας, σύμφωνα πάντα

Αλλά, για να ξαναγυρίσουμε στο θέμα μας, η απουσία ενιαί- ων διδακτικών συγγραμμάτων περιορίζε την διαδικασία εθνικής

με την αντίληψη που είχε διαμορφωθεί σχετικά με την τρισχιλιετή αδιάσπαστη πορεία της, δεν είχε αποκτήσει ενιαίο χαρακτήρα. Αν κρίνουμε, για παράδειγμα, από την έκθεση της εκπαιδευτικής επιτροπής για τα σχολεία της Πόλης, δεν υπήρχε μία ενιαία αντίληψη για την διδασκαλία της ιστορίας αυτής. Έτσι στην ελληνική σχολή Μακροχωρίου διδάσκεται το μάθημα «ελληνική και γενική ιστο- ρια, αρχαία τε και μέση», στην σχολή του Γαλατά διδάσκεται στην Β' τάξη το μά-θημα «αρχαία ελληνική ιστορία» και στην Δ' τάξη το μάθημα «ελληνική ιστορία μέχρι των νέων χρόνων», στην σχολή Δυτλοκιονίου διδάσκεται το μάθημα «ελ- ληνική ιστορία βιογραφικώς» και «η ελληνική ιστορία Ξανθοπούλου», στην scho- λή των Θεραπειών το μάθημα «η ελληνική ιστορία βιογραφικώς» και τέλος στο Γυμνασιο του Σταυροδρόμιου, ενός εκ των παλαιότερων σχολείων της Πόλης, δι- δάσκονται τα μαθήματα «ιστορία των ανατολικών εθνών», «ιστορία ελληνική και ρωμαϊκή», «ιστορία μέσων χρόνων» και «ιστορία νεωτέρων χρόνων». Αντίθετα το Πρόγραμμα της Μεγάλης Σχολής συμπεριλαμβάνει την διδασκα- λία νεότερης ελληνικής ιστορίας. Συγκεκριμένα το ιστορικό αντικείμενο της Δ' τάξης ήταν: «Ιστορία μέση (βυζαντινή), ήτοι από Κων/νου του Μεγάλου μέχρι αλώσεως Κων/πόλεως, και νεωτέρα (ελληνοτουρκική), ήτοι από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι της ελληνικής επαναστάσεως». Η εν Κων/πόλει Εκπαιδευ- σις, Ανατολικός Αστήρ, 21 Ιαν. 1885. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ «Περί των εν Κων/πολει και τως περιχωρίς σχολειων», τ. ΙΓ' 1878-79.

Η ασάφεια σχετικά με την διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας συνεχίστηκε και αργότερα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Ελληνική Εμπορική Σχολή της Χαλ- κης, για το αναλυτικό πρόγραμμα της οποίας το έτος 1884-85 προβλέπεται η δι- δασκαλία ιστορικού μαθήματος με θέμα «η τῶν ανατολικῶν ἐθνῶν [ιστορίαν] καὶ ἡ ἑλληνικὴ [ιστορία] ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων κατὰ τὴν πραγμα- τικὴν μέθοδον τῆς ιστοριογραφίας μετὰ χαρακτηρισμοῦ τῶν κυριωτάτων ἐποχῶν καὶ συγκρίσεως πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν [ιστορίαν] καὶ τὴν τῶν ἄλλων ἐθνῶν». Ωστό- σο η περιγραφή του μαθήματος, το οποίο επί πλέον εδιδάσκετο σε μεγάλες τά- ξεις, εμφανίζεται αρκετά γενική, ιδίως αν συγκριθῇ με τα ιστορικά μαθήματα που εδιδάσκοντο προηγουμένες τάξεις, το αντικείμενο των οποίων ήταν σαφώς προσδιορισμένο (αρχαία ελληνική κλπ.). (Βλ. Πρόγραμμα των μαθημάτων των διδασκόμενων εν τη Ελληνική Εμπορική Σχολή Χαλκῆς, Κωνσταντινούπολις 1884-85)

Αντίθετα στο πρόγραμμα της Εθνικής Σχολής Γλωσσῶν καὶ Εμπορίου, του πλέον σύγχρονου εκπαιδευτηρίου στην Κων/πολη, το οποίο πρωτολειτούργησε το 1908, η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας σταματά στην πτώση του Βυζαντί- ου χωρίς την παραμικρή αναφορά σε νεότερες περιόδους. Η απουσία αυτή πρέ- πει να συνεκτιμηθῇ με την καλὰ συγχροτημένη διδασκαλία της ευρωπαϊκῆς ιστο- ρίας, και μάλιστα στα γαλλικά, μέχρι και τον γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870- 71 και την γερμανική ενοποίηση. (Βλ. Εθνική Σχολή Γλωσσῶν καὶ Εμπορίου, Αναλυτικὸ πρόγραμμα τῆς διδασκτέας ὕλης, Κωνσταντινούπολις 1912).

αυτογνωσίας, γιατί κατακερμάτιζε το ίδιο γνωστικό αντικείμενο με τρόπο ο οποίος δεν ήταν αποδεκτός. Διότι τελικώς η σημασία της διδασκαλίας της ιστορίας στα πρώτα στάδια της εκπαίδευσης θα είχε νόημα, μόνο αν η ίδια η ιστορία ήταν κοινώς αναγνωρίσιμη. Η απουσία μιας περιόδου ή η πρόσθεση μίας άλλης ενδεχομένως θα μετέβαλλε το κοινό ιστορικό νήμα που έπρεπε να καταξιωθεί στο μαθητικό κοινό. Ας φανταστούμε για παράδειγμα ένα ιστορικό σύγγραμμα που από την κλασική ελληνική περίοδο περνούσε στην ελληνική επανάσταση! Η έννοια της ιστορικής συνέχειας και συνεπώς της «επιβίωσης του έθνους» θα ήταν αδύνατο να προβληθεί. Στους κινδύνους που πρόβαλλαν από μία ενδεχόμενη μονομέρεια θα έπρεπε να προσθέσουμε και αυτούς της «παραχάραξης», δηλαδή της ανακρίβειας. Αν πιστέψουμε την εκπαιδευτική επιτροπή του ΕΦΣΚ, στην Πόλη κυκλοφορούσαν «βιβλία ιστορικά κλεψίτυπα, ένταυθα μετατυπούμενα, άπερ ως γνωστόν βρίθουσι παντοειδών άμαρτημάτων». Αν και η έκταση του προβλήματος δεν μας είναι γνωστή, είναι εύκολο να φανταστούμε τις συνέπειες ενός τέτοιου ενδεχομένου σε μια περίοδο κατά την οποία οι δάσκαλοι συνήθως δεν είχαν επαρκή παιδεία, όπως συχνά μαρτυρείται, και συνεπώς η επιλογή ενός τέτοιου κλεψιτύπου δεν ήταν απίθανη.

Απο αυτή την άποψη η ενοποιητική διάσταση της πρωτοβουλίας του ΕΦΣΚ είναι εμφανής. Ο Σύλλογος επιθυμούσε να προωθήσει ενιαία διδακτικά βιβλία στο σύστημα της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, βιβλία που ο ίδιος θα είχε εγκρίνει. Η πρωτοβουλία αυτή, που δεν περιορίστηκε στον τομέα της ιστορίας, είχε ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς αφορούσε κυρίως τα άπορα σχολεία, η πλειονότητα των οποίων βρισκόταν στις «ζώνες κινδύνου», και όχι τα εύπορα σχολεία της Πόλης, που είχαν την πολυτέλεια να διατηρούν την αυτονομία τους.

Η ενοποιητική διάσταση της πρωτοβουλίας του ΕΦΣΚ αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση των διδακτικών βιβλίων της ελληνικής γλώσσας. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στα πλαίσια του Καραπάνειου διαγωνισμού ο Σύλλογος δημοσίευσε ειδικό πρόγραμμα όχι μόνο για την σύνταξη αναγνωστικού και γραμματικής αλλά και για την σύνταξη χρηστομάθειας της νέας ελληνικής γλώσσας και οδηγού για την δημοτική εκπαίδευση.

Από τα προγράμματα αυτά ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτό της σύνταξης χρηστομάθειας και το αντίστοιχο της γραμματικής. Οι οδηγίες του προγράμματος της χρηστομάθειας συμπυκνώνουν με τον καλύτερο τρόπο την καθολική προβολή της ταυτότητας που υποστήριζε ο Σύλλογος. Το καθολικό στην συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται κυρίως στο πλαίσιο και όχι στην ουσία. Με άλλα λόγια το πλαίσιο αυτό περιγράφει, στην γενικότητά του, ένα γνωστικό και αξιακό σύστημα, που συνίστατο τόσο από τα στοιχεία συμπεριφοράς όσο και από τα στοιχεία της ταυτότητας, τα οποία ο Σύλλογος επιθυμούσε να προβάλλει στην ελληνορθόδοξη εκπαίδευση.

Η σύνταξη της χρηστομάθειας θεωρήθηκε αναγκαία – παράλληλα με την επιβολή της λόγιας καθαρεύουσας στην εκπαίδευση – ως συμπλήρωμα της διδασκαλίας της γραμματικής στα δημοτικά σχολεία, έτσι ώστε ο μαθητής «οὐ μόνον τήν γραμματικὴν τοῦ λόγου πλοκὴν καὶ κατασκευὴν καὶ ὀρθὴν ἀπαγγελίαν θὰ διδάσκηται... [ἀλλὰ] καὶ τὸ πνεῦμα σπουδαίως τρεφόμενον θὰ αὐξάνῃ καὶ εἰς τὸ κάλλος τοῦ λόγου θὰ συνθῇ καὶ ὑψωθῇ...». Για τον λόγο αυτό η συγγραφή της Χρηστομάθειας όφειλε να βασισθεί στην συλλογή κειμένων, τα οποία θα διέθεταν αυτές τις ιδιότητες. Η επιλογή αυτή ωστόσο θα έπρεπε να γίνει από κείμενα τα οποία αποδίδουν κυρίως την κυριαρχία της λόγιας γλώσσας του 19ου αιώνα: «οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου δοκιμώτερον συγγράψαντες... νὰ θεώσιν ὡς βάσις... [ἔτσι ὥστε] νὰ ὑποβλήθῃ τὸ μᾶλλον συντελεσμένον καὶ μεμορφωμένον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας»⁸. Κείμενα από παλαιότερες εποχές θα μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν, μόνο εάν ἦσαν «καλῶς γεγραμμένα» και προφανώς όχι σε μεγάλο αριθμό. Τα κείμενα αυτά θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνουν αναφορές και περιγραφές πολλων γνωστικών ενοτήτων. Σε αυτές περιλαμβάνονταν θέματα όπως οι μύθοι, οι προσευχές, τα αινίγματα, η ζωή των μεγάλων ανδρών, η περιγραφή φυσικών φαινομένων, παραβολές, ιστορικά και γεωγραφικά οδοιπορικά κ.ά. (Βλ. παράρτημα). Πέραν του γλωσσικού τύπου η συλλογή θα υπέκειτο και σε άλλους περιορισμούς ως προς το περιεχόμενο των κειμένων, το οποίο θα έπρεπε «πλὴν τῆς καλλιτείας νὰ ἦναι ἀγνόν, εὐγενές, ἠθικόν, νὰ ἔχῃ φυσικότητα καὶ ὀρθότητα λογικὴν, νὰ ὑψοῖ τὴν φαντασίαν εἰς τὸ ἰδεώδες καλόν,

νά εύρυνη τήν νόησιν καί νά έξευγενίξη τήν καρδίαν, έχον άντι-
κείμενον τόν θεόν, τήν φύσιν, τόν άνθρωπον, τήν πατρίδα».

Η καταγραφή των στοιχείων του περιεχομένου από τον Σύλ-
λογο αποτελεί μία έμμεση αποδοχή εκ μέρους του ότι η προβολή
τους αποουσίαζε από το ελληνορθόδοξο σχολείο, ενώ παράλληλα
υπογραμμίζει την σημασία τους σε ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύ-
στημα. Αξίζει πάντως να σχολιασθεί η γενικότητα των στοιχείων
τα οποία θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν την χρησιμομάθεια. Το ευ-
γενές, το ηθικόν, η ορθότητα της λογικής και όλα τα υπόλοιπα
ούτε ήταν σαφώς προσδιορισμένα, και δεν θα μπορούσαν άλλω-
στε, ούτε ήταν κοινώς αναγνωρίσιμα ως ιδιότητες από όλους
τους ελληνορθόδοξους. Είναι εξάλλου αμφίβολο αν ο ίδιος ο
ΕΦΣΚ ως φορέας ήταν σε θέση να προσδιορίσει με ακρίβεια τα
στοιχεία αυτά πέρα από ορισμένες γενικές αναφορές. Η κρίση
για το περιεχόμενο θα γινόταν, όπως πάντα, από άτομα και θα
ήταν το προσωπικό κριτήριο που θα είχε βαρύτητα στην ανά-
γνωση της ουσίας. Αν κάτι παρουσιάζει ενδιαφέρον στην περι-
πτωση της καταγραφής αυτής είναι περισσότερο η πρόθεση δια-
μόρφωσης ενός πλαισίου, ενός κοινού τόπου αναφοράς και
αξιών παρά η συστηματοποίηση των στοιχείων αυτών. Πρόκει-
ται για την εισαγωγή στην εκπαίδευση ενός αξιακού συστήματος
αναφοράς, απαραίτητου στην διαδικασία της διαμόρφωσης μιας
ταυτότητας που αναφέρεται σε συγκεκριμένα στοιχεία έστω και
με γενικό τρόπο. Διότι αυτό που είχε σημασία είναι η ενσωμά-
τωσή τους σε μία καθολική ταυτότητα συχνά ανεξάρτητη από το
τι αναγνώριζε ο καθένας σε αυτά. Αυτό το οποίο αρχικά θα είχε
σημασία ήταν ο κοινός τόπος και όχι η διαφορά. Έτσι εκτός του
Θεού και της πατρίδας, στοιχείων λίγο πολύ αναγνωρίσιμων, η
χρησιμομάθεια θα πρόβαλλε και την ορθότητα της λογικής, την
καλλιέπεια κ.ά. Μπορεί τα στοιχεία αυτά να μην ήσαν σαφώς
προσδιορισμένα, αλλά απλά και μόνο η αναφορά σε αυτά, ανε-
ξάρτητα από την εννοιολογική επένδυση, διαμόρφωναν τον κοι-
νό τόπο πάνω στον οποίο θα βασιζόταν η ίδια η ατομική ταυτό-
τητα· μία ταυτότητα που δεν θα ήταν στενά εθνική και θρησκευ-
τική, αλλά θα ενσωμάτωνε και στοιχεία συμπεριφοράς που απέρ-
ρεαν από το περιβάλλον που δρούσε ο Σύλλογος, περιβάλλον
έντονα αστικό όχι με την στενή ταξική του διάσταση αλλά την

ευρύτερη πολιτισμική. Ο συλλογισμός αυτός αποκτά σημασία, αν
σχεφθούμε ότι η πρόθεση του ΕΦΣΚ ήταν η προβολή των στοι-
χείων αυτών σε ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα τόσο στα αστι-
κά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο όπου μάλλον επικρατούσε ένα
διαφορετικό αξιακό σύστημα.

Σε σύγκριση με την χρησιμομάθεια η συγγραφή της γραμματι-
κής προβάλλει την γλωσσική πρόταση του ΕΦΣΚ, η οποία δεν
αφίστατο των γενικότερων δεδομένων και εξελίξεων στο θέμα
αυτό. Το ειδικό πρόγραμμα για την συγγραφή γραμματικής για
τα δημοτικά σχολεία αναφέρεται στην λόγια γλώσσα, την γλώσ-
σα των «μνημοφυμένων τάξεων». Η γραμματική αυτή θα έδινε
ειδικό βάρος στην νέα λόγια γλώσσα, η οποία θα εδιδάσκετο στις
τέσσερις πρώτες τάξεις του σχολείου. Στην συνέχεια στην πέ-
μπτη τάξη θα γινόταν η μετάβαση από την διδασκαλία της νέας
στην διδασκαλία της αρχαίας και στην έκτη τάξη θα εδιδάσκετο
η αρχαία γλώσσα αποκλειστικά. Χαρακτηριστικό είναι το ότι η
βάση για την μετάβαση από την διδασκαλία της γραμματικής της
νέας ελληνικής σε αυτή της αρχαίας θα έπρεπε να είναι, σύμφω-
να με το ειδικό πρόγραμμα, επιλογή κειμένων από το Ευαγγέλιο.
Με την διδασκαλία της γραμματικής οι απόφοιτοι θα έπρεπε: «1)
νοεῖν, λαλεῖν καί γράφειν άπταιστώσ τήν νῦν ὑπό τῶν λογίων
γραφομένην νέαν ἑλληνικήν, 2) νοεῖν τήν Ἀγίαν Γραφήν καί μά-
λιστα τήν Νέαν Διαθήκην, ἔτι δὲ τόν Ξενοφώντα».

Να υποθέσουμε ότι η μέχρι τότε διδασκαλία της γραμματικής
δεν είχε αυτά τα αποτελέσματα; Μάλλον αντίθετο, καθώς ακόμη και
το περιορισμένο μέχρι το 1870 ελληνορθόδοξο εκπαιδευτικό σύστη-
μα έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην διδασκαλία της γραμματικής*.

* Η ισχυρή θέση της γραμματικής στην εκπαίδευση, ας θυμηθούμε την κριτική
του Κοραή στα «καλά γραμματικά», ήταν δεδομένη από νωρίς πολύ πριν τη δεκα-
ετία του 1860, όταν άρχισε να αναπτύσσεται το εκπαιδευτικό σύστημα. Ο Κ. Κο-
ραθεοδωτής στην μελέτη του για την μέση εκπαίδευση των ελληνοφώνων στην
οθωμανική αυτοκρατορία, την οποία παρουσίασε στο ακροατήριο του ΕΦΣΚ, υπο-
γράμμιζε: «Αί σπουδαί εἰσι διοργανισμέναι πρὸς ἑκμάθησιν οὐχί τῆς ἑλληνικῆς
γλώσσης ἀλλά τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς...». «Ἡ δὲ τῆς γραμματικῆς ἑκμάθησις
τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης δὲν εἶναι δυνατόν νά ἔμψυξῃ εἰς τήν νεολαίαν μας πολ-
λὴν ζέσιν περὶ τήν ἑκμάθησιν τῆς πατρίδος ἡμῶν γλώσσης...». «Ἡ διδασκαλία καθ’
ὅσον ἀφορᾷ τήν γλῶσσαν δὲν δύναται νά παράγῃ νέους κατόχους τῆς ἑλληνικῆς,

Υποθέτουμε ότι η διδασκαλία της γραμματικής σύμφωνα με το διδασκτικό βιβλίο που επιθυμούσε να εκδώσει ο ΕΦΣΚ είχε νόημα κυρίως ως προς το ενιαίο διδακτικό πλαίσιο που θα δημιουργούσε για το σύνολο της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, έτσι ώστε όλοι οι μαθητές να μπορούν να μιλούν, να γράφουν και να κατανοούν τουλάχιστον την Αγία Γραφή και τον Ξενοφώντα.

Η πρόταση αυτή προβάλλει έμμεσα το στίγμα των κυρίαρχων γλωσσικών απόψεων του Συλλόγου. Η διαμάχη ανάμεσα στην δημοτική και στην καθαρεύουσα που ταλάνιζε το ελλαδικό βασίλειο δεν ήταν άγνωστη στην Πόλη, και κατά συνέπεια στον ΕΦΣΚ, αλλά ποτέ δεν πήρε σημαντικές διαστάσεις. Πάντως στο περιβάλλον του Συλλόγου, αλλά εξ όσων γνωρίζουμε και στους περισσότερους συλλόγους της Πόλης, η κυριαρχία λόγιων μορφών της ελληνικής ήταν αισθητή. Αντίθετα η συμμετοχή δραστηρίων δημοτικιστών στον ΕΦΣΚ ήταν εξαιρετικά περιορισμένη – αναφέρουμε μόνο την περίπτωση του Μηνά Αυθεντόπουλου – ακόμη και κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, όταν το κίνημα του ελληνικού δημοτικισμού είχε ενεργοποιηθεί στην Πόλη με την ίδρυση του «Αδερφάτου της Δημοτικής» και της «Ανάστασης» το 1905 και του «Προοδευτικού Κέντρου» το 1912⁹. Η μόνη συμβολή του δημοτικισμού στις δραστηριότητες του Συλλόγου φαίνεται πως ήταν το κείμενο που ετοίμασε ο Ι. Ψυχάρης για το επιστημονικό συνέδριο που οργάνωσε ο ΕΦΣΚ και το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε μετά την απαγόρευση της σύγκλησής του από το οθωμανικό κράτος. Το κείμενο του Ψυχάρη πάντως με τίτλο «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα» δημοσιεύθηκε στον τόμο που εξέδωσε ο Σύλλογος για τον εορτασμό της εικοσιπενταετίας δραστηριότητάς του¹⁰.

Το γλωσσικό περιβάλλον στον ΕΦΣΚ διαμορφώθηκε σταδιακά με βάση τα κοινωνικά δεδομένα του ίδιου του Συλλόγου και τις γενικότερες εξελίξεις στο θέμα. Η κυριαρχία της «λόγιας γλώσσας» σε περισσότερο ή λιγότερο εξεζητημένες μορφές συνδεόταν με την αποδοχή της γλώσσας αυτής ως γλώσσας των «με-

ἀποθαγγίνει μάλιστα τοῖς τοῦτο ἐπιχειροῦντας, καταντὰ τὴν γλῶσσαν ὅλου τοῦ κόσμου μονοπωλίων τῶν ὀλίγων... καὶ τέλος δὲν συντελεῖ εἰ μὴ εἰς τὸ νὰ πληροῖ τὴν μνημὴν διὰ κενῶν τύπων, ὡπερ οὐδόλως ἐστὶ τὸ ζητούμενον κατὰ τὸν 19 αἰῶνα» (Α. Καραθεοδωρής, «Περὶ τῆς μέσης παιδείσεως» ΠΕΦΣΚ, τ. Α', 1863, σ. 174 κ. ε.).

μορφωμένων τάξεων», της κοινότητας που κατ' ἐξοχήν επιθυμούσε να εκφράσει ο Σύλλογος. Η κυριαρχία της λόγιας γλώσσας αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του ίδιου του ΕΦΣΚ, καθώς κατέστη το κυριότερο μέσο έκφρασης στις δραστηριότητές του. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η προσήλωση στον τύπο της λόγιας γλώσσας των επιτροπών του Συλλόγου, όπως για παράδειγμα της εκπαιδευτικής επιτροπής η οποία επέμενε σχολαστικά στην λόγια απόδοση των κειμένων που υποβάλλονταν προς βράβευση και έκδοση στον Καραπάνειο διαγωνισμό. Ορισμένες φορές η γλωσσική διατύπωση ικανοποιούσε το κριτήριο της εκπαιδευτικής επιτροπής, η οποία δεν δίσταζε να απονεμίει εύσημα, όπως «ἡ γλῶσσα εἶναι σαφὴς καὶ ἁπλοῦς καὶ καθαρὰ παντὸς σολικισμοῦ καὶ βαρβαρισμοῦ καὶ ξενισμοῦ, τὸ δὲ λεκτικὸν ὁμαλὸν καὶ κανονικόν»¹¹, ενώ συχνά ο αναγνώστης των εκθέσεων του Καραπάνειου διαγωνισμού συναντά δυσμενείς γλωσσικές κρίσεις, όπως «τὸ λεξιλόγιον τοῦ συγγραφέως ἐστὶ ἀνώμαλον καὶ ἐνιαχοῦ ἐσφαλμένον» ἢ «κατὰ τὸ λεξικὸν παρατηροῦνται ἀκυριολεξίαι, ἀσάφειαι... ὅτε καὶ τινὲς ἀνορθογραφίαι», αλλά και «προφανεῖς γερμανισμοί»¹². Ἀκόμη και σε υποψήφια συγγράμματα θετικών γνωστικών αντικειμένων η εκπαιδευτική επιτροπή συχνά υπογράμμιζε τις γλωσσικές ατέλειες, όπως για παράδειγμα στην εξέταση συγγράμματος φυσικής ο συγγραφέας του οποίου «ὑποπίπτει εἰς γλωσσικὰ ἁμαρτήματα οὐχὶ εὐάριθμα»¹³.

Η επιλογή της λόγιας γλώσσας και η πρόθεση επιβολής της στην εκπαίδευση μπορεί να χρεωθεί κατ' ἀρχήν στην λόγια ταυτότητα του Συλλόγου, στο γεγονός δηλαδή ότι τα μέλη του αναγνώριζαν τον εαυτό τους και τον Σύλλογο ως μέρος μιας ευρύτερης εγγράμματης κοινότητας, αυτής «των μεμορφωμένων τάξεων», για την οποία η χρήση της λόγιας γλώσσας αποτελούσε στοιχείο της αισθητικής, πολιτισμικής και κοινωνικής τους ταυτότητας. Η κοινότητα αυτή δεν περιοριζόταν στον Σύλλογο και στους ανάλογους φορείς, αλλά συμπεριελάμβανε ένα ευρύτερο εγγράμματο κοινό στην οθωμανική πρωτεύουσα και σε άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας που χρησιμοποιούσαν λόγιες μορφές της ελληνικής τουλάχιστον στην γραπτή τους επικοινωνία. Στην επικοινωνία των ατόμων αυτών σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Τύπος

της Πόλης και των άλλων αστικών κέντρων, καθώς και η εκδοτική κίνηση περιοδικών και βιβλίων, μεταφρασμένων και πρωτοτύπων, που χρησιμοποιούσαν μορφές λόγιας ελληνικής. Επί πλέον η ευρύτερη αυτή κοινότητα αναγνώριζε στην λόγια γλώσσα το πλεονέκτημα της ολοκληρωμένης γραμματικά μορφής.

Συνεπώς η λόγια γλώσσα εμφανιζόταν να διαθέτει τις προϋποθέσεις να καταστεί ενιαία γλώσσα επεμβαίνοντας στο σύμπλεγμα των ποικίλων διαλέκτων και γλωσσικών μορφωμάτων, τα οποία σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας διατηρούσαν την αυτονομία τους κυριαρχώντας στην καθημερινή επικοινωνία. Βεβαίως εξακολουθούσε να υφίσταται το ζήτημα της υπέρβασης των δυσκολιών που θα εμφανίζονταν με την επιβολή της λόγιας ελληνικής σε εκπαιδευτήρια που λειτουργούσαν σε αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον, ελληνόφωνο ή μη. Ενδεχομένως η διδασκαλία της γλώσσας αυτής δεν θα ήταν επαρκής για την γλωσσική διαμόρφωση των μαθητών, καθώς το περιβάλλον αυτό θα ακύρωνε την εμβέλεια της διδασκόμενης γλώσσας*. Το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε σε όλο το διάστημα σύστασης και λειτουργίας του ελληνορθόδοξου σχολικού συστήματος (1870-1912) και αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμών ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι στις εκπαιδευτικές συνεδρίες που διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ το 1907-1908 συμπεριέλαβαν ενότητα με θέμα την διδασκαλία των ελληνικών στους «αλλόφωνους Έλληνες». Η διαμάχη που εμφανίστηκε στη συνεδρία αυτή σχετικά με το εάν ο μαθητής έπρεπε να διδάσκεται την «γλώσσα των λογίων ή εκείνην ἣν θὰ ἀκούσῃ ἀπὸ τὸν πρῶτον τυχόντα ἑλληνόφωνον συμπατριώτη αὐτοῦ» υπογραμμίζει τα φαινόμενα ισχυρῶν επιβιώσεων τοπικῶν διαλέκτων παράλληλα με την περιορισμένη εμβέλεια της λόγιας γλώσσας σε πολλές ελληνορθόδοξες κοινότητες της αυτοκρατορίας. Εξάλλου πολλές πηγές μαρτυρούν την χρήση της ελληνικής αλλά σε συνδυασμό με τα προβλήματα λειτουργίας των σχολείων. Ο Σταμάτιος Αντωνό-

* Ο εκπαιδευτικός Ι. Αναστασιάδης σε παρέμβασή του κατά τις εκπαιδευτικές συνεδρίες επισήμανε: «Παρατήρησα ὅτι εἰς τοῖς ξενοφώνους τόπους συμβαίνει τὸ ἀντίθετον τοῦ γινόμενου εἰς τοῖς ἑλληνοφώνους. Ἐκεῖ ὁ οἶκος ἀντὶ τὰ ὑποβοηθεῖ, καταστρέφει ὁ,τι κατορθοί ἡ Σχολή» ΕΣ-ΕΦΣΚ, *Εἰδικὴ συνεδρία γὰρ τοὺς ξενόγλωσσους Ἑλλήνας*, Γ', 1909.

πουλος κατά την περιοδεία του στην Μ. Ασία στις αρχές του 20ού αιώνα επισημαίνει ότι «ὅσο ἀπομακρύνεται τις τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας... τόσο σπανιώτερον ἀκούει τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν» και παράλληλα διαπιστώνει ότι «τὰ τῶν ὁμογενῶν σχολεῖα δὲν εὗρισκονται πανταχοῦ ἐν εὐαρέστῳ καταστάσει»¹⁴. Ἀκόμη και αν θεωρήσουμε ότι το κύριο πρόβλημα κατά την ὕστερη αυτή περίοδο αντιμετώπιζαν μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί, με δεδομένη την αργή επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος και την περιορισμένη προσέλευση των μαθητῶν, ἦταν ἀδύνατο νὰ εἶχε μετατραπεί ολοκληρωτικὰ τὸ γλωσσικὸ περιβάλλον ἀκόμη και στις ελληνόφωνες κοινότητες.

Τελικὰ τὰ γνωρίσματα και οἱ προϋποθέσεις τῆς λόγιας γλώσσας ὡς βάσης γιὰ τὴν διαμόρφωση ἐνὸς ἐνιαίου γλωσσικοῦ προτύπου ἐξουδετέρωναν με τὴν σειρά τους τις ἀντιρροήσεις γιὰ διαφορετικὴ εκπαιδευτικὴ στρατηγικὴ που θὰ βασιζόταν στὴν ἐκμετάλλευση τῶν τοπικῶν γλωσσικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἡ λόγια γλώσσα εἶχε βαρὺτητα ὄχι ἀπλᾶ ὡς γλωσσικὸς τύπος ἀλλὰ ὡς μέσο ἐπικοινωνίας κοινὰ ἀναγνωρίσιμης.

III. Πάντως ἡ ἐπιλογή τῆς λόγιας γλώσσας στὴν ἐκπαίδευση δὲν ἰσοδυναμοῦσε οὔτε με ἐγκατάλειψη οὔτε με ἀδιαφορία ἀπέναντι στις ὑπόλοιπες γλωσσικὲς μορφές τῶν ελληνοφώνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν. Τοπικὲς διάλεκτοι και δημοτικὰ γλωσσικὰ μορφώματα ἀπασχόλησαν τὸν ΕΦΣΚ μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασία τῶν διαγωνισμῶν ἐξίσου. Ἀναφερθήκαμε ἤδη στὴν λογικὴ που οδήγησε στὴν δημιουργία τοῦ Ζωγραφεῖου διαγωνισμοῦ κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, ὅταν ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν παραγωγή περισσότερου προσδιορισμένων γεωγραφικὰ και με περισσότερες λεπτομέρειες μελετῶν ἐπαναπροσανατόλισε τὴν διαδικασία τῶν διαγωνισμῶν τοῦ ΕΦΣΚ. Ὁ Ζωγράφειος διαγωνισμὸς μπορεῖ νὰ γίῃ κατανοητός, ὡς μία συνέχεια τῆς λεξικογραφικῆς παράδοσης, δηλαδὴ ὡς μία ἀπόπειρα ἀναγνώρισης στοιχείων που ἐκφράζουν ἐθνικὴ ταυτότητα. Ἡ συμβολικὴ και γλωσσικὴ ἀναπαράσταση τῆς κοινότητος που ἐπιχειρεῖται κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκτὰ νόημα μέσα σε ἕναν ευρύτερο θεσμοθετημένο λόγο, ἡ δυναμικὴ του οποῖου στηρίζεται στὴν ἀνάδειξη τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Ἡ συλλογὴ τοῦ Ζωγραφεῖου διαγωνισμοῦ δὲν ἀφοροῦσε μόνο τὴν γλῶσσα,

τις διαλέκτους κλπ., αλλά και την περιγραφή ηθών, εθίμων, παρρησιών, δεισιδαιμονιών κ.ά. Ωστόσο η εκφορά αυτής της παράδοσης στην ελληνική τους προσέδιδε ένα άλλο περιεχόμενο, καθώς με την μεσολάβηση του διαγωνισμού τα ανύψωνε από την τοπική διάσταση και τα καθιστούσε μέρος ενός ευρύτερα αναγνωρίσιμου συνόλου, το οποίο άρχιζε να αναγνωρίζεται ως μέρος της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Από την άποψη αυτή η γλωσσική επένδυση είναι ουσιαστική, επειδή αποτελούσε και το μέσο και το κριτήριο της αναγνώρισης.

Ο χρόνος αφετηρίας της διεργασίας αυτής αποτελεί παράλληλα ένδειξη της ανάγκης συγκεκριμενοποίησης των στοιχείων τα οποία συμπεκνώνουν αυτή την ταυτότητα. Ας μην ξεχνάμε ότι μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα η παράδοση της ορθοδοξίας, διαφορετική και στην ουσία και στον συμβολισμό, εξακολουθούσε να δρα περιοριστικά στην αναγνώριση εθνικής ταυτότητας. Μέσα στην παράδοση αυτή οι διαφορετικές διάλεκτοι δεν είχαν βαρύτητα, καθώς η χρήση τους δεν ακύρωνε την γλώσσα της Εκκλησίας, η χρήση της οποίας λειτουργούσε παράλληλα και όχι ανταγωνιστικά με τις τοπικές διαλέκτους. Όσο σημαντικός ήταν ο γλωσσικός τύπος της εκκλησιαστικής γλώσσας στην παράδοση της ορθοδοξίας τόσο ασήμαντη ήταν, στην εικόνα που η ίδια η εκκλησία είχε για τον κόσμο, η επιβίωση τοπικών διαλέκτων και η μη χρήση ενιαίας γλώσσας. Η πίστη και η αντίληψη συμμετοχής στην ορθόδοξη κοινότητα δεν ατέρρευε ούτε από την χρήση μιας συγκεκριμένης γλώσσας ούτε πολύ περισσότερο από την χρήση ενός συγκεκριμένου γλωσσικού τύπου. Αντίθετα η ανάδειξη μιας εθνικής – ελληνικής στην περίπτωση μας – κοινότητας ανατρέπει τελείως την εικόνα αυτή, καθώς το ζήτημα της γλώσσας ανάγεται σε κριτήριο φρονήματος και η υπέρβαση των τοπικών διαλέκτων σε σκοπό.

Η ανάδειξη λοιπόν των στοιχείων της δημόδους γλώσσας και της δημόδους κουλτούρας συνδέεται άμεσα με την διαδικασία συγκρότησης μιας συλλογικής εθνικής ταυτότητας, τα στοιχεία της οποίας βρίσκονταν υπό διαμόρφωση. Ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο καταγράφεται η διαδικασία αυτή. Κατά παράδοξο τρόπο η ανάγκη συλλογής των ελληνικών διαλέκτων ως ενιαίου πολιτισμικού στρώματος που φέρει τις

αποδείξεις της εθνικής συνέχειας προβάλλεται ταυτόχρονα με την διαπίστωση του γλωσσικού και πολιτισμικού κατακερματισμού των ελληνοφώνων. Η λογική του Ζωγράφειου διαγωνισμού συνίσταται στην αναπαράσταση ενός σώματος γλωσσικά και πολιτισμικά κατακερματισμένου ως ενιαίου, χρησιμοποιώντας ως συνεκτικό ιστό τα «Ζώντα Μνημεία». Υπό το πρίσμα αυτό ο κατακερματισμός αυτός υποβαθμίζεται και χάνει το νόημά του καθώς η ανάδειξη των «Ζώντων Μνημείων» εμφανίζεται να συνέχει το σώμα αυτό ως ενιαίο, δηλαδή ως εθνικό. Χωρίς να αποσιωπάται το γεγονός ότι το υλικό του διαγωνισμού αντλείται από τοπικές κοινωνίες, η τοπική διάσταση αφαιρείται τελείως μέσα από την έμφαση στα «Ζώντα Μνημεία», την ερμηνεία τους ως εθνικών συνεκτικών ιστών και τη δυνατότητα που υποτίθεται ότι παρέχουν ως αποδείξεις της επιβίωσης του ελληνικού έθνους.

Ο Παπαδόπουλος Κεραμύς χαρακτηριστικά αναφέρει σε σχετική εισήγησή του για τον Ζωγράφειο διαγωνισμό: «Ο άχανής αυτός χώρος (ή ὀθωμανική αυτοκρατορία) ὄν κατοικοῦσιν... διακόσιοι μυριάδες περίπου ὁμογενῶν εἶναι διηρημένους εἰς ποικίλας φυσικὰς περιφερείας, ὧν ἑκάστη ἀντιπροσωπεύει διάφορον γλωσσικὸν ἰδίωμα καὶ παραδόσεις λίαν περιέργους...»¹⁵. Η αναγνώριση της πολυδιάσπασης αυτής θεωρήθηκε ότι αποδεικνύει την γλωσσική συνέχεια και ερμηνεύθηκε ως ένδειξη γλωσσικής καθαρότητας. Οι απομονωμένες ελληνικές κοινότητες κάτω από διάφορες απειλές εμφανίζονται να επιβίωσαν διατηρώντας στοιχεία της αρχαϊκής ελληνικής γλώσσας. Αντίθετα θεωρήθηκε ότι η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας αφορούσε κυρίως την κρατική χρήση της και δεν επηρέασε τις διαλέκτους αυτές που διατήρησαν μεγάλο μέρος της καθαρότητάς τους. Στην πλέον ολοκληρωμένη της μορφή η άποψη αυτή εκφράσθηκε από τον Κ. Κοντόπουλο, ο οποίος σε σχετική με τον Ζωγράφειο διαγωνισμό έκθεση υποστήριξε:

«Κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην αἱ σήμερον κατὰ τὸν τρόπον λαλοῦμεναι ἑλληνικαὶ διαλέκτοι εἰσὶ λείψανα παρελθούσης ἐποχῆς καὶ οὐχὶ αὐτὴ ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ [ἢ ὅποια] ἐστὶν ἡ γλῶσσα τῶν βιβλίων καὶ τῆς δημοσιογραφίας ἢ ἔσται πάντῃ ἄλλοια μετὰ ἕτερον ἡμῶν αἰῶνα... Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα... ἀποσπασθεῖσα τῆς πρωτογόνου Ἰνδοευρωπαϊκῆς... ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἱστορικὸν ὁρίζο-

ντα... ως μία... τῶν τότε μᾶλλον ἀνεπτυγμένων διαλέκτων. [Ὅμως] διὰ τῆς διαδόσεως τῆς ἀττικῆς διαλέκτου διὰ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου αἱ κατὰ τόπους λαοῦμεναι διάλεκτοι ἤρξαντο βαθμῆδόν ὠχρῶσαι ἕως οὗ ἐμορφώθη ἡ παρά τοῖς ἀρχαίοις κληθεῖσα Κοινὴ διάλεκτος ἐπὶ χιλιετηρίδα ὄλην διαβιώσασα. Κατὰ τὸ... διάστημα τοῦτο... αἱ περὶ γλώσσης παραδόσεις ἐξηποθένησαν. Οὕτω πρὸ χιλίων ἐτῶν ἐμφανίζονται τὰ ἴχνη τῆς μορφολογικῆς ἐκείνης παθήσεως ἢ ἐκλήθη μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ. Ἡ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἑλληνικὴ, ἢ πλείστας ὄσας ἀρχαίας παραδόσεις τύπων καὶ προφορᾶς διασώσασα, καθίκετο μέχρις ἡμῶν διὰ τῶν κατὰ τόπους ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων. Ἐν τούτοις εὐρίσκομεν οὐ μόνον τὴν γλῶσσαν τῶν βυζαντινῶν ἡμῶν προγόνων ἀλλὰ καὶ τῶν... προπατόρων ἀρχαίων Ἑλλήνων»¹⁶.

Συνεπῶς ἡ καθαρότητα τῆς γλώσσας τῶν διαλέκτων υπογραμμίζει καὶ αὐτὴ τὴν συνέχεια, δηλαδή τὴν επιβίωση τοῦ ἔθνους. Διότι, ὡπως αλλοῦ τονίζεται, «το ἔθνος εἶναι ἡ γλῶσσα, ἡ δὲ ζωὴ τῆς γλώσσας εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἔθνους καὶ ἡ ἱστορία τῆς γλώσσας εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἔθνους»¹⁷. Ἡ ἀπώλεια τῶν γλωσσικῶν αὐτῶν στοιχείων, «στοιχείων τῆς πατρίδος ἡμῶν γλώσσας, θὰ ἦτο ἀνεπαρόρθωτος καὶ αἰτία μεγίστης ζημίας ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καθόλου γλῶσσαν, ἀρχαίαν καὶ τὴν νεωτέραν»¹⁸. Καθόλου παράξενο λοιπὸν πού οἱ ἑλληνικὲς διάλεκτοι παρουσιάζονται ὡς «γλωσσικοὶ θησαυροί», ὡς «χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα ἐν τῷ στοματι τοῦ λαοῦ», ὡς «ἀστέρες πλησιφανεῖς ἐν μέσῳ νεφῶν» κ.ά. Καθόλου παράξενο ἐπὶ πλέον πού ὁ Ζωγράφειος διαγωνισμὸς ἀποτελέσσει προνομιακὸ πεδίο πάνω στο ὁποῖο ὁργανώθηκε συστηματικὰ ἡ προβολὴ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Σχετικὴ ἐκθεσὶ ἀναφέρει: «Περὶ δὲ τὴν συλλογὴν αὐτὴν ἀσχολούμενοι... διπλοῦ σκοποῦ ἐπιτυγχάνομεν καὶ ὁ μὲν πρῶτος εἶναι κοινός, διότι... τὸν πλουτισμὸν τῆς γλώσσας μας ἐπιδιώκομεν, ἀλλ' ὁ δεῦτερος αὐτῆς σκοπὸς εἶναι ὅλως ἰδιάζων, δηλ. μελετῶντες τὴν διαλεκτικὴν ἐν γένει γλωσσικὴν καὶ ἄλλην πραγματικὴν ἀφορῶσαν εἰς τὰ ἦθη καὶ τὸν βίον τῶν προγόνων μας, τῶν Ζώντων Μνημείων ἰδιότητα, εἴτε λέξεις ταῦτα εἶναι εἴτε αἰνίγματα εἴτε παραμύθια... [καὶ] παραβάλλοντες ταῦτα πρὸς τὰ ἀρχαία οὐ μόνον αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τελειότερον ἐννοοῦμεν [ἀλλὰ καὶ] πλείστα τῶν ἀρχαίων ἔθιμα καὶ συνήθειαι ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀποκαλύπτονται διεσεσωσμένα ἐν τοῖς

Ζῶσι Μνημείοις»¹⁹. Ὁ δὲ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς σὲ ἀνάλογη ἐκθεσὶ υπογράμμισε πῶς «διὰ τῆς περισυναγωγῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν Ζώντων τῆς ἡμετέρας γλώσσης Μνημείων ἐπετεύχθη ἡ λαμπρὰ νίκη τῆς συγχρόνου ἡμῶν γενεᾶς» ἐναντίον τοῦ Fallmeyer καὶ τῶν οπαδῶν του. Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ δὲν ἦταν βέβαια πρωτότυπη. Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκδοσὴ αρκετῶν μελετῶν με ἀνάλογα ἐπιχειρήματα, ὅπως τὸ ἔργο τοῦ Ν. Πολίτη *Μελέτη τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων*, ὁ ὁποῖος συγκαταλέγεται καὶ στους συντάκτες τοῦ Ζωγραφείου Διαγωνισμοῦ²⁰. Ὡστόσο ἡ ἀπόπειρα συστηματικῆς καταγραφῆς καὶ ἐντάξης τοπικῶν γλωσσικῶν καὶ πολιτισμικῶν γνωρισμάτων σὲ ἓνα ενιαῖο σῶμα, τὸ ὁποῖο ἀναπαραστήθηκε ὡς ἐθνικὸ με βάση τὴν χρῆση τῶν «Ζώντων Μνημείων», ὁργανώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ μέσα ἀπὸ τὸ Ζωγράφειο Διαγωνισμὸ.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Ζωγραφείου διαγωνισμοῦ εἶχε μίαν ἐντυπωσιακὴ πορεία. Μέσα σὲ δέκα χρόνια ἀπὸ τὴν προκήρυξη τοῦ διαγωνισμοῦ πάνω ἀπὸ πενήντα συλλογές εἶχαν κατατεθεῖ στὸν Σύλλογο, ἐνῶ ἀργότερα ὁ ρυθμὸς ἀυξήθηκε. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συλλόγων ἐφθάσε τις ἐξήντα τρεῖς τὴν περίοδο 1890-1893, ἀπὸ δεκατρεῖς τὴν περίοδο 1881-1883. Συνολικὰ, με βάση τὸ υλικὸ πού ἔχουμε ἐξετάσει, κατατέθηκαν στὸν Σύλλογο πάνω ἀπὸ ἑκατὸ συλλογές τὴν περίοδο 1878-1893. Ἡ συγκομιδὴ αὐτὴ προερχόταν ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν Ἑπείρο, τὴν Θεσσαλία, τὴν Θράκη, τὸν Πόντο καὶ τὴν Βιθυνία, ἐνῶ ελάχιστες συλλογές προερχόνταν ἀπὸ ἄλλες ἐλληνόφωνες περιοχές. Σταδιακὰ ἀρχισαν νὰ συρρέουν συλλογές ἀπὸ τὴν Μακεδονία, τὴν δυτικὴ Μ. Ἀσία καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν συλλογῶν ἀφοροῦσε τὴν περιοχὴ τῆς Θράκης, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐνῶ ἱκανὸς ἀριθμὸς συλλογῶν προερχόταν καὶ ἀπὸ ὀρισμένα νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἀπὸ τις ἐνεήντα συλλογές τις ὁποῖες ἐξετάσαμε στὰ δημοσιευμένα πρακτικά τοῦ Συλλόγου εικοσιοκτὼ ἀφορούσαν τὴν Θράκη, δεκαοκτὼ τὸν Πόντο, δεκατρεῖς τὴν Μ. Ἀσία καὶ ἑνδεκα τὴν Ἑπείρο. Ὁ ἀριθμὸς συμπληρῶνεται ἀπὸ τις συλλογές πού ἀφορούσαν νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴν Χίο, τὴν Κάρπαθο, τὴν Σύμη, τὴν Νίσυρο καὶ τὴν Λέσβο, καθὼς καὶ συλλογές πού εἶχαν σταλεῖ ἀπὸ τὴν Ελλάδα. Στις τελευταῖες συμπεριλαμβάνονται συλλογές γιὰ τὴν τσακωνικὴ διάλεκτο, ὀρισμένες συλλογές παραμυ-

θιών του Νικολάου Πολίτη καθώς και συλλογές δημοτικών τραγουδιών του Καρχαβίτσα. Αντίθετα ο αριθμός των συλλογών για την Μακεδονία είναι περιορισμένος, αφού μόλις τέσσερις συλλογές κατατέθηκαν στην ίδια περίοδο.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να ασχοληθούμε με την εξέταση του υλικού αυτού, διότι θα μας απομάκρυνε από την ουσία της μελέτης αυτής. Επισημαίνουμε επί πλέον ότι στα πρακτικά του Συλλόγου δεν δημοσιεύονται οι ίδιες οι συλλογές, αλλά οι παρατηρήσεις της φιλολογικής επιτροπής για κάθε συλλογή ξεχωριστά. Θα σχολιάσουμε πάντως ορισμένα ζητήματα που προκύπτουν από την όλη διαδικασία. Παρ' ότι ο αριθμός των συλλογών που κατατέθηκαν στον Ζωγράφειο διαγωνισμό είναι μεγάλος, το εύρος αναφοράς είναι πολύ πιο περιορισμένο απ' ό,τι εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται. Για παράδειγμα οι συλλογές που αφορούν την Θράκη στην πραγματικότητα περιορίζονται σε ένα πολύ περιορισμένο μέρος της, καθώς περιγράφουν διαλέκτους και πολιτισμικά γνωρίσματα μόνο της περιοχής Ανδριανουπόλεως, της περιοχής του Αίνου, ορισμένων περιοχών της Προποντίδας (Σηλυβρία, Τυρολοή) και της χερσονήσου της Καλλίπολης (Μάδυτος, Καλλίπολις, Δαρδανέλλια). Το ίδιο παρατηρεί κανείς για την περιοχή της Μ. Ασίας, όπου οι κατατεθείσες συλλογές αφορούν κυρίως την δυτική Μ. Ασία και την Βιθυνία. Από αυτές μόλις μία ασχολείται με την Σμύρνη, μία με την Πέργαμο και μία με την Προύσσα. Οι υπόλοιπες αφορούν την κωμόπολη Κατιρλί της Βιθυνίας και την χερσονήσο της Ερυθραίας. Δύο συλλογές αφορούσαν την περιοχή Ανακούς στην επαρχία Ικονίου. Ο πολύ συγκεκριμένος γεωγραφικός προσδιορισμός είναι ακόμη πιο σαφής στις συλλογές για τα νησιά του Αιγαίου, ο μεγαλύτερος αριθμός των οποίων αφορά την Κάρπαθο και την Χίο, ενώ μία μόλις συλλογή προέρχεται από την Λέσβο και μία από την Κρήτη. Αντίθετα οι συλλογές για τον Πόντο φαίνεται πως καλύπτουν την ευρύτερη περιοχή, όπου ζούσαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί, καθώς υπάρχουν συλλογές για την Αμισό, την Τραπεζούντα, το Ορδού, την Οινόη, την Αργυρούπολη και την Κερασούντα.

Το παράδοξο αυτό, δηλαδή η αντίστροφη αναλογία αριθμού συλλογών που κατατέθηκαν σε σχέση με το περιορισμένο εύρος αναφοράς, ερμηνεύεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες με-

λέτες συνετάχθησαν από τους ίδιους περίπου λόγιους. Έτσι όλες οι συλλογές της Χίου κατατέθηκαν από τον Κωνσταντίνο Κανελλάκη, ενώ το ίδιο ισχύει και για την Κάρπαθο για τις συλλογές της οποίας υπεύθυνος εμφανίζεται ο Εμμανουήλ Μανωλακάκης. Ένα μεγάλο μέρος των συλλογών για τον Πόντο, με κυριότερη την συλλογή των «Ζώντων Μνημείων της εν τῷ Πόντῳ ιδιωτικής» υπογράφει ο Ιωάννης Βαλαβάνης. Το ίδιο ισχύει και για την Θράκη. Ο Συμεών Μανασσίδης έστελνε σχεδόν κάθε χρόνο συλλογές από την περιοχή του Αίνου, όπου εργαζόταν ως διδάσκαλος, καθώς και για την περιοχή της Ανδριανουπόλης. Για την χερσονήσο της Καλλίπολης και ιδίως για την Μάδυτο τις συλλογές συνέγραψε ο Απόστολος Οικονομίδης. Τις συλλογές για την δυτική Μ. Ασία υπογράφουν δύο συγγραφείς, ο Αντώνιος Πουλάκης και ο Παναγιώτης Μακρής, ενώ για τις πληροφορίες από την Άνακο του Ικονίου υπεύθυνος ήταν ο Χρήστος Τουργούτης. Τέλος οι δύο από τις τέσσερις συλλογές για την Μακεδονία, για την περιοχή της Κοζάνης συγκεκριμένα, υπογράφονται από τον Αστέριο Ζηκο. Στην πραγματικότητα λοιπόν ο αριθμός των συλλογών – «των φερεπόντων δυτών» όπως γλαφυρά τους ονόμασε το 1878 ο τότε πρόεδρος της φιλολογικής επιτροπής Ηρόκλης Βασιαδής – ήταν μάλλον περιορισμένος.

Η διαπίστωση αυτή υπογραμμίζει στην ουσία τα όρια του όλου εγχειρήματος που δεν μπορούσε παρά να έχει περιορισμένη επιτυχία. Η ανάδειξη των «Ζώντων Μνημείων» σε τελευταία ανάλυση ήταν υπόθεση ενός εγγράμματος κοινού, το οποίο συγκροτούσε την κοινότητά του με αργούς ρυθμούς. Η πρακτική του Ζωγραφείου διαγωνισμού προϋπέθετε την ύπαρξη εγγράμματων κύκλων και σε άλλες περιοχές πλην της οθωμανικής πρωτεύουσας που θα ήσαν σε θέση να αναγνωρίσουν την αποστολή τους αναλαμβάνοντας αυτό το εγχείρημα. Η περιορισμένη εμβέλεια του διαγωνισμού, όπως διαπιστώνεται από τον μικρό τελικό αριθμό των συμμετεχόντων σ' αυτόν, είναι απόλυτα συμβατή με την περιορισμένη έκταση των εγγράμματων κύκλων στις περισσότερες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτέλεσμα της περιορισμένης μέχρι τότε ανάπτυξης της εκπαίδευσης.

Από την άποψη αυτή ο Ζωγράφειος διαγωνισμός έχει σημασία να κατανοηθεί ως διαδικασία που ενισχύει την δημόσια ταυ-

τότητα της «εγγράμματης κοινότητας» περισσότερο ίσως από κάθε άλλο διαγωνισμό, αν και όλοι οι διαγωνισμοί εγγράφονται στην διαδικασία αυτή. Ο διαγωνισμός αποσκοπούσε στην συλλογή των «Ζώντων Μνημείων», αλλά παράλληλα αποτελούσε πεδίο συγκρότησης αυτής της κοινότητας, καθώς οι συλλογές δεν αφορούσαν μόνο τους ίδιους τους συγγραφείς αλλά κυρίως το κοινό του Συλλόγου. Αυτή η διαδικασία της αλληλεπίδρασης οργανώνει ένα δίκτυο πληροφοριών που προορίζεται για την κατανόηση ενός εγγράμματος κοινού. Η δημοσίευση των συλλογών, οι κρίσεις της φιλολογικής επιτροπής και οι συζητήσεις που ενδεχομένως προκαλούν, συμβάλλουν στην συγκρότηση της ταυτότητας της «εγγράμματης κοινότητας», καθώς τα μέλη της βρίσκονται σε μία συνεχή διαπραγμάτευση με την διαδικασία αυτή. Αναμφίβολα η συγκρότηση της κοινότητας αυτής είναι αργή και ενδεχομένως η εμβέλειά της είναι περιορισμένη. Αναμφίβολα η συγκρότηση της κοινότητας αυτής είναι μία συνεχής διαδικασία που δεν αφορά μόνο στον Ζωγράφειο διαγωνισμό, αλλά συνδέεται και με τις άλλες δραστηριότητες του Συλλόγου. Ωστόσο σημασία στην περίπτωση αυτή δεν έχει το αποτέλεσμα αλλά η ίδια η διαδικασία.

Στο πλαίσιο αυτό είναι εντυπωσιακή η σύνδεση της συλλογής των «Ζώντων Μνημείων» με το εθνικό καθήκον. Η διάσταση αυτή αποτελεί κοινό τόπο στην εισαγωγή των εκθέσεων της φιλολογικής επιτροπής για τον Ζωγράφειο διαγωνισμό. Θα προσέθετα μάλιστα ότι η συλλογή και διάσωση των «Μνημείων» αυτών ως εκδήλωση εθνικού καθήκοντος μόνο σε αυτό τον διαγωνισμό προβάλλεται τόσο έντονα. Εδώ αναφερόμαστε στο ατομικό καθήκον των λογίων, οι οποίοι όφειλαν να διασώσουν τις υπάρχουσες διαλέκτους και τα πολιτισμικά γνωρίσματα της περιοχής τους. Ιδίως δε στις περιοχές εκείνες, στις οποίες η αποδοχή άλλων γλωσσών από τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς έμοιαζε αναπόφευκτη. «Τίνες ένεκεν» αναρωτιόταν ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς για τους λόγιους της περιοχής Κιλικίας και Καππαδοκίας «οί εν αὐταῖς διδάσκαλοι, λόγιοι, ἰατροὶ ἢ ἱερεῖς δὲν σπεύδουσιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐθνικοῦ τούτου καθήκοντος, ὅπερ ἐπιβάλλεται παντὶ πεπαιδευμένῳ ὁμογενεῖ...»²⁶. Οι συλλογές που κατατέθηκαν στον Ζωγράφειο διαγωνισμό αποτελούσαν στην

πλειονότητά τους καταγραφές γλωσσικών και διαλεκτικών ιδιωμάτων και συνήθως συμπληρώνονταν από την αναφορά παραμυθιών, αινιγμάτων, παροιμιών κ.ά. Το εθνικό καθήκον λοιπόν αναδεικνύεται συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του λογίου και η αναγνώρισή του από αυτόν όχι μόνο αναβαθμίζει την ατομική του πρόσβαση στην εγγράμματη κοινότητα, αλλά συμβάλλει και στην ευρύτερη κίνησή της. Συνεπώς το μέγεθος της συγκομιδής δεν έχει τόσο σημασία, έτσι και αλλιώς αυτή εξαρτάται και από άλλες παραμέτρους, όσο η δυνατότητα που δίδεται σε αυτή την εγγράμματη κοινότητα, πλάσμα άμορφο ακόμη, να αντλήσει από την όλη διαδικασία δυναμική.

Η εικόνα ολοκληρώνεται, αν δούμε και το άλλο σκέλος της διαδικασίας, δηλαδή την δραστηριότητα του Συλλόγου, το καθήκον του οποίου δεν περιοριζόταν στην οργάνωση του διαγωνισμού, αλλά επέτρεπε στα μέλη του να διευρύνουν τα γνωστικά τους ενδιαφέροντα. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς θεωρεί ότι με τον Ζωγράφειο διαγωνισμό εισάγεται «ή δευτέρα φάσις τῆς περισυλλέξεως τῶν Ζώντων ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ ἡμετέρου λαοῦ Μνημείων, καθ' ἣν τὸν πατριωτικὸν καὶ παταγῶδη περὶ τῆς καταγωγῆς ἡμῶν χαρακτήρα διεδέξατο ὁ ὄντως ἐπιστημονικός. Οἱ λογιοὶ κατείδον... ὅτι ἡ γνωστοποιηθεῖσα ὕλη ἐνέκρυπτεν ἀνεξάντλητον πηγὴν γνώσεων χρησίμων, κυριώτατα τῇ συγκριτικῇ μὲν φιλολογίᾳ καὶ μυθολογίᾳ καθόλου, ἰδίᾳ δὲ τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τῇ ἑλληνικῇ φιλολογίᾳ καὶ τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ... [Ἔτσι] ἀνεφάνη νέος ὄριζων γνώσεων... ἐν ταῖς μελέταις τῆς καθόλου ἀρχαιότητος»²². Δέκα χρόνια αργότερα ο Δημήτριος Οικονομίδης θα διευρύνει τον κατάλογο της επιστημονικής αξίας του διαγωνισμού υπογραμμίζοντας την χρησιμότητά του στην επιστήμη της γλωσσολογίας. Συνεπώς ο Ζωγράφειος διαγωνισμός δεν εξαντλείται στην διάπλαση ενός εθνικού Λόγου, αλλά αναδεικνύει και μία ιδιαίτερη επιστημονική χρησιμότητα.

Η διάσταση αυτή υπογραμμίζεται από την δραστηριότητα της φιλολογικής επιτροπής του Συλλόγου που θεωρούσε εαυτήν το μόνο αρμόδιο ὄργανο για την κρίση των «Μνημείων» που καταγράφονταν στις συλλογές. Στους διαγωνιζομένους αναγνώριζε το δικαίωμα της πρωτογενούς συλλογής αλλά όχι και την δυνα-

τότητα ερμηνείας, φιλολογικής-ετυμολογικής ή ιστορικής, του υλικού που συνέλεξαν. Όπως αναφέρεται σε σχετική έκθεση, οι διαγωνιζόμενοι «ἀποφευγέτωσαν... τὰς ἐν τοῖς χειρογράφοις αὐτῶν σημειούμενας γραμματικὰς ὑποτυπώσεις ἢ ἐτυμολογικὰς ἐρεῦνας, κινούσας ἐν πολλοῖς τὸν γέλωτα τῶν ἀναγινωσκόντων. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐπιθυμεῖ νὰ λαμβάνῃ παρ' αὐτῶν ὕλην καινὴν καὶ πράγματα νεοφανῆ ἐν τῷ θέματι... διότι διὰ τῆς ἐλλειπουσῆς ἡμῖν ὕλης θὰ προσπαθῇ ὁ Σύλλογος νὰ συμπληρῇ ὡς ὁ καλὸς οἰκοδόμος τὰ κενὰ τοῦ γλωσσικοῦ μνημείου τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς»²³. Συχνὰ ἐπὶ πλέον ἡ κρίσις τῆς ἐπιτροπῆς εἶναι αὐστηρὴ κυρίως σε περιπτώσεις κατὰ τις ὁποῖες οἱ συλλογεῖς προσπαθοῦν νὰ συνδέσουν τὴν νεότερη με τὴν ομηρικὴ γλῶσσα. Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ εἰσέλθουμε σε γλωσσολογικὰς καὶ φιλολογικὰς παρατηρήσεις, γιὰ τις ὁποῖες ἄλλοι εἶναι καταλλήλοτεροι, αξίζει νὰ αναφέρουμε λίγα σχόλια τῆς ἐπιτροπῆς. Κρίνοντας συλλογὴ με τὸν πομπώδη τίτλο «Λέξεις τινὲς ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεΐας καὶ παραλληλισμὸς αὐτῶν πρὸς ἀντιστοίχους τῆς ἐν Πόντῳ ἰδιωτικῆς», ἡ ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς σημειώνει ὅτι ὁ συγγραφέας «οὐκ ὀλίγον ἐμόχθησεν, δυστυχῶς ὁμως ἔνεκα τῆς ὑπερμέτρου αὐτοῦ ἀρχαιομανίας μάτην κατηνάλωσε τὰς ὥρας αὐτοῦ»²⁴, ἐνῶ σε ἀνάλογη κρίσις γιὰ συλλογὴ με τὸν τίτλο *Ἀλβανοὶ καὶ Κρήτες* αναφέρεται ὅτι «ὁ συλλογεὺς κατέχεται ὑπὸ τῆς θείας μανίας νὰ βλέπῃ πάσας τὰς λέξεις ἐκ τῆς ὁμηρικῆς ἀμέσως παρηγμένης γλώσσης, ὁμοίως καὶ ἔθιμα καὶ δοξασίας σημερινὰς ἀγωνίζεται παντὶ σθένει ν' ἀποδείξῃ ὡς λείψανα ἀρχαίων μύθων»²⁵. Σε ἄλλῃ τέλος περιπτώσει ἡ ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς κατακρίνει μίαν συλλογὴ ἀπὸ τὴν Κάρπαθο, ὁ συγγραφέας τῆς ὁποίας κατόρθωσε νὰ συμπεριλάβῃ σε πενήντα σελίδες τρία δημοτικὰ «τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ ἀπεράντου χώρου νὰ ὑπερπληρώσῃ διὰ σημειώσεων θεοσοφικῶν καὶ γραμματικῶν δῆθεν»²⁶.

Συνεπῶς ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ ΕΦΣΚ ἐπαίρνε πολὺ σοβαρὰ τὸν ρόλο τῆς θεωρώντας ὅτι ἐπιτελεῖ, πέραν τοῦ ἐθνικοῦ, καὶ ἐπιστημονικὸ ἐργο. Οἱ ἐκθέσεις τῆς ἀπευθύνονταν σε λόγιον κοινὸ καὶ συμμετείχαν στὴν διαμόρφωσίν του. Σταδιακὰ ὁ Ζωγράφειος διαγωνισμὸς ἀποτελέσε πεδίο στο ὁποῖο συνειδητοποιήθηκαν καὶ συγκροτήθηκαν θέματα δημόσιας ταυτότητας τῆς ἐγγράμματης κοινότητος. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἡ συνει-

σφορὰ τοῦ διαγωνισμοῦ στὴν μόρφωση τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν νεότερη ἐλληνικὴ γλῶσσα. Εἶναι ἤδη γνωστὸ ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν μελῶν τοῦ ΕΦΣΚ συντασσόταν με τὴν καθαρῆν, ἡ ἐπιβολὴ τῆς ὁποίας θεωρεῖτο ὡς μὴ ἀναστρέψιμη. Ὡστόσο ἡ ἐπίγνωση ποὺ δημιουργοῦσε ὁ Ζωγράφειος διαγωνισμὸς γιὰ τὴν πολυδιάσπαση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μετρίαζε τὴν ἀποψη τῆς κυριαρχίας τῆς καθαρῆς, καθὼς ἀποδείκνυε ὅτι μεγάλο μέρος τῶν ἐλληνόφωνων πληθυσμῶν ἐξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιοῖ δημῶδη γλῶσσα καὶ μάλιστα ὄχι με ἐνιαῖον τρόπο. Ἡ καταγραφή ἐξαλλοῦ τῆς δημῶδους γλώσσας ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο τοῦ διαγωνισμοῦ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐπιτροπὴ συχνὰ κἀκιζε συγγραφεῖς ποὺ μετέγραφαν δημοτικὰ τραγούδια ἢ παραμῦθια στὴν καθαρῆν. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συλλογῆς αὐτὲς ἐκδίδονταν ἀπὸ τὸν Σύλλογον ἀπλὰ ἐνισχύει τὴν ἐπίγνωση αὐτὴ στο ἐγγράμματο κοινόν.

Δεν εἶναι τυχαῖο ἔτσι ὅτι μέσα ἀπὸ τις ἐκθέσεις γιὰ τὸν Ζωγράφειον προβάλλεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ νεότερη ἐλληνικὴ ἀποτελεῖ γλῶσσα ὑπὸ διαμόρφωσιν ἰδίως στὴν γραπτὴ μορφή της. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὴν διαμόρφωσιν αὐτὴ θέσις εἶχαν στοιχεῖα τῆς δημῶδους γλώσσας, ἀν καὶ ὄχι αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς ἀλλὰ τῶν «Ζώντων Μνημειῶν» ποὺ διέσωσε. Ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐπικράτησε γιὰ τις διαλέκτους, δηλαδή ὅτι διατήρησαν καθαρὰς μορφὰς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, νομιμοποιοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν μερικὴ χρῆσιν τους στὸν γραπτὸ λόγον ἀπὸ ἓνα ἐγγράμματο κοινόν ποὺ εἶχε ἐθισθῇ στὴν καθαρῆν. Ὅπως ἀναφέρει ὁ εἰσηγητὴς τοῦ Ζωγραφείου διαγωνισμοῦ τὸ 1892 Δημήτριος Οἰκονομίδης, «[καθὼς] ἡ ἡμετέρα γλῶσσα νέαν διανύουσα σταδιοδρομίαν εὐρίσκεται ἐν τῇ διαπλάσει καὶ μορφώσει αὐτῆς, ὀφείλομεν... ἵνα διατηρῶμεν ὡς ἀνεξάντλητον μὲν πηγὴν τὴν ἀρχαίαν [καὶ] ὡς ἱκανῶς πλουσίαν τὴν νέαν ἡμῶν γλῶσσαν, περισυλλέξωμεν καὶ ἐπεξεργασθῶμεν τὸν ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἀρχαίον θησαυρόν, οὕτω δὲ διαπλάσωμεν ὡς οἶον τε τελειότερον καὶ ἀξιοπρεπέστερον τὴν γραφομένην... νῦν μὲν ἐκ τῆς ἀρχαίας, νῦν δὲ ἐκ τῆς καθ' ἡμᾶς γλώσσης ἀντλοῦντες καὶ παρέχοντες αὐτῇ χαρακτῆρα ὡς οἶον τε καθαρόν, ἐνιαῖον καὶ σταθερόν»²⁷.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΠΕΦΣΚ, τ. ΑΔ «Έκτακτος Πανελληνική Συνεδρία επί τη πεντηκονταετηρίδι του Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», Μάρτιος 1912.
2. ΠΕΦΣΚ, τ. Ε', 1870-71, σ. 143-44
3. «Είδικον πρόγραμμα περί συντάξεως Γεωγραφίας προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων και των κατωτέρων τάξεων των Έλληνικών», ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 322-324
4. Βλ. το σχετικό παράρτημα
5. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', 1880-81, «Έκθεσις της Εκπαιδευτικής Έπιτροπής», σ. 103
6. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΒ', 1889-90, σ. 121
7. Χρ. Σολδάτος: *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας, 1800-1921*, Αθήνα, τ. II, σ. 47-48.
8. Ο. π.
9. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επ), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 18^η-κ^η, και Γ. Παπακωστας, *Ο Φωτὴς Φωτιάδης και το Αδερφάτο της Εθνικῆς Γλώσσας: Η αλληλογραφία*, Αθήνα, σ. 63-100.
10. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΗ' (παράρτημα), και Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοράϊσμου στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, σ. 40-41
11. ΠΕΦΣΚ: *Καραπάνειον διαγωνισμα πρὸς ἔκδοσιν διδακτικῶν βιβλίων* (εις το εἶδος ΚΔΕΔΒ), τ. ΚΒ', 1890-91, σ. 121.
12. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΙΖ' 1882-83, σ. 132, 134
13. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΚΖ', 1895, σ. 71.
14. Σ. Αντωνόπουλος: *Μικρά Ασία*, Αθήνα, 1907, σ. 16-19
15. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 313
16. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΙΖ', 1882-83, σ. 117-118.
17. ΠΕΦΣΚ: «Ζωγράφειος Ἄγων, Έκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Έπιτροπῆς», τ. ΙΕ', 1881, σ. 116
18. ΠΕΦΣΚ: «Ζωγράφειος Ἄγων, Έκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Έπιτροπῆς», τ. ΚΑ', 1887-88, 1888-89, σ. 266.
19. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΑ', 1887-88, 1888-89, σ. 266-67.
20. Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Herzfeld M., *Ours once more, Folklore and Ideology in Modern Greece*
21. ΠΕΦΣΚ, «Ζωγράφειος Ἄγων, Έκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Έπιτροπῆς», τ. ΙΣΤ' 1881-82, σ. 314
22. ο.π. παρ.
23. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 311
24. ΠΕΦΣΚ, «Ζωγράφειος Ἄγων, Έκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Έπιτροπῆς», τ. ΚΔ', 1892-93, σ. 90.
25. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΒ', 1889-1890, 1890-1891, σ. 126.
26. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΔ', 1892-93, σ. 87.
27. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΓ', 1891-92, σ. 77-78.

Κεφάλαιο III: Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες

Ι. Κατά την περίοδο 1908-1909 ο ΕΦΣΚ διοργάνωσε δύο εκπαιδευτικές συνεδρίες που στόχο είχαν να εξετάσουν τα προβλήματα της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης και να προτείνουν λύσεις. Οι συνεδρίες αυτές οργανώθηκαν από τους εκπαιδευτικούς-μέλη του Συλλόγου· κατά την προσφιλή όμως τακτική δεν απευθύνονταν αποκλειστικά στα μέλη αλλά στην ευρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης. Στις συνεδρίες προβλεπόταν ένας αριθμός θεμάτων με κεντρικό εισηγητή, ενώ θα ακολουθούσε συζήτηση με το ακροατήριο.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των συνεδριών αυτών, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι το ελληνορθόδοξο εκπαιδευτικό σύστημα στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δε θύμιζε σε τίποτα το αντίστοιχο της δεκαετίας του 1870. Κατ' αρχήν ως προς το μέγεθός του το σύστημα αυτό είχε αποκτήσει ισχυρές προσβάσεις και απευθυνόταν σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό μαθητών, ενώ ενσωμάτωνε και πολύ μεγαλύτερο αριθμό σχολείων*. Επί πλέον τα

* Η ανάπτυξη της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης στην οθωμανική αυτοκρατορία μετά την δεκαετία του 1850 δεν έχει απασχολήσει συστηματικά την ελληνική ιστοριογραφία· συνεπώς είναι δύσκολο να παρουσιάσουμε την συνολική εικόνα. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι αποσπασματικές και κυρίως σπάνια δίνουν μία διαχρονική διάσταση της πορείας της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης. Η γνώμη μας είναι ότι το ελληνορθόδοξο σχολικό δίκτυο γνώρισε και ποσοτική και ποιοτική ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή. Ωστόσο η σημασία της ανάπτυξης του δικτύου αυτού δεν έχει μόνο στατιστικό ενδιαφέρον, αλλά συνδέεται άμεσα και με την ανάλυση των εθνικών κινημάτων της περιόδου, καθώς η επιλογή του σχολείου ερμηνεύθηκε ως ένδειξη επιλογής εθνικού φρονήματος, ιδίως σε περιοχές όπου υπήρχαν ισχυροί εθνικοί ανταγωνισμοί. Δεν είναι τυχαίο που ορισμένοι εθνολογικοί χώρες της Μακεδονίας και της Θράκης χρησιμοποιήσαν το κριτήριο αυτό, προκειμένου να παρουσιάσουν την εθνολογική σύνθεση των περιοχών αυτών. Το πλέον γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο χάρτης του Amadori Virgili Βλ. Wilkinson W. *The ethnographic cartography of Macedonia* και Κ. Βακαλόπουλου *Ιστορία Βόρειου Ελληνισμού, Θράκη*, 1990, σ. 364-365.

Ταξινομημένες πληροφορίες για την εκπαίδευση στην Θράκη, συμπεριλαμβανομένης και της Κων/πόλης, δημοσιεύθηκαν από τον Στ. Ψάλλη: *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου*, 1919. Στον τόμο αυτό παρουσιάζονται οι γνωστότερες στατιστικές για την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στην περιο-

ελληνορθόδοξα εκπαιδευτήρια ήσαν καλύτερα οργανωμένα απ' ό,τι είκοσι ή τριάντα χρόνια πριν και τα οικονομικά των περισσότερων είχαν βελτιωθεί επαρκώς. Οι συνεδρίες που οργάνωσε ο Σύλλογος δεν αποσκοπούσαν στην διατύπωση προτάσεων για την βιωσιμότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς αυτή είχε λίγο πολύ εξασφαλισθεί, ούτε για την δυνατότητα επέκτασής του. Το περιεχόμενο των συνεδριών αφορούσε την εξέταση θεμάτων που άπτονταν της ίδιας της εκπαιδευτικής λειτουργίας και της πιο ολοκληρωμένης αντιμετώπισής της. Αναγκαστικά οι συνεδρίες αυτές πέραν των εκπαιδευτικών θεμάτων, δηλαδή του προσανατολισμού της εκπαίδευσης, υπεισέλθαν και σε παιδαγωγικά θέματα σχετικά με τις μεθόδους που θα έπρεπε να επιλεγθούν, προκειμένου να διατηρηθεί ο ζητούμενος προσανατολισμός.

Τα ζητήματα αυτά δεν εξετάστηκαν σε ιδεολογικό κενό: ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης είχε αποκτήσει εθνικό χαρακτήρα και αποσκοπούσε στην εκπαίδευση Ελλήνων το φρόνημα. Αυτή ήταν και η πλέον σημαντική προϋπόθεση του συστήματος. Αν μπορούμε να συνοψίσουμε την ατμόσφαιρα των συνεδριών, θα λέγαμε ότι η επιλογή του φρονήματος δεν θα μπορούσε εις το εξής να επηρεάζεται από παράγοντες όπως, π.χ., η μη χρήση της ελληνικής. Η επέκταση του σχολικού δικτύου, όπως υποστηρίχθη-

χή αυτή. Για την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση στην Μακεδονία βλ. Ν. Καζάκη «Μακεδονικοί διπλέξεις» στο περιοδικό *Ελληνισμός*, 1903, σ. 101-104, επίσης Ανωνύμου, *Μακεδονία. μελέτη. οικονομική. γεωγραφική. ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδόσεις *Ελληνισμός*, 1896, σ. 122 κ.ε. Σ.Δ. Λουκάτου *Πολιτειογραφικά της νομαρχιακής περιφέρειας Θεσσαλονίκης*, 1987, Κ. Βακαλόπουλου *Ιστορία Βορείου Ελληνισμού: Μακεδονία*, 1990, Κ. Χιόνη *Η παιδεία στην Καβάλλα, 1864-1909*, 1990, D. Dakin *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, 1966, σ. 16-23 βλ. τέλος την ενδιαφέρουσα μελέτη της Σοφίας Βουρη για την εκπαίδευση στην δυτική Μακεδονία *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, 1992.

Για την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση στην Μ. Ασία βλ. Σ. Σολωμονίδη «Εθνικαί δυνάμεις εν τω νομῷ Αιδινίου» *Ελληνισμός*, 1904, σ. 505-515, 589-608. Επίσης Χ. Σ. Σολωμονίδη *Η Παιδεία στη Σμύρνη*, 1961, Χ. Σολδάτου *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας*, 3 τόμ., 1989-1992. Σχετικού ενδιαφέροντος και η πλούσια σε πληροφορίες μελέτη της Κ. Μαιωνή «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μ. Ασία» στο *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας*, Α', τ. 26 (1983), Β', τ. 28 (1985), Γ', *Δελτίο ΚΜΣ*, τ. ΣΤ', 1986-87

κε, θα επέτρεπε και στους σλαβόφωνους και στους αλβανόφωνους ορθόδοξους να αντλούν από την ελληνική παιδεία τα στοιχεία εκείνα που θα υποστήριζαν την εθνική ελληνική τους συνείδηση. Το δεδομένο αυτό, δεδομένο τουλάχιστον σε όσους κινητοποιήθηκαν για την οργάνωση της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, υπήρξε μία βασική επιδίωξη του εκπαιδευτικού εγχειρήματος. Ας θυμηθούμε τις εκθέσεις των εκπαιδευτικών επιτροπών κατά την δεκαετία του 1870, όπου συναντήσαμε την αμηχανία τους απέναντι στην απουσία γνώσης της ελληνικής και το αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον. Βεβαίως ούτε τότε υπήρχε η παραμικρή αμφιβολία για το ποιος ήταν ο πραγματικός εθνικός χαρακτήρας των μη ελληνόφωνων πληθυσμών. Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια λογική, η μη χρήση της ελληνικής αποδυνάμωνε το εκπαιδευτικό εγχείρημα και καθιστούσε τους πληθυσμούς αυτούς έρμαιο άλλων εθνικών κινήσεων. Τριάντα χρόνια αργότερα η επιβίωση του εκπαιδευτικού συστήματος έκλεινε το κενό επιτρέποντας την παγίωση του ελληνικού φρονήματος με την εκμάθηση της ελληνικής και την διάχυση της ελληνικής παιδείας. Επί πλέον στο μεσολαβούν διάστημα είχε συντελεσθεί και η θετική ενσωμάτωση της ορθοδοξίας στο μόρφωμα της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Δεν πιστεύουμε ότι η ενσωμάτωση αυτή είχε γενικό χαρακτήρα ούτε ότι εξελίχθηκε χωρίς διακυμάνσεις, αλλά στο σημείο αυτό ας θεωρήσουμε ότι στις αρχές του 20ού αιώνα η επιλογή της εκκλησιαστικής αρχής, κυρίως στον χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, ισοδυναμούσε με την επιλογή αντιστοίχου φρονήματος ανεξάρτητα από την επιβίωση των γλωσσικών επιλογών του πληθυσμού.

Το πλαίσιο αυτό προσδιόριζε σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη των εργασιών των συνεδριών του ΕΦΣΚ. Πολλά από τα ζητήματα που εξετάστηκαν αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο θα ενισχυόταν ο εθνικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις επαρχίες. Ωστόσο πέρα από αυτά, οι εκπαιδευτικές συνεδρίες ασχολήθηκαν και με ένα άλλο ζήτημα, αυτό της σύνδεσης της εκπαίδευσης με την επαγγελματική αποκατάσταση. Το θέμα αυτό που αφορούσε κυρίως τους αποφοίτους των σχολείων της Κων/πολης αλλά και άλλων αστικών κέντρων αποτελεί ένδειξη τόσο της ωρίμανσης του ίδι-

ου του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και της παγίωσης της εύρυθμης λειτουργίας του.

II. Ο ΕΦΣΚ οργάνωσε δυο σειρές εκπαιδευτικών συνεδρίων, μία τον Ιανουάριο 1908 και μία τον Ιανουάριο του 1909. Στις οκτώ συνολικά συνεδριάσεις εξετάσθηκαν η υγιεινή των σχολείων, οι ελλείψεις στην διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών συγγραφέων, η διδασκαλία ξένων γλωσσών, η διδασκαλία της ελληνικής σε ξενόφωνους Έλληνες, η διδασκαλία της γυμναστικής, η διδασκαλία της χειροτεχνίας, η διδασκαλία της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας και τέλος η διδασκαλία της φιλοσοφίας. Η θεματολογία παραπέμπει σε ένα ευρύ φάσμα εκπαιδευτικών, ιδεολογικών και παιδαγωγικών ζητημάτων που αποδίδουν, πιστευόμε με ικανοποιητικό τρόπο, τις εκπαιδευτικές αναζητήσεις του ΕΦΣΚ αλλά και της εκπαιδευτικής κοινότητας της Πόλης γενικότερα. Το θέμα ωστόσο αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς των εισηγήσεων επακολουθούσε συζήτηση και διατύπωση συμπερασμάτων που δημοσιεύθηκαν και αυτά. Πάντως οι συνεδρίες αυτές δεν είχαν νομοθετική δυνατότητα, ούτε καν στα πλαίσια της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αν και οι ίδιοι οι συντελεστές τους θεωρούσαν ότι τα συμπεράσματα που θα προέκυπταν μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση για γενικότερες ρυθμίσεις.

Πρόθεσή μας δεν είναι να εξετάσουμε ξεχωριστά την κάθε μία ενότητα που παρουσιάσθηκε και συζητήθηκε σε αυτές τις συνεδρίες, όπως θα κάναμε, αν το αντικείμενό μας ήταν η ίδια η εκπαίδευση, αλλά να κινηθούμε διαγώνια με βάση τους κοινούς τόπους και τα ειδικά δεδομένα που πιστεύουμε ότι προέκυψαν σε αυτές. Επί πλέον δε δεν θα ασχοληθούμε με τις παιδαγωγικές πλευρές των θεμάτων αυτών.

Το πρώτο ζήτημα που θα έπρεπε να εξετάσουμε αφορά την πηγή έμπνευσης των εκπαιδευτικών, προκειμένου να προσεγγίσουν το θέμα τους. Η απάντηση προκύπτει αβίαστα: Οι προσεγγίσεις των θεμάτων βασίζονται στην ευρωπαϊκή εμπειρία. Το σύνολο σχεδόν των εισηγήτων εμφανίζεται ενημερωμένο γύρω από τις εκπαιδευτικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Ο Ν. Δ. Κατετανάκης, διευθυντής της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής της Χάλκης και εισηγητής για την διδασκαλία ξένων γλωσσών στα ελληνικά εκπαι-

δευτήρια παρουσίαζε αναλυτικά την βιβλιογραφία που χρησιμοποίησε και αναφέρθηκε στην ευρωπαϊκή εμπειρία, προκειμένου να θεμελιώσει ευκρινέστερα τις προτάσεις του¹. Δεν παρέλειψε μάλιστα να προτείνει την αποστολή διδασκάλων σε ευρωπαϊκές χώρες, προκειμένου να εργαστούν στα σχολεία της ομογένειας². Ο εισηγητής για το ζήτημα της διδασκαλίας της γυμναστικής στα σχολεία Α. Κρητικός κινήθηκε και αυτός με βάση την ευρωπαϊκή εμπειρία τόσο στην παρουσίαση της ιατρικής πλευράς του θέματος όσο και στην εξέταση των συστημάτων γυμναστικής που θα έπρεπε να επιλεγούν. Στην εισήγησή του πρότεινε την αντικατάσταση της ενόργανης «γερμανικής» γυμναστικής από την ανόργανη «σουηδική» γυμναστική, ενώ δεν παρέλειψε να συστήσει την οργάνωση «διαφόρων γυμναστικών παιδιών» προφανώς κατά τα πρότυπα των αγγλικών public schools³. Ιδιαίτερη έμφαση στην ευρωπαϊκή εμπειρία έδωσε και ο Δ. Δαμασκηνός, εισηγητής στο θέμα της εισαγωγής της χειροτεχνίας στα σχολεία, που άρχισε την εισήγησή του παραθέτοντας κατά λέξη την αιτιολόγηση της διδασκαλίας του μαθήματος στο γαλλικό σχολικό πρόγραμμα, ενώ στην συνέχεια παρουσίασε την εξέλιξη του μαθήματος σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες⁴.

Εκεί όμως όπου η ευρωπαϊκή εμπειρία κατέχει ιδιαίτερη θέση στις εισηγήσεις είναι στα ζητήματα που αφορούν την διδασκαλία της ελληνικής παιδείας γενικότερα. Συγκεκριμένα στην ενίσχυση της διδασκαλίας της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας καθώς και στην εισαγωγή της φιλοσοφίας στα σχολεία. Δεν πρόκειται απλά για νέα γνωστικά αντικείμενα, όπου η ευρωπαϊκή εμπειρία θα ήταν χρήσιμη, αλλά για συστατικά στοιχεία της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης από την εποχή της ίδρυσης των πρώτων εκπαιδευτηρίων της υπό την καθοδήγηση της Εκκλησίας. Επί πλέον, με εξαίρεση την βυζαντινή λογοτεχνία, τα άλλα δύο γνωστικά αντικείμενα αποτέλεσαν την βάση της εκπαίδευσης σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα οι κλασικές σπουδές συνιστούσαν σημαντικό μέρος των προγραμμάτων στην Μ. Βρετανία, στην Γερμανία και στην Γαλλία, έστω και αν την διδασκαλία τους διακατείχε ένας στείρος σχολαστικισμός. Ακόμη και στην Ρωσία, μια χώρα που δεν γνώρισε παρά έμμεσα την επιρροή της αναγέννησης και του δια-

φωτισμού, οι ελληνικές σπουδές είχαν κατά καιρούς ιδιαίτερη θέση στα προγράμματα των πλέον γνωστών εκπαιδευτηρίων⁵. Με δεδομένη την βαρύτητα της κλασσικής ελληνικής παιδείας στην συγκρότηση της ελληνικής ταυτότητας η ευρωπαϊκή εμπειρία παρουσίαζε ειδικό ενδιαφέρον. Ο Χ. Πανταζίδης, μέλος της φιλολογικής επιτροπής του ΕΦΣΚ και εισηγητής στο θέμα των «ελλείψεων στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων» δικαιολογώντας την άποψή του για την πρωτεύουσα θέση που θα έπρεπε να έχει το αντικείμενο αυτό στην ελληνορθόδοξη εκπαίδευση, υποστήριξε ότι «καί οι ξένοι της μέν κλασσικής αὐτῶν παιδείσεως βασιν ἔχουσι πρὸς τῇ λατινικῇ τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, ἐν δὲ ταῖς πραγματικαῖς καὶ εἰδικαῖς σχολαῖς ἐντρυφῶσιν, ἔστω καὶ διὰ μεταφράσεων, εἰς τὰ οὐράνια κάλλη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ»⁶. Υπογράμμισε μάλιστα την σημασία που απέδιδαν οι Ευρωπαίοι στην αρχαιοελληνική παράδοση ως μέσο για την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου*.

Αν η σχέση της αρχαιοελληνικής παράδοσης στην ευρωπαϊκή παιδεία ήταν εύκολα κατανοητή, δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς το ίδιο για την βυζαντινή λογοτεχνία και ιστορία. Ο βυζαντινός πολιτισμός ήταν σχεδόν άγνωστος στην δυτική Ευρώπη. Η στάση αυτή που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στην παράδοση του διαφωτισμού είχε ως αποτέλεσμα την σχεδόν παντελή απουσία των βυζαντινών σπουδών από την ευρωπαϊκή εκπαίδευση. Η ειδική συνεδρίαση για την διδασκαλία της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας δεν μπορούσε συνεπώς να αντλήσει από τα διδάγματα της ευρωπαϊκής εμπειρίας στο θέ-

* Η εικόνα της αρχαίας Ελλάδας και η προβολή της κατά τον 19ο αιώνα αποτέλεσε κοινό τόπο στα ευρωπαϊκά πολιτισμικά πράγματα. Η προβολή αυτή δεν περιοριζόταν στην τέχνη αλλά και στην πολιτική και συχνά η φαντασιακή σύλληψη του αρχαίου ελληνικού κόσμου χρησιμοποιήθηκε, προκειμένου να νομιμοποιηθούν επιχειρήματα εθνικών κινημάτων. Για παράδειγμα ο Ludovít Štúr, ένας εκ των κυριότερων εκπροσώπων του σλοβακικού εθνικού κινήματος, θεωρούσε ότι η υπαγωγή σλοβακικής διαλέκτου αποδεικνύει την φυλετική διαίρεση του τσεχικού έθνους και ανήγε ιστορικά την σχέση έθνους-φυλής-διαλέκτου στην Αρχαία Ελλάδα, όπου, όπως υποστήριζε, αυτή είχε ευρύτετη εφαρμογή. Βλ. Hugh Le Caine Agnew «Czechs, Slovaks and the slovak linguistic separation of the Nineteenth century» στο John Morison (ed): *The Czech and the Slovak experience*, London 1992.

μα αυτό. Μπορούσε όμως να επισημάνει την «ανακάλυψη» του βυζαντινού κόσμου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Πράγματι ο κ. Παπαδόπουλος, εισηγητής στο συγκεκριμένο θέμα και διαπρύσιος υποστηρικτής της εισαγωγής της διδασκαλίας της βυζαντινής λογοτεχνίας, υποστήριξε την άποψή του προβάλλοντας αυτή την «ανακάλυψη»: «Ἡ πόλις τῶν βασιλείων δὲν εἶναι πλέον τὸ περιφρονημένον καὶ ἐκ τῆς σικοφαντίας ἡμαυρομένον Bas-Empire, ἀλλὰ προπάντων ὁμολογεῖται ὡς ἔδρα προσφιλῆς τῆς ἐξημερώσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Αὐτὰ δὲ πλέον τὰ πράγματα μαρτυροῦσιν ὅτι, ἂν δὲν ἐκινουῖντο ἀπὸ ἐμπάθειαν μεγάλοι ἄνδρες, ὅπως ὁ Γίββων, πάντως ὁμως ἐπλανήθησαν, ἢ δὲ πλάνη των οὐδὲν ἄλλο ἀποτέλεσμα ἐπέφερεν ἢ τὴν μείωσίν της εἰς τὴν μεγάλην ὄντως ἀξίαν τῆς ὀφειλομένης ἐκτιμήσεως»⁷. Στην περίπτωση αυτή η ευρωπαϊκή επιρροή εξαντλείται στην ώθηση των βυζαντινών σπουδών μετά την αποκατάσταση της θέσης του Βυζαντίου στην ιστορία του «πολιτισμένου» κόσμου.

Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζεται και από την εισήγηση σχετικά με την διδασκαλία της φιλοσοφίας στην μέση εκπαίδευση. Ο Ι. Αυθεντόπουλος, εκπαιδευτικός, μέλος του ΕΦΣΚ, ξενάγησε το ακροατήριό του στην πορεία της διδασκαλίας της φιλοσοφίας, πιο συγκεκριμένα της φιλοσοφίας της ιστορίας, στην δυτική Ευρώπη και υπογράμμισε την επανεισαγωγή του αντικειμένου στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα μετά από μακρά περίοδο απουσίας. Οι εξελίξεις αυτές τον ώθησαν και στην πρόταση για εισαγωγή της διδασκαλίας φιλοσοφικών γνωστικών αντικειμένων, πιο συγκεκριμένα της φιλοσοφίας, της ιστορίας και της ψυχολογίας στην ελληνική μέση εκπαίδευση και μάλιστα με εντατικό τρόπο.

Το συμπέρασμα που προκύπτει δεν είναι τόσο η γνώση της ευρωπαϊκής εμπειρίας η οποία δεν μπορεί παρά να αναμενόταν στο έντονα κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Κων/πόλης· πόσο μάλλον που η ελληνο-ορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας με έντονα αστικο-επιχειρηματικό χαρακτήρα είχε από πολλές δεκαετίες σφυρηλατήσει στενές σχέσεις με την δυτική Ευρώπη μέσα από πολλούς αγωγούς ιδεών και νοοτροπιών. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι η ευρωπαϊκή εμπειρία χρη-

σιμοποιήθηκε, προκειμένου να δικαιώσει τις προτάσεις των εισηγητών. Η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής εμπειρίας αναγνωριζόταν ως νομιμοποίηση των δικών τους προτάσεων. Χαρακτηριστικός είναι ο σχολιασμός της εισήγησης για την διδασκαλία της φιλοσοφίας από τον σύνεδρο Ι. Μοστράτο που υποστήριξε ότι «χρυσήν σελίδα θά καταλάβη ή εισήγησις του κ. Μ. Αύθεντοπούλου ἰδίᾳ δὲ διότι δὲν δογματίζω, εἶπεν, ἀλλὰ λέγω ὅτι λέγει ἡ Εὐρώπη»⁸. Το ίδιο εξάλλου ισχύει και για πολλούς από τους συνέδρους που έλαβαν τον λόγο σε διάφορες συνεδριάσεις χρησιμοποιώντας παραδείγματα από την γερμανική, γαλλική και αυστριακή εκπαιδευτική πραγματικότητα: η απουσία αναφοράς στο αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι χαρακτηριστική. Στην επιχειρηματολογία που ανέπτυξαν πολλές φορές χρησιμοποίησαν παραδείγματα από τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα, όχι μόνο για να συμφωνήσουν, αλλά και για να διαφωνήσουν με σημεία των εισηγητών. Ενδεικτικό παράδειγμα η διαμάχη που ξέσπασε στην πλέον ζωντανή συνεδρία, αυτή που αφορούσε την διδασκαλία των ξένων γλωσσών στα ελληνικά σχολεία. Τόσο οι υποστηρικτές της άποψης για την εισαγωγή ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της εκπαίδευσης όσο και οι υποστηρικτές της εισαγωγής του μαθήματος σε μεταγενέστερο στάδιο χρησιμοποίησαν κατά κόρον την ευρωπαϊκή εμπειρία.

Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή εμπειρία, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως θετικό παράδειγμα, η εκπαιδευτική πραγματικότητα στο ελληνικό βασίλειο δεν αντιμετωπίστηκε πάντα με θετικό τρόπο ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που αυτό θα ήταν αναμενόμενο. Ωστόσο η συχνά αρνητική αναφορά στην ελλαδική εκπαίδευση δεν σημαίνει ότι η εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης δεν προσανατολίστηκε και προς την Ελλάδα. Φυσικό άλλωστε, καθώς οι περισσότεροι των εκεί εκπαιδευτικών υπήρξαν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών και η σχέση αυτή ήταν περισσότερο από εμφανής σε πολλές στιγμές των συνεδριάσεων. Τα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και κυρίως η νομική, η φιλοσοφική, η ιατρική σχολή, αλλά και η παιδαγωγική ακαδημία δέχθηκαν πολλούς φοιτητές που κατάγονταν από την Κων/πολη. Πολλοί επιφανείς οικονομικοί παράγοντες της ομογένειας της Πόλης, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης και ο Χρηστάκης

Ζωγράφος, είχαν υποστηρίξει οικονομικά ομάδες φοιτητών που κατάγονταν από την Κων/πολη και σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Η αλληλογραφία του καταστήματος «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος» με την Εθνική Τράπεζα, την οποία έχουμε εξετάσει συστηματικά, είναι γεμάτη από ανάλογες εντολές. Συνεπώς το Πανεπιστήμιο πρόβαλλε ως βασικός συντελεστής της εκπαιδευτικής πραγματικότητας στην Πόλη και γενικότερα στην οθωμανική αυτοκρατορία και έμμεσα ως φυσικός χώρος ανώτατης εκπαίδευσης για τους ομογενείς και άμεσα μέσα από τα γνωστικά αντικείμενα που παρείχε. Πιο συγκεκριμένα η εισαγωγή ενός γνωστικού αντικειμένου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας θα μπορούσε να «νομιμοποιήσει» την εισαγωγή του στο αντίστοιχο σχολικό πρόγραμμα των ομογενειακών σχολείων.

Χαρακτηριστική είναι από αυτή την άποψη η γνώμη των Ι. Μοστράτου και Α. Ζαμαρία, οι οποίοι εμφανίσθηκαν διστακτικοί στην εισαγωγή της διδασκαλίας της βυζαντινής λογοτεχνίας και ιστορίας στην μέση εκπαίδευση, επειδή ανάλογο μάθημα δεν είχε εισαχθεί στο πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όπως επίσης και η πρόταση του Ι. Παπαδόπουλου, εισηγητή στο θέμα «διδασκαλία της βυζαντινής και νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας», να μην εισαχθεί το σκέλος της νεώτερης ελληνικής φιλολογίας στην μέση εκπαίδευση ακριβώς για τον ίδιο λόγο. Στην ίδια λογική πρέπει να ενταχθεί εξάλλου και η πρόταση του Ι. Κρητικού, ειδικού εισηγητή για την διδασκαλία της γυμναστικής, σχετικά με την πρόσκληση γυμναστών από την Γυμναστική Ακαδημία της Αθήνας, προκειμένου να εκπαιδεύσουν δασκάλους της Πόλης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις συνεδρίες αυτές η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα εξαντλεί την επιρροή της στην εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης κυρίως στο κύρος και στην εμβέλεια του Πανεπιστημίου. Πάντως, αν και η επιρροή του Πανεπιστημίου παρέμενε, κυρίως λόγω των σχέσεών του με την εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης, η επίδραση των άλλων βαθμίδων της ελλαδικής εκπαίδευσης δεν φαίνεται πως ήταν αισθητή. Σε σύγκριση μάλιστα με την χρήση της ευρωπαϊκής εμπειρίας η αναφορά στην ελλαδική πραγματικότητα απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά και όταν εμφανίζεται αποτελεί μάλλον αρνητικό μέτρο σύγκρισης.

Ο Χρ. Πανταζίδης προτίμησε να χρησιμοποιήσει ως παράδειγμα της επιβαρύνσης των προγραμμάτων της μεσης εκπαίδευσης τις παρατηρήσεις του Αθ. Ευταξία, υπουργού Παιδείας του ελληνικού βασιλείου, που παρουσιάζει μία απεχθή εικόνα της ελληνικής εκπαίδευσης⁹. Ο Ι. Αυθεντόπουλος, εισηγητής για την διδασκαλία της φιλοσοφίας στην μέση εκπαίδευση ήταν ιδιαίτερα καυστικός για την πρακτική της ελληνικής εκπαίδευσης στον τομέα αυτό: «... ενώ κατά την τελευταίαν είκοσιπενταετίαν πολλούς απέκτησε τό ἔθνος τοὺς ἐν γερμανικοῖς πανεπιστημίοις παιδαγωγικῶς καὶ φιλοσοφικῶς καταρτισθέντας καθηγητάς, ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία ἐκήρυξεν οἷονεὶ φανερόν τὸν πόλεμον κατὰ τῆς φιλοσοφικῆς ἐν τοῖς γυμνασίοις προπαιδείας καὶ πρὸ δεκαετίας περίπου ἐκινδύνευσε νὰ καταργηθῇ τὸ μάθημα ἐξ ὁλοκλήρου... Ὅποση δὲ ὑπῆρξε μέχρι τινὸς ἡ ἀστοργία τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας πρὸς τὴν δέσποιναν τῶν ἐπιστημῶν καταφαίνεται ἐξ αὐτῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἑτέρας τῶν φιλοσοφικῶν ἐδρῶν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ, καὶ ἐκ τῆς παρατεινομένης ἐτι ἀργίας τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν μαθησεων»¹⁰. Ο ίδιος δεν διστάζει να αναφέρει την Μεγάλη του Γένους Σχολή ως πρότυπο για την διδασκαλία της φιλοσοφίας και μάλιστα «συμφώνως προς την γαλλικὴν ἐν τούτῳ ἐλευθεριότητα». Η έμμεση αιχμή κατά του Πανεπιστημίου δεν είναι η μόνη που συναντούμε στα πρακτικά των συνεδρίων. Με δεδομένη την περιορισμένη αναφορά στα ελλαδικά εκπαιδευτικά ζητήματα, αξία είχε η κριτική προσέγγιση του σχολαστικισμού από τον Χρ. Πανταζίδη που μετέφερε αυτούσιες τις παρατηρήσεις του γυμνασιάρχη Α. Κυπριανού, σύμφωνα με τις οποίες στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων «μετηγάγομεν τὴν ἐν Πανεπιστημίοις ἐρμηνευτικὴν μέθοδον... καὶ κατατρίβομεν... τὸν χρόνον εἰς γραμματολογικὰς λεπτολογίας, εἰς κριτικὰς ἔριδας καὶ ἀρχαιολογικὰς καὶ μυθικὰς παρεκβάσεις ἀσκοπῶς καὶ ἀμούσως...»¹¹. Εξάλλου και αυτή η πρωτοκαθεδρία του Πανεπιστημίου Αθηνών μερικές φορές αμφισβητείται, όπως, για παράδειγμα, στην παρέμβαση του Δ. Δαμασκηνού, ο οποίος αντετάχθη στην λογική της προτεραιότητας που έπρεπε να δοθεί στις πρωτοβουλίες του ελληνικού ανωτάτου ιδρύματος σχετικά με την διδασκαλία της νεότερης ελληνικής και βυζαντινής λογοτεχνίας: «Λόγος τῆς μὴ εἰσαγωγῆς ἐδόθη, πρὸς πρόσχημα βεβαί-

ως, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς εἰδικῆς ἔδρα ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ, ὥσάν νὰ ὑπῆρχεν ἤδη τῆς βυζαντινῆς ἢ νὰ ἀγοῶμεν ὅτι ἔδραι τοιαῦται ὑπάρχουν ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τῶν Παρισίων, τοῦ Βερολίνου, τοῦ Μονάχου, τῆς Χαϊδελέβεργης, τῆς Ὁξφόρδης ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ὥσάν νὰ μὴ ἦσαν ἐπαρκεῖς αἱ ἐργασίαι ὁλοκλήρου φάλαγγος ἐπιστημόνων καὶ Γάλλων καὶ Γερμανῶν καὶ Ἀγγλῶν καὶ ἡμετέρων ἐπὶ τῆς νεωτέρας γλώσσης»¹².

Η δυτικοευρωπαϊκή και η ελλαδική εκπαιδευτική πραγματικότητα εμφανίστηκαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και με διαφορετική έμφαση στις συνεδρίες αυτές. Η πρώτη προβάλλεται πάντα με θετικό τρόπο, ενώ η δεύτερη συχνά δεν έτυχε ανάλογης αντιμετώπισης. Πάντως η ελλαδική και η ευρωπαϊκή πραγματικότητα ποτέ δεν αντιπαραβάλλονται άμεσα, έτσι ώστε η πρώτη να απορριφθεί χάριν της δεύτερης. Εξάλλου συχνά προκύπτει ότι οι συνέδριοι αναγνωρίζουν ότι και το ελλαδικό εκπαιδευτικό σύστημα βασίστηκε στην ευρωπαϊκή, κυρίως στην γερμανική εμπειρία. Παρά τις όποιες αρνητικές αναφορές στην ελλαδική πραγματικότητα δεν είναι δυνατόν να πιστέψουμε ότι η εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης την απέρριπτε συλλήβδην. Οι διαπιστώσεις που κάναμε δεν επιτρέπουν γενικεύσεις, πόσο μάλλον που τις συνεδρίες παρακολούθησε κατά την γνώμη των ίδιων των οργανωτών τους μικρός αριθμός εκπαιδευτικών. Παρ' όλα αυτά οι εκπαιδευτικές συνεδρίες δεν μπορεί παρά να είχαν επιρροή στα εκπαιδευτικά πράγματα της Πόλης, όσο και αν είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε με ακρίβεια το εύρος της. Ας μην ξεχνούμε ότι σε αυτές συμμετέσχον μερικοί από τους πλέον γνωστούς εκπαιδευτικούς, όπως ο Ν. Κατετανάκης, ο Α. Ζαμαρίας κ.ά., η παρουσία των οποίων και μόνο έδινε ειδικό βάρος στις συνεδρίες του ΕΦΣΚ. Πώς λοιπόν μπορεί να ερμηνευθεί η σχετική απόσταση και ο συχνά κριτικός τρόπος αντιμετώπισης του ελλαδικού εκπαιδευτικού συστήματος;

Θεωρούμε ότι, αν κάτι προσπαθεί να εκφράσει ο ΕΦΣΚ διοργανώνοντας αυτές τις συνεδρίες, αυτό είναι η πρωτοβουλία για την διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Κων/πολη και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ευρωπαϊκή εμπειρία είναι τόσο χρήσιμη όσο και η απο-

φυγή χαρακτηριστικών του ελλαδικού εκπαιδευτικού συστήματος που δεν θεωρούνται ικανοποιητικά. Πρόκειται ουσιαστικά για την διαμόρφωση μίας αυτόνομης εκπαιδευτικής φυσιογνωμίας και για ένα εκπαιδευτικό σύστημα που δεν θα αποτελεί παράρτημα του ελλαδικού, αλλά θα κινείται με βάση τις δικές του ανάγκες. Υπογραμμίζουμε ότι οι συνεδρίες αυτές και ο ΕΦΣΚ, ο φορέας που τις διοργάνωσε, εξετάζουν εκπαιδευτικά προβλήματα στην προοπτική δημιουργίας ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος των ελληνορθόδοξων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Επιχείρησαν να λειτουργήσουν ως ενιαίο εκπαιδευτικό κέντρο, χωρίς βέβαια να διανοούνται την μοίρα του ελληνορθόδοξου πληθυσμού δεκαπεντε μόλις χρόνια αργότερα.

Η παρατήρηση που κάνουμε έχει σημασία, διότι το εκπαιδευτικό σύστημα εξακολουθούσε να χαρακτηρίζεται από πολυδιάσπαση. Δεν υπήρχε ενιαίο σύστημα εκπαίδευσης των δασκάλων, δεν υπήρχε ενιαίο σώμα μαθημάτων και δεν υπήρχαν κοινά βιβλία. Η έκταση της σχολικής προσπάθειας εξαντλείτο στα όρια της δυνατότητας χρηματοδότησης των σχολείων από τις ίδιες τις κοινότητες. Όσα χρήματα και να διέθετε το Πατριαρχείο ή εύποροι ομογενείς, οι ανάγκες ενός συνεχώς διευρυνόμενου σχολικού δικτύου δεν μπορούσαν να καλυφθούν ικανοποιητικά και πολλές κοινότητες, ιδίως οι μικρές και με περιορισμένους πόρους, προσέφευγαν στον δανεισμό, για να εξασφαλίσουν την χρηματοδότηση των σχολείων τους. Το πρόβλημα της πολυδιάσπασης αυτής δεν ήταν καινούριο, απλά είχε αποκτήσει μεγαλύτερες διαστάσεις, παρ' όλη την βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Ήδη από την δεκαετία του 1880 ο Ηρόκλης Βασιάδης πρότεινε να ανταλλάσσονται αναμέσα στα εκπαιδευτήρια μελέτες των καθηγητών, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ένα κοινό σώμα διδακτικών βιβλίων¹³. Ο ΕΦΣΚ λοιπόν έρχεται να συμβάλει σε λύσεις διοργανώνοντας αυτές τις συνεδρίες με στόχο την ενίσχυση, όπου υπήρχε, και την διαμόρφωση, εκεί όπου δεν υπήρχε, μίας ενιαίας εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στα πλαίσια αυτά η αναζήτηση προτύπων που θα αντιστοιχούσαν στις επιθυμητές κατευθύνσεις ήταν τόσο φυσική όσο και η απόρριψη άλλων τα οποία θεωρήθηκαν ότι δεν είχαν αυτή την ιδιότητα.

III. Η συχνά αρνητική αναφορά στην ελλαδική εκπαιδευτική πραγματικότητα αντανάκλα την διάθεση αυτονομίας της εκπαιδευτικής κοινότητας στην Πόλη. Ωστόσο ο ΕΦΣΚ αλλά και η εκπαιδευτική κοινότητα δεν αφίστανται των γενικών κατευθύνσεων στην συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Πρόκειται για την αποδοχή της ιστορικής συνέχειας, της τρισχιλιετούς ιστορίας του ελληνικού έθνους και συνεπώς του έθνους ως «αιώνιας» ιστορικής κατηγορίας. Η αποδοχή αυτή προϋποθέτει την πεποίθηση ότι το ελληνικό φρόνημα διατηρήθηκε στους ορθόδοξους κατοίκους της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από γλωσσικές ή άλλες διαφοροποιήσεις. Με άλλα λόγια οι πληθυσμοί αυτοί διατήρησαν την εθνική τους συνείδηση παρά την απώλεια βασικών κριτηρίων του έθνους, όπως η γλώσσα. Με αυτό το δεδομένο η διατήρηση της εθνικής συνείδησης υπήρχε σε λανθάνουσα μορφή και για αυτό τον λόγο θα έπρεπε να αναδειχθεί εκ νέου μέσα από την κατάδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Εξ ου και η διάθεση προβολής αυτής της ιστορικής διάστασης στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε δεν είναι η πρωτοτυπία του ιστορικού αυτού σχήματος, που αντίστοιχά του εμφανίσθηκαν στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου και όχι μόνο. Η διάσταση αυτή είχε ήδη επικρατήσει και προβαλλόταν ίσως και με περισσότερο κατηγορηματικό τρόπο στο ελλαδικό εκπαιδευτικό σύστημα. Και σε πολλές κοινότητες της αυτοκρατορίας η διάσταση αυτή είχε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο γίνει αποδεκτή. Έτσι η προβολή της από τις συνεδρίες αλλά και από τον ίδιο τον ΕΦΣΚ από την στιγμή της ίδρύσής του δεν αποτελεί καινοτομία. Κατά την γνώμη μας το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση βρίσκεται στην αισθητή προβολή του «μεσαιού σταδίου», δηλαδή του βυζαντινού πολιτισμού, όχι μόνο ως του απαραίτητου κρίκου στην συνέχεια του ελληνικού έθνους αλλά και της αναπαράστασής του ως άμεσου βιώματος. Έτσι, ενώ για τον ελλαδικό επιστημονικό κόσμο το Βυζάντιο αποτελούσε απλά μέρος της ιστορικής συνέχειας, για την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πόλης το Βυζάντιο σήμαινε πολύ περισσότερα πράγματα, καθώς η βίωση του βυζαντινού παρελθόντος ήταν πολύ πιο έντονη στις συλλογικές λόγιες και λαϊκές αναπαραστάσεις. Τούτο υπογραμ-

μίζεται από την διοργάνωση ειδικής συνεδρίας για την εισαγωγή της βυζαντινής λογοτεχνίας στην μέση εκπαίδευση. Πόσο μάλλον που, όπως υποστηρίχθηκε, η αποκατάσταση του Βυζαντίου έχει ήδη επιτευχθεί στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.

Θα λέγαμε ότι η σχετική εισήγηση αντανάκλα αρκετά εύγλωττα το κλίμα που περιγράψαμε. Ο Ι. Παπαδόπουλος στην αρχή της εισήγησής του επισημαίνει ότι η εγγραφή του θέματος στις συνεδρίες αποτέλεσε ιερό καθήκον για τον ΕΦΣΚ, διότι «καθ' ὃν χρόνον οἱ ξένοι μελετῶσιν ἀπλήστως πᾶν πρὸς τὸ Βυζάντιον σχετιζόμενον, ἔπρεπεν ἡμεῖς προπᾶντων, ἡμεῖς οἵτινες εἴμεθα υἱοὶ καὶ κληρονόμοι τῶν βυζαντινῶν, νὰ πρωταγωνιστῶμεν ἐν τῷ πρὸς τὰς σπουδὰς ταύτας ἐνδιαφέροντι. Σήμερον, ὅτε... τὰ σκότη διελύθησαν καὶ τὸ φῶς τῆς ἀληθείας ἀπλῆτως πεσὼν ἐπὶ τοῦ Βυζαντίου ἀπεκάλυψε θησαυροὺς ὁλοκλήρους, ἢ προσοχή τοῦ... πολιτισμένου κόσμου ἐστράφη... πρὸς τὴν πόλιν... τῶν πατέρων μας»¹⁴. Ο ἴδιος ο εισηγητής υπήρξε μαθητὴς του Max Nordau καὶ ἡ διατριβή του εἶχε θέμα τὴν «ελληνικὴ αυτοκρατορία».

Ἡ προβολὴ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας γίνεται με τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ καταδειχθεῖ ἡ ιστορικὴ συνέχεια τῆς γλώσσας καὶ συνειδήσεως τοῦ ἔθνους: «Ὡστε τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν δὲν θὰ δυνηθῶμεν... παρὰ τοῖς ἀξιολόγοις... συγγραφεῖν νὰ ἀνεύρωμεν ὡς ἐκ τούτου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς λογοτεχνίας, ἥτις θὰ διδαχθῇ εἰς τοὺς μαθητὰς, δεόν νὰ γίνηται μνεῖα... τῶν δημοτικῶν λογοτεχνικῶν μνημείων»¹⁵. Ἡ εισήγηση ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς γλώσσας καταδεικνύει τὴν ιστορικὴν συνέχεια καὶ ὅχι ἡ ἐπιμονὴ τῶν βυζαντινῶν στὸν αἰτικισμό. Στὴν ἀναγκαιότητα τῆς διδασκαλίας τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας προστίθεται καὶ ἡ ἀντίστοιχη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, καθὼς «οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πιστῶς ἀπολογοῦσι τὰς παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς ιστοριογραφίας, προβάλλοντες δὲ ὡς πρότυπα τὸν Θουκυδίδην, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πολύβιον». Ο ἴδιος δὲν παρέλειψε νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὴν ἐπίδραση τοῦ «βυζαντινοῦ μυθιστορήματος στὸ σύγχρονον γαλλικὸ μυθιστόρημα» ἀλλὰ καὶ στὸ «παγκόσμιον ἐνδιαφέρον» που παρουσίαζε ἡ βυζαντινὴ ἱστορία, ἀφού «ἄλλοι λαοὶ πάντως βάρβαροι κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, μόνον καὶ ἀποκλειστικῶς μόνον ἐκ τῆς ἰδικῆς μας ἱστορίας ἀρῶνται τὰς ἀναγκαίας γνώσεις περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τῶν προγόνων τους»¹⁶.

Τὰ πορίσματα καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Ι. Παπαδόπουλου εἶναι ἀναμενόμενα. Ο Σύλλογος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκρίνει τὴν χρηματοδότηση ἐγχειριδίου τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, «τῆς κατ' ἐξοχὴν ἡμῶν φιλολογίας», νὰ ἐκδώσῃ «Ἱστορίᾳ τῆς αυτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου», «Ἀνθολογίᾳ βυζαντινῆς λογοτεχνίας» καὶ βέβαια νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος στὴν μέση ἐκπαίδευση.

Οἱ ἀντιδράσεις τοῦ ἀκροατηρίου εἶναι ἐξίσου ἐνδιαφέρουσες. Κατ' ἀρχὴν ψηφίσθηκε ὁμοφώνως ἡ πρόταση τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀντικειμένου, «ἐπειδὴ ἡ βυζαντινὴ φιλολογία εἶναι συνέχεια τῆς καθόλου ἑθνικῆς ἡμῶν φιλολογίας», ὡπως ἐπίσης καὶ οἱ ἄλλες προτάσεις τοῦ εισηγητή. Κατὰ τὴν συζήτηση που ἀκολούθησε ἐκφράσθηκαν ὁρισμένες ἀντιρροήσεις που δὲν ἀπτόνταν τῆς οὐσίας ἀλλὰ ἄλλων θεμάτων, ὡπως τὸ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τὰ κατάλληλα ἐγχειρίδια, ὅτι τὸ νέο μάθημα θὰ ἐπιβάρυνε ἓνα ἤδη φορτωμένο πρόγραμμα καὶ τέλος ὅτι τὸ γνωστικὸ αὐτὸ ἀντικείμενον δὲν διδασκόταν στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν.

Ἡ υποδοχὴ πάντως τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα φαινόταν ὠριμὴ ὑπόθεση, καθὼς ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Βυζαντίου στὴν κοινότητα τῆς Πόλης εἶχε ἐπιτευχθεῖ πολὺ νωρίτερα. Ἦδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1860 οἱ λόγιοι καὶ ἐκπαιδευτικοὶ-μέλη τοῦ ΕΦΣΚ δὲν εἶχαν παύσει νὰ δημοσιεύουν μελέτες γύρω ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμό. Δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ ἀνατρέξῃ κανεὶς στὰ δημοσιευμένα πρακτικὰ τοῦ ΕΦΣΚ, γιὰ νὰ συναντήσῃ τὶς μελέτες τῶν Α. καὶ Μ. Παράνικα, τοῦ Η. Βασιλάκη, τοῦ Α. Πασπάτη, τοῦ Α. Βερναρδάκη, τοῦ Στ. Αριστάρχου καὶ ἄλλων σχετικά με ζητήματα βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἱστορίας. Δὲν θὰ ἔπρεπε ἐδῶ νὰ παραλείψουμε τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀνέκδοτων πηγῶν που ἐπιμελήθηκε ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς καὶ χρηματοδότησε ὁ ΕΦΣΚ με κληροδότημα τοῦ Μ. Μαυρογένη.

Προκρίναμε τὴν προβολὴ τοῦ βυζαντινοῦ κρίκου, ἐπειδὴ θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς σημασίας τοῦ στὴν διάπλαση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης στὴν Κων/πολὴ ἦταν πλεονεκτικὴ ἀπὸ οἱδήποτε ἄλλου. Ἡ σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδουμε στὴν προβολὴ αὐτὴ δὲν θὰ πρέπει νὰ μας ὁδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ὑπόλοιπα στάδια τῆς ιστορικῆς συνέχειας δὲν ἐξετάσθηκαν. Ὡστόσο ἡ αἴσθησις που ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῶν συνε-

δριών είναι ότι το Βυζάντιο βιώνεται ως ίδιο και άμεσο παρελθόν, ενώ αρχαιότερα στάδια, όπως ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, αντιμετωπίζονται κάπως διαφορετικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι τις συνεδρίες δεν τις απασχόλησε η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, αλλά οι ελλείψεις που παρατηρούνταν στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στην μέση εκπαίδευση. Σύμφωνα με την εισήγηση του Χρ. Πανταζίδη «ό αναγεγραμμένος σκοπός της των αρχαίων ελληνικών διδασκαλίας είναι η ικανή και βαθεία γνώσις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ βίου καθόλου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἥτις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῇ ἄνευ βαθείας κατανοήσεως τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων»¹⁷. Η εκτίμηση αυτή εντάσσει την διδασκαλία των αρχαίων στο ευρύτερο πλαίσιο της συνέχειας του ελληνικού έθνους. Όπως μάλιστα ο ίδιος εισηγητής τόνιζε πιο πριν, «οὔτε εἶναι πραγματικῶς καὶ λογικῶς ὀρθόν λέγοντες ἡμεῖς ἔθνικόν βίον νὰ νοῶμεν τὸν νῦν τοιοῦτον ἀποκλείοντες τὸν ἀρχαῖον», κυρίως διότι, όπως υπογραμμίζεται, και οι Ευρωπαίοι, προκειμένου να κατανοήσουν τον σύνδεσμο του νεότερου με τον αρχαιότερο πολιτισμό, εσπούδαζαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Έχουμε ήδη σχολιάσει τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάσθηκε η ευρωπαϊκή εμπειρία και δεν πρόκειται να επανέλθουμε. Θέλουμε όμως να επισημάνουμε ότι η πρόσληψη της αρχαίας Ελλάδας και του πολιτισμού της δεν παρουσιάζεται στις συνεδρίες ως μία στενά ελληνική υπόθεση και δεν διεκδικείται κατ' αποκλειστικότητα. Αναμφίβολα η αρχαία Ελλάδα είναι μέρος της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού, αλλά τα διδάγματα του πολιτισμού της, όπως υποστηρίχθηκε, δεν του ανήκουν αποκλειστικά, καθώς μέσα από την μελέτη του και οι ξένοι μπορούν να κατανοήσουν τον δικό τους σύγχρονο πολιτισμό. Μπορούμε να κάνουμε μία κάπως αυθαίρετη σύγκριση με την αντίστοιχη θέση του Βυζαντίου στην περίπτωση του οποίου η δυτική επιστημοσύνη το ανακαλύπτει καθυστερημένα και του αποδίδει την θέση του στην ιστορία του «πολιτισμένου» κόσμου, χωρίς όμως να του χρωστά και πολλά πράγματα.

Στην διάρκεια της συζήτησης που ακολούθησε άλλοι σύνεδροι πρόσθεσαν την δική τους εκτίμηση για τα οφέλη που επιφέρει η εκμάθηση των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Ο Δ. Η. Οικονομι-

δης πρόσθεσε ότι η διδασκαλία αυτή δεν πρέπει μόνο να περιορίζεται «εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς προγονικῆς ἡμῶν γλώσσης... ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἥθους καὶ τοῦ ἑξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν σφυρηλάτησιν χαρακτήρος ἠθικοῦ...», ενώ ο Α. Ζαμαρίας υποστήριξε ότι «ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων σημαίνει κάτι πλεώτερον, τὴν διδασκαλίαν δηλαδὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ... πρέπει νὰ θεωρῶμεν ὡς πρότυπον παραστάσεως τοῦ καλοῦ εἰς ὅλα τὰ εἶδη καὶ τὰς ἐκφάνσεις»¹⁸. Με εξαίρεση ορισμένα σημεία της εισήγησης μόνο ο Μ. Αυθεντόπουλος έκανε μία σαφή αναφορά στην σχέση του αρχαίου με τον νεότερο ελληνισμό. Επισημαίνοντας την ανάγκη βελτίωσης της διδασκαλίας των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων υπογράμμισε την κατά την γνώμη του ακατάλληλη μέθοδο που χρησιμοποιείται, ώστε «οὐχὶ μόνον δὲν ἐπιτυγχάνεται ἡ κατανόησις τῶν παλαιῶν ἀριστουργημάτων, ἀλλ' οὐδὲ ἐμπνέεται εἰς τοὺς μαθητὰς ἡ ἀγάπη ἐκείνη πρὸς τὴν πάτριον λογοτεχνίαν δι' ἧς καὶ μόνης... θὰ ἐπέστρεφον ποτὲ οὔτοι εἰς τὴν αὐθόρμητον ἀνάγνωσιν τῶν παλαιῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν ὁποίων... καὶ τὸν ὅλον ἐν γένει ἔθνικόν πολιτισμὸν ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόζεται ἡ διδασκαλία τοῦ ἑλληνικοῦ μαθήματος»¹⁹.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν ακυρώνουν βέβαια την υιοθέτηση της ιστορικής συνέχειας από τα μέλη του ΕΦΣΚ και γενικότερα τα έγγραμματα στρωματα των ελληνορθοδοξίων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η μελέτη του αρχαίου κόσμου είχε και αυτή την θέση της στην επιστημονική αναπαράσταση της ιστορικής συνέχειας στις συχνές συνεδριάσεις του ΕΦΣΚ. Οι μελέτες για την αρχαία ελληνική ιστορία και την αρχαιολογία που ανακοινώνονταν στις συνελεύσεις του ΕΦΣΚ είναι πολλές. Εξάλλου ο Σύλλογος είχε επιδιώξει μέσα από τον Καραπάνειο διαγωνισμό την συγγραφή κατάλληλου εγχειριδίου αρχαίας ιστορίας για την μέση εκπαίδευση. Επί πλέον, ανεξάρτητα από τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, η εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών συνιστούσε μέρος του σχολικού προγράμματος. Όλα αυτά συντηγούν στην υιοθέτηση της ιστορικής συνέχειας και της πλήρους ενσωμάτωσης της αρχαίας Ελλάδας σε αυτό το σχήμα. Ωστόσο η εκτίμηση αυτή δεν αλλάζει την ουσία των παρατηρήσεών μας. Το Βυζάντιο, σε αντι-

θεση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, βιώνονταν πολύ πιο έντονα και η σημασία του στην αναπαράσταση της επιβίωσης του ελληνικού έθνους προβαλλόταν πολύ περισσότερο, κάτι που τονίζεται από την συμβολική παρουσία του Πατριαρχείου καθώς και από την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη στην ορθόδοξη κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία ότι αυτή αποτελούσε τους άμεσους απογόνους του Βυζαντίου και των κατοίκων της βασιλεύουσας. Σε αντιπαράθεση, ο αρχαίος κόσμος φάνταζε μια πολύ πιο μακρινή υπόθεση που βεβαίως αναγνωριζόταν ως κρίκος της αλυσίδας, αλλά δεν είχε το συναισθηματικό και ιστορικό βάρος του Βυζαντίου.

IV. Ας περάσουμε τώρα στο ζήτημα του «παρόντος». Η ιστορική συνέχεια προβλήθηκε, για να καταδειχθεί η αναπαράσταση μίας συγκεκριμένης «ιστορικής πραγματικότητας», δηλαδή της επιβίωσης του ελληνικού έθνους. Πώς αντιμετωπίζουν όμως οι συνεδρίες το ζήτημα αυτό; Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το σύνολο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων έρχεται να υπογραμμίσει αυτή την διάσταση. Εδώ πάντως δεν θα θέλαμε να ασχοληθούμε παρά με ένα ζήτημα, κατά την γνώμη μας το πλέον σημαντικό, το ζήτημα της γλώσσας. Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες τις οποίες διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ επιχείρησαν να εξετάσουν δύο πολύ σημαντικά γλωσσικά προβλήματα: το ζήτημα της εκμάθησης των ελληνικών σε αλλόφωνους Έλληνες καθώς και το ζήτημα της εισαγωγής ξένων γλωσσών στο ελληνορθόδοξο σχολείο. Στην πρώτη περίπτωση η ελληνική γλώσσα προβάλλεται σε ένα ξένο γλωσσικό περιβάλλον ως μέσο αποκατάστασης της εθνικής συνείδησης, αφού οι αλλόφωνοι θεωρούνταν ως μέρος του ελληνισμού το οποίο είχε απολέσει την γλώσσα του. Στην δεύτερη περίπτωση το ζήτημα αφορά τον χρόνο εισαγωγής των ξένων γλωσσών στα ελληνικά σχολεία, έτσι ώστε να μην διασαλευθεί η γλωσσική και συνεπώς, η εθνική ταυτότητα των μαθητών.

Αυτή η διπλή όψη, αποκατάσταση-απειλή, συνθέτει, πιστεύουμε, μια ουσιαστική πλευρά της αντίληψης του «παρόντος». Κατ' αρχήν αξίζει να υπογραμμισθεί ότι ο ΕΦΣΚ αισθάνθηκε την ανάγκη να διοργανώσει ειδική συνεδρία για την εκμάθηση της ελληνικής σε «αλλόφωνους Έλληνες». Αυτό πιστοποιεί την έκταση του προβλήματος που βέβαια δεν ήταν καινούριο. Όπως εί-

χαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, η μη γνώση της ελληνικής ανάμεσα σε πληθυσμούς που είχαν επιλέξει να παραμείνουν υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου στην Μακεδονία και στην Θράκη, αλλά και σε πολλές κοινότητες της Μικράς Ασίας, ήταν ευρύτατη. Η επισήμανση του προβλήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1900 υπογραμμίζει ότι είτε η εκπαιδευτική διαδικασία στις περιοχές αυτές δεν ήταν επαρκής είτε η επέκταση του σχολικού συστήματος πρόσφατα μόλις είχε αποκτήσει προσβάσεις σε περιοχές που η ελληνική δεν ήταν διαδεδομένη. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση του προβλήματος, ωστόσο είναι βέβαιο ότι η νεότερη ελληνική εξακολουθούσε να αποτελεί για μεγάλα τμήματα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών μία άγνωστη γλώσσα. Από την άλλη πλευρά η μη γνώση της ελληνικής δεν εμπόδιζε τον ΕΦΣΚ να συμπεριλαμβάνει τους πληθυσμούς αυτούς στο σώμα των ελληνικών πληθυσμών. Αυτό που ήταν σημαντικό για τα μέλη του Συλλόγου ήταν το φρόνημα, δηλαδή μία πεποίθηση ένταξης που δεν περιοριζόταν από την γλώσσα. Το φρόνημα υπήρχε ούτως ή άλλως, απλά έπρεπε να ενισχυθεί και να γίνει κατανοητό και έκδηλο από όσους το έφεραν.

Οι υποθέσεις αυτές περιγράφουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η ειδική συνεδρία με θέμα «Η διδασκαλία της ελληνικής εις τους ξενόγλωσσους Έλληνες». Ο Α. Ζαμαρίας, εισηγητής στο θέμα, ξεκαθάρισε το ζήτημα από την αρχή. Το «έθνικόν φρόνημα» των τελευταίων θεωρείτο δεδομένο, «άρκειτω μόνον να λεχθή ότι πρόκειται περί λαών όμαιμόνων ήμιν, περί λαών έκπαικται συμπονούντων και συμβιούντων ήμιν, περί λαών τρεφομένων εν ταίς αύταις παραδόσεσι και τοίς αύταις έθίμοις, περί λαών όμοθρήσκων και εν τή πρώτη γραμμή συναθλησάντων εν τέ τοίς γράμμασι και τή αναπτύξει του καθόλου έθνικου ήμων βίου, εν ένι λόγω περί αδελφών μας...»²⁰.

Συνεπώς η διδασκαλία της ελληνικής στους πληθυσμούς αυτούς ήταν πολιτικά και ηθικά νόμιμη, ακριβώς επειδή οι ίδιοι, όπως υποστηριζόταν, θεωρούσαν εαυτούς Έλληνες. Σε ανύποπτο χρόνο ο Βαλσαμάκης, αναφερόμενος στην γλώσσα [πολλών] Μικρασιατών, είπε: «Αί πρώται έντυπώσεις των Μικρασιατών, π.χ., έλήφθησαν έν τή τουρκική γλώσση και όμως έξηφάνισαν αύτάς... και ήδη παρουσιάζονται διορθωταί τής [έλληνικής]

γλώσσας». Με αυτό το δεδομένο η διδασκαλία της ελληνικής απλώς θα ολοκλήρωνε την ταυτότητά τους, το εθνικό τους φρόνημα, γιατί η γλώσσα «είναι ή συμβολική άποκρυστάλλωσις του τρόπου και των μεθόδων της καθόλου πνευματικής αυτού κινήσεως». Ωστόσο τόσο η εισήγηση όσο και η συζήτηση που ακολούθησε ξέφυγαν αρκετά από το θέμα, καθώς δεν ασχολήθηκαν μόνο με την διδασκαλία της ελληνικής σε ξενόγλωσσους, αλλά και με το σύνολο των μέσων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την επιβολή της ελληνικής.

Η ίδια η εισήγηση κινήθηκε στα αναμενόμενα πλαίσια. Το κύριο βάρος του επιχειρήματος έπεσε στο γλωσσικό όργανο, δηλαδή στον τύπο της ελληνικής που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί στην εκπαίδευση. Ο Α. Ζαμαρίας πρότεινε την χρήση της καθαρεύουσας όπως αυτή εκφραζόταν στην καθημερινή ομιλία των «μεμορφωμένων τάξεων». Η πρόταση αυτή, παρά την ασάφειά της, ερχόταν να αντιμετωπίσει, αλλά και να αποφυγή παράλληλα τον γνωστό σκόπελο. Τόσο ο εισηγητής όσο και το ακροατήριο του ήσαν ενήμεροι φυσικά του γλωσσικού ζητήματος που τάλανιζε την ελλαδική κοινωνία της εποχής. Ο Ζαμαρίας ισχυρίστηκε ότι η πρότασή του αυτή δεν είχε ως στόχο παρά την αποφυγή μίας άγονης συζήτησης. Χωρίς να αμφισβητούμε την ειλικρίνεια των προθέσεών του, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η επιλογή του γλωσσικού τύπου διακρίνεται κυρίως από την διάθεση να προσφέρει έναν ενιαίο τύπο γλώσσας στους ξενόγλωσσους Έλληνες, έτσι ώστε, όπως άλλωστε υπογραμμίζει και ο ίδιος, να συντελεσθεί η οριστική ενοποίηση του έθνους.

Το επιχείρημα αυτό ενισχύθηκε με την απόρριψη της διδασκαλίας τοπικών ελληνικών ιδιωμάτων καθώς και την διαμορφωση της διδασκαλίας, η οποία δεν θα στηρίζεται τόσο «εις την σωρείαν των γλωσσικών τύπων» αλλά στην καλλιέργεια του αισθήματος και του ψυχικού κόσμου, έτσι ώστε η ελληνική να αποτελέσει «τό μέσον της φυσικής εκδηλώσεως των ενεργειών του πνεύματος». Στο σημείο αυτό φαίνεται πως η διδασκαλία της ελληνικής στο σχολείο συναντούσε τα όριά της. Γιατί, ό,τι και αν μάθαινε το παιδί στο σχολείο, η επίδραση ενός ξένου γλωσσικού περιβάλλοντος θα περιόριζε αποτελεσματικά την επίδραση της ελληνικής ως κύριου γλωσσικού οργάνου. Ο ίδιος ο Ζαμαρίας

υπογράμμιζε ότι «ή ελληνική δέν πρέπει νά διδάσκηται ως γλώσσα καθ' έαυτήν άξία παντός λόγου, ή ως άναγκαία και πολύτιμος διά τήν θρησκευτικήν ανάπτυξιν ή και ως άπαραίτητος διά τήν περαιτέρω σπουδήν και κοινωνικήν δράσιν, [καθώς] ή τοιαύτη άντίληψις ούδέποτε θά έξήρε τήν ελληνικήν γλώσσαν έν τή συνειδήσει του διδασκομένου εις περιωπήν άνωτέραν εκείνης, έφ' ής Ιστανται και άλλαι γλώσσαι χρήσιμαι μέν επίσης, πάντως δ' όμως ξέναι»²¹.

Από την διδασκαλία της γλώσσας λοιπόν περνάμε στην αντιμετώπιση των εμποδίων που πρόβαλλε το ξένο γλωσσικό περιβάλλον. Οι έμμεσες πληροφορίες οι οποίες παρέχονται είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες. Τόσο ο εισηγητής όσο και άλλοι σύνεδροι αναφέρθηκαν στην προσωπική τους εμπειρία. Ο Α. Ζαμαρίας αναφέρθηκε στην εμπειρία του ως πρώην διευθυντής στα Ζωγράφεια Εκπαιδευτήρια στο Κεστοράτιο της Ηλείου, μιας αλβανόφωνης ορθόδοξης κοινότητας, και παρατήρησε ότι «παρά τόν είκοσαετή καρποφόρον βίον τών ειρημένων εκπαιδευτηρίων και παρά τό πλήθος τών εις αυτά φοιτούντων έλληνοφώνων και μη μαθητών, ή ελληνική ως γλώσσα εις ούδεμία, τών 50 τής κόμης οικογενειών ως μητρική γλώσσα είσεχώρησεν, ένω τούναντίον μία μόνη γυνή έξ έλληνοφώνου κόμης, έν μία τών οικογενειών τούτων άποκατασταθείσα ως οίκοδέσποινα, ήρκεσε νά έξελληνίση τήν οικογένειαν έξ όλοκλήρου»²². Το πρόβλημα λοιπόν που στην ουσία κλήθηκε να αντιμετωπίσει το συνέδριο ήταν η μεταβολή του καθολικού γλωσσικού περιβάλλοντος. Στο ζήτημα αυτό μοιραία αναδείχθηκε η θέση της «μητρικής γλώσσας» και η επίδραση που θα είχε στην επιδιωκόμενη ανατροπή.

Η «μητρική» ως φυσική γλώσσα δεν αφορούσε τόσο την γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες που ήσαν υπεύθυνες για την αγωγή των παιδιών, ή τουλάχιστον δεν αφορούσε μόνο αυτήν, αλλά την γλώσσα του συνολικού κοινωνικού περιβάλλοντος, δηλαδή του οίκου, της αγοράς, της εκκλησίας και βεβαίως της εκπαίδευσης. Προφανώς, για να ενισχυθεί η ελληνική, και η εκπαίδευση των γυναικών θα έπρεπε να επεκταθεί και η εισαγωγή των μικτών σχολείων θα έπρεπε να επιδιωχθεί, κυρίως δε εκεί όπου η χρηματοδότηση από την κοινότητα ενός ξεχωριστού παραναγωγείου ήταν ανέφικτη²³. Ωστόσο, όπως τονίσθηκε και στα

συμπεράσματα της εισήγησης, πέραν της ενίσχυσης της «εκπαιδεύσεως τῆς θήλεως νεότητος... δέον ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν θεσμὸν τῶν σχολῶν νὰ ἐργάζεται καὶ ἡ ἐκκλησία διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ κλήρου καὶ ἡ ἄλλη κοινωνία διὰ τῆς ἀναπτύξεως ζωηρότερης ἐπικοινωνίας ἐμπορικῆς πρὸς ἑλληνόφωνα στοιχεῖα διὰ σχέσεων γάμου, διαλέξεων κλπ. Τὸ ἐν ταῖς ξέναις γλώσσαις γενόμενον κήρυγμα τοῦ θεοῦ λόγου δέον κατὰ μικρὸν νὰ ὑποχωρήσει»²⁴.

Στο θέμα αυτό οι διαθέσεις του ακροατηρίου ξεπέρασαν κατά πολύ τις προθέσεις του εισηγητή, ο οποίος επέμενε κυρίως στην κριτική του για τον περιορισμένο χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης καθώς και στην επιλογή της κατάλληλης διδακτικής μεθόδου, έτσι ώστε να εμπεδωθεί η ελληνική στους ξενόγλωσσους ως «μητρική» γλώσσα. Οι προτάσεις που ακούστηκαν από το ακροατήριο ἦσαν αρκετές και κατὰ κανόνα ξέφευγαν από την διδακτική μέθοδο και επεκτείνονταν σε άλλα μέσα εμπέδωσης της ελληνικής. Ο Ι. Οικονομίδης ζήτησε την ίδρυση ειδικῶν διδασκαλίων στα οποία θα εκπαιδεύονταν οι δάσκαλοι που θα ἐργάζονταν στις περιοχές αυτές· ο Δ. Δαμασκηνός πρότεινε την αύξηση των μισθῶν των δασκάλων και την ίδρυση νηπιαγωγείων και κυρίως ορφανοτροφείων στις ίδιες περιοχές· ο Άγιος Παμφίλου Μελισσηνός, ένας από τους ελάχιστους κληρικούς που παρακολούθησε τις συνεδρίες του ΕΦΣΚ, επισήμανε την πλήρη απουσία ανάλογων ιδρυμάτων στις περιοχές όπου κατοικοῦσαν «ξενόγλωσσοι Ἕλληνες» και πρότεινε την ενίσχυση των επιγαιμίων με ἐλληνόφωνες οικογένειες· ο Γ. Παχτίκης θεώρησε ότι ο ΕΦΣΚ θα ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει τὴν μέθοδο του Συλλόγου Μικρασιατῶν τῆς Αθήνας (του Συλλόγου «ἡ Ανατολή») καὶ νὰ δημιουργήσει σχολές νηπιαγωγῶν «εἰς τοὺς ξενόγλωσσους τόπους πρὸς μόρφωσιν νηπιαγωγῶν ἐκ τῶν ἰθαγενῶν»· ο Ν. Στρογγύλης πρότεινε τὴν μετατροπὴ τοῦ Εθνικοῦ Ορφανοτροφείου στὴν Πρίγκιπο σε χώρο υποδοχῆς κυρίως ξενόφωνων ορφανῶν, ἐνῶ τέλος ο Α. Παπαναστασίου πρότεινε νὰ ἀγοράσουν πλούσιοι ὁμογενεῖς γαίες στὴν Μακεδονία, προφανῶς σε περιοχές όπου διέμεναν ξενόγλωσσοι ὀρθόδοξοι, νὰ εγκατασταθῶν ἐκεῖ καὶ νὰ διαδώσουν τὴν γλῶσσα²⁵. Οἱ προτάσεις αὐτές ἀπλᾶ υπογραμμίζουν τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος ἔτσι ὡς τὸ βίωναν οἱ ἑλλη-

νορθόδοξοι εκπαιδευτικοί. Ὡστόσο ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία σχετικά με τὸ πραγματικὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν πλῆθυσμῶν αὐτῶν.

Ἡ συζήτηση ἐπεκτάθηκε καὶ στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας που θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς. Ἡ ἀποψη τοῦ Α. Ζαμαρία γιὰ τὴν χρῆση τῆς «ὀμιλουμένης γλώσσας τῶν μορφωμένων τάξεων» ἀντιμετωπίσθηκε με σκεπτικισμό. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἐλαστικὴ, ὡς εὐστοχα παρατήρησε ἓνας σύνεδρος, ἀλλὰ θεωρήθηκε καὶ ὡς γλῶσσα τῶν λογίων καὶ συνεπῶς ἀκατάληπτη στοὺς ξενόγλωσσους. Ἀντίθετα ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ πολλοὺς συνέδρους ἡ εἰσαγωγή τῆς καθομιλουμένης δημοτικῆς καθὼς καὶ τῶν τοπικῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων. Ὁ Α. Παπαναστασίου ὑποστήριξε: «Ὡς ξενόγλωσσος Μακεδὼν καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη διδάξας ἐν Μακεδονίᾳ καὶ χρηματίζας καὶ ἐπιθεωρητὴς σχολῶν ἐπίσθην ὅτι... ἵνα ἐπιτύχῃ ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός, δέον νὰ διδάσκηται οὐχὶ ἡ γλῶσσα τῶν λογίων ἀλλ' ἐκεῖνη ἣν ὁ μαθητὴς θὰ ἀκούσῃ ἀπὸ τὸν πρῶτον τυχόντα ἐλληνόφωνον συμπατριώτην αὐτοῦ»²⁶. Ἡ ἀντίθεση που ἐκδηλώθηκε σχετικά με τὴν ἐπιλογή τοῦ γλωσσικοῦ τύπου ἀντανακλά τόσο τὴν ἀνάγκη εἰσαγωγῆς μίας ἐνιαίας γλώσσας στὴν ἐκπαίδευση τῶν ξενόγλωσσων ὅσο καὶ τὰ πραγματικὰ προβλήματα που θὰ ἀνέκυπταν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή μίας σχεδὸν ἀκατάληπτης, σχεδὸν ξένης γλώσσας ὡς ἡ καθαρεύουσα. Ἡ εἰσήγηση πρόβαλλε τὴν ἀνάγκη τῆς ἐνιαίας γλώσσας ὡς μέσου ἐθνικῆς ἐνοποίησης που θὰ καταργοῦσε τὶς τοπικὲς διαλέκτους. Οἱ ἀντιδράσεις που ἐκδηλώθηκαν ἀμφισβήτησαν τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἐπιβολῆς ἐνός ξένου γλωσσικοῦ τύπου, ὁ ὁποῖος ὡστόσο εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴν βάση γιὰ τὴν διδασκαλία μίας ἐνιαίας γλώσσας. Δίκαια ἐπισημάνθηκε ἡ γαλλικὴ ἐμπειρία στὸ θέμα αὐτό, ὅταν ὁ Ι. Παπαδόπουλος ἐπισήμανε ὅτι ἐκεῖ «ἐπὶ 40 ἑκατομμυρίων μόνον τὰ 6 ὀμιλοῦσι τὰ γαλλικά. Ἐγένετο καὶ ἐκεῖ σύντονος ἐνέργεια τῆς κυβερνήσεως... διὰ τῶν σχολείων, ἀλλ' ἀπέτυχε, διότι οἱ Βρεττανοί, Βάσκοι κ.ά. ἀποκρούουσι τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν. Τὸ αὐτὸ ἐν μέρει συμβαίνει καὶ παρ' ἡμῶν εἰς τινὰ βουλγαρόφωνα χωρία τῆς Μακεδονίας»²⁷.

Τελικῶς οἱ προτάσεις τοῦ εισηγητῆ ἐγίναν ἀποδεκτές μετὰ τὴν διαμόρφωση μίας παραδόξης τουλάχιστον συνεννόησης στὸ

ζήτημα του γλωσσικού μέσου. Η συνεδρία κατέληξε σε μία συμβιβαστική πρόταση, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα της εκπαίδευσης θα ήταν «ή όμιλουμένη εν ταῖς πόλεσι μεταξύ τῶν ὁπωσδήποτε μεμορφωμένων τάξεων». Η απόφαση αυτή υποτίθεται ότι ενσωμάτωνε τόσο το στοιχείο της ενιαίας γλώσσας, καθώς οι μορφωμένες τάξεις λίγο πολύ χρησιμοποιούσαν το ίδιο γλωσσικό τύπο, όσο και το στοιχείο της εντοπιότητας, καθώς σε κάθε περιοχή ο τύπος αυτός μπορεί να είχε ενσωματώσει στοιχεία της τοπικής ομιλουμένης δημοτικής. Κατά τα άλλα έμφαση δόθηκε στον ρόλο του σχολείου που θα έπρεπε να αντικαταστήσει τον οίκο στην γλωσσική διαμόρφωση των μαθητών, έτσι ώστε η ελληνική να καταστεί η φυσική τους γλώσσα*.

Το δεύτερο γλωσσικό ζήτημα που απασχόλησε τις συνεδρίες αφορούσε την εισαγωγή των ξένων γλωσσών στην εκπαίδευση. Η ουσία του προβλήματος δεν συνίστατο σε αυτή καθ' εαυτή την ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών, αλλά σε ποια ακριβώς βαθμίδα της εκπαίδευσης θα έπρεπε να εισαχθούν. Η διάσταση του

* Τα συμπεράσματα της συνεδρίας για την διδασκαλία των ξένων γλωσσών ησαν τα ακόλουθα:

«1) Ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς εἰς τοὺς ἑξοφίονους δέον νά σκοπῇ εἰς δυο τινά.

α) Ἡ Σχολή νά ἀντικαταστήσῃ τὸν οἶκον διδάσκουσα τὸν μαθητὴν νά ὁμιλῇ τὴν γλῶσσαν

β) Ἄφ' οὗ ὁ μαθητὴς μάθῃ νά ὁμιλῇ, κατοπιν θέλει ἀρχίσῃ ἡ διδασκαλία τῆς ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς

2) Ἡ διδασκαλία τοῦ προφορικοῦ λόγου διαρκέσῃ τοῦλάχιστον τρία ἔτη, συμπεριλαμβανομένου ἐν ἀνάγκῃ καὶ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἀστικῆς σχολῆς

3) Διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ προφορικοῦ λόγου οὐδεμίαν χρήσιν βιβλίου ἐπιτρέπεται ἄλλῃ τῆς μητρικῆς μεθόδου. Γενησεται δὲ χρήσις ἀποκλειστικῶς τῆς ὁμιλουμένης ἐν ταῖς πόλεσι μεταξύ τῶν ὁπωσδήποτε μεμορφωμένων τάξεων γλώσσας

4) Διὰ τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν ἀνάγκῃ ὑπάρχει ἰδρύσεως νηπιαγωγείων εἰς τὰ ὁποῖα προσληφθῶσιν οἱ μαθηταὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἔτους.

5) Ἐκτόνῃσις εἰδικοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν γλωσσικῶν διαιρέσεων ἐν γένει τῶν νηπιαγωγείων παρὰ τοῖς ἑξοφίονοις Ἕλλησιν, ὑποβολή τῷ Ἑλληνικῷ Φιλολογικῷ Σὺλλογῳ τῆς ἰδεᾶς προκηρυξέως διαγωνισματος.

6) Εἰδικὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ προκατάρτησις τῶν διδασκάλων ἐν τοῖς διδασκαλίοις, σχετικὴ πρὸς τὴν ἑκτακτὸν ταύτην ἀνάγκην τῶν ἑξοφίονων Ἑλλήνων εἶναι ἐπειγουσα». (Βλ. ΕΣ-ΕΦΣΚ: «Α' Εἰδικὴ Εκπαιδευτικὴ Συνεδρία», Δεκ. 1909, σ. 27-28).

«παρόντος» ως ιστορίας συγκρούστηκε στην περίπτωση αυτή με την διάσταση του «παρόντος» ως πραγματικότητας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διδασκαλία των ξένων γλωσσών δεν αποτέλεσε γενικότερο πρόβλημα της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, αλλά αφορούσε αποκλειστικά την εκπαίδευση στα αστικά κέντρα, ιδίως στην Κων/πολη. Εκεί οι αυξημένες επαγγελματικές και οικονομικές σχέσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας μέσα σε ένα κοσμοπολίτικο οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον ενίσχυαν την ανάγκη της γλωσσομάθειας. Όπως χαρακτηριστικά υποστήριξε και ένας σύνεδρος «ή γλωσσομάθεια ἐπιβάλλεται ὑπὸ ἀδηρίτου ἀνάγκης εἰς τὰς πόλεις... ἐκεῖ ὅπου ἡ διεθνὴς ἐπιμιξία ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν παιδίων τινὰ προσοικειώσιν πρὸς τὴν γλωσσομάθειαν»²⁸. Ζωντανή απόδειξη της έκτασης της ανάγκης αυτής αποτελεί ο μεγάλος αριθμός εγγραφών στα ξενόγλωσσα σχολεία της οθωμανικῆς πρωτεύουσας²⁹. Το συγκεκριμένο λοιπόν πρόβλημα είχε μάλλον τοπικό χαρακτήρα. Ωστόσο η πραγματικότητα αυτή, δηλαδή η ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών από ένα συνεχῶς αυξανόμενο κοινό, εκλαμβάνονταν και με διαφορετικό τρόπο: η εκμάθηση ξένων γλωσσών, ιδίως σε νεαρή ηλικία, θα μπορούσε να διαστρέψει τις εθνικές παραστάσεις των μαθητών και να οδηγήσει στην απώλεια της εθνικῆς τους συνειδήσης. Πόσο μάλλον που οι εγγραφές σε ξένα σχολεία αύξαναν και τον κίνδυνο προσηλυτισμοῦ των μαθητῶν, καθώς τα περισσότερα από αυτά διοικούνταν από δυτικούς ιεραποστολούς.

Οι απόψεις αυτές συνθέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η ειδική αυτή συνεδρία, η οποία υπήρξε και η πλέον θορυβώδης. Ο Κ. Δ. Καπετανάκης, ο εισηγητής στην συνεδρία αυτή, δεν ήταν τυχαίος στα εκπαιδευτικά πράγματα της Πόλης. Διευθυντής στην Ελληνική Εμπορική Σχολή της Χάλκης ήταν σαφῶς ενήμερος για το μέγεθος του προβλήματος. Η σχολή που διήρθνε, ένα από τα γνωστότερα ελληνορθόδοξα εκπαιδευτήρια της μέσης εκπαίδευσης, δίδασκε συστηματικὰ ξένες γλώσσες, απαραίτητες εξάλλου για σταδιοδρομία στον επιχειρηματικό τομέα. Ο ίδιος ο Καπετανάκης κινήθηκε με πνεῦμα συμβιβασμοῦ, καθώς δεν αρνήθηκε την διδασκαλία ξένων γλωσσών γενικά, αλλά την εισαγωγή της διδασκαλίας τους από τις πρώτες τάξεις της δημοτικῆς εκπαίδευσης. Αναγνώριζε ωστόσο την αναγκαιό-

τητα της εκμάθησης της τουρκικής και μίας ή και δύο ευρωπαϊκών γλωσσών και για το λόγο αυτό πρότεινε την συνολική αναδιάρθρωση της δημοτικής εκπαίδευσης, την επέκτασή της σε οκτώ έτη και την εισαγωγή των ξένων γλωσσών στις δύο τελευταίες τάξεις³⁰.

Ωστόσο η αντίθεσή του στην εισαγωγή ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης ήταν κατηγορηματική. Έτσι υποστήριξε: «Σκοπός παντός δημοτικού σχολείου πρέπει να είναι κυρίως ή θρησκευτική, έθνική και ήθικη μόρφωσις της νεολαίας δι' άγωγής και διδασκαλίας και ή καθοδήγησις αυτής εις τās διὰ τόν μετά ταύτα βίον αναγκαιότητος... Έν άλλαις λέξεσι πρέπει να επιδιώκη τοῦτο... άφ' ενός μέν τήν προαγωγήν τής εν τῷ πατρικῷ οἰκῷ άρξαμένης θρησκευτικῆς άμα και ήθικῆς άγωγῆς τής νεολαίας... άφ' ετέρου δέ να βοηθήσῃ αὐτήν να άποκτήσῃ... εκείνας τās γενικās γνώσεις και δεξιότητας, αἵτινες... άπαιτοῦνται πρὸς επίτευξιν τῶν τοῦ βίου σκοπῶν και αἵτινες όφείλουσι να εἶναι γενικόν κτήμα πασῶν άνεξαίρετως τῶν λαϊκῶν τάξεων... Καί παρ' ἡμῖν τοῖς έχουσιν έθνικήν ύπόστασιν ή δημοτική εκπαίδευσις, ή παρέχουσα τόν έπιούσιον πνευματικόν άρτον εις τὰ τέκνα τοῦ πολλοῦ λαοῦ, πρέπει να έχῃ κατ' έξοχήν θρησκευτικόν, έθνικόν και ήθικόν χαρακτήρα... Πρέπει να εἶναι αὐτοτελής και πλήρης, σύμφωνος πρὸς τās προγονικās παραδόσεις, τās πατροπαραδότους χριστιανικās άρετās και τόν έθνικόν ἡμῶν χαρακτήρα, γενική και κοινή εις άμφοτέρα τὰ φύλα, επιβαλλομένη παντι τοῦ λαοῦ άτομῳ άνευ εξαίρεσεως»³¹.

Αυτή η εκπαιδευτική εικόνα που προβάλλεται στην εισήγηση προσδιορίζεται βέβαια από τις βασικές συντεταγμένες της εθνικής ταυτότητας: τον εθνικό χαρακτήρα και την θρησκευτική και ήθικη συνείδηση που αποτελούσαν την βάση της εκπαίδευσης και αποσκοπούσαν στην καθολική εκπαίδευση του έθνους-λαοῦ. Χαρακτηριστικά που ενδεχομένως θα απειλούσαν την συνοχή των στοιχείων αυτών θα έπρεπε να αποκλειστούν. Η λογική της μη διδασκαλίας ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης αντανάκλασε την πεποίθηση ότι η επιβολή της ελληνικής ως φυσικής γλώσσας θα είχε συντελεσθεί μέχρι τότε, οπότε δεν θα υπήρχε και ο κίνδυνος απώλειας του φρονήματος με την εκμάθηση μίας ξένης γλώσσας. Ωστόσο κατά τον εισηγητή

η εισαγωγή ξένων γλωσσών θα έπρεπε να εξυπηρετεί αποκλειστικά τις προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας των αργένων γόνων και μόνο, ενώ η εκμάθησή τους στα κορίτσια θα έπρεπε να περιοριστεί μόνο στην μέση εκπαίδευση*. «Άν και κατά τήν γνώμην ἡμῶν ή κόρη τοῦ λαοῦ δέν έχει οὔδεμίαν άνάγκην εκμαθήσεως τῶν γαλλικῶν διὰ τόν βίον αὐτῆς, διότι τὸ ἡμέτερον Γένος ὡς έχει σήμεραν δέϊται μητέρων μόνον χριστιανικῶς και έλληνοπρεπῶς μεμορφωμένων, διὰ να δυνθῶσι να αναθρέψωσι τὰ τέκνα αὐτῶν συμφώνως πρὸς τās ιερās παραδόσεις τοῦ Γένους και τής Έκκλησίας»³².

Συνεπώς η γλωσσική απειλή έγινε αντιληπτή είτε σε συνάρτηση με την απώλεια της ελληνικής είτε σε συνάρτηση με την εκμάθηση της ελληνικής ως μη φυσικής γλώσσας. Η γλωσσική συνείδηση αναγορεύεται σε κυρίαρχο στοιχείο της εκπαίδευσης, γιατί η ολοκλήρωσή της συνεπάγεται και την ολοκληρωμένη πρόσληψη του εθνικού φρονήματος. Αυτές οι δύο διεργασίες είναι που κατά την γνώμη μας οδήγησαν στην αρνητική στάση απέναντι στην εισαγωγή ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης. «Διὰ τῶν ξένων γλωσσῶν – υποστήριξε ο Α. Ζαμαρίας – αναγκάζομεν τοὺς έλληνόπαιδας να σκέπτονται άλλως και οὐχι ὡς Έλληνες και δὴ άπ' αὐτῆς τής τρυφεράς ἡλικίας», ενώ άλλος σύνεδρος δεν δίστασε να υποστηρίξει ότι «άν ή διδασκαλία τής μητρικῆς μας γλώσσας άρχίξη ταυτοχρόνως με τήν διδασκαλίαν ξένων γλωσσῶν, δέν θά ἡμεθα ή έχθροί τοῦ έαυτοῦ μας, πολέμοι τής φυλῆς μας»³³.

Κατά παράδοξο τρόπο και η άποψη που ευνοούσε την εισαγωγή των ξένων γλωσσών στην δημοτική εκπαίδευση πρόβαλλε την απειλή στην εθνική ταυτότητα αλλά από την ανάπτυξη. Ο Αυ-

* Η γλωσσομαθεια των κοριτσιών δεν ήταν εύκολο να περιοριστεί, καθώς ήδη είχε γίνει αποδεκτή ως στοιχείο της γυναικείας εκπαίδευσης κυρίως ανάμεσα στις οικογένειες με υψηλό εισοδηματικό και μορφωτικό επίπεδο. Από μία άποψη η γλωσσομαθεια των κοριτσιών αποτελούσε στοιχείο κοινωνικού status απαραίτητου για έναν καλό γάμο. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι πολλές ελληνογλόδοξες οικογένειες έστελναν τα κορίτσια τους στα ευρωπαϊκά και τα ελληνικά ιδιωτικά σχολεία της Πόλης, ακριβώς επειδή αυτά προσέφεραν την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Εξάλλου και τα περισσότερα ελληνογλόδοξα ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης είχαν ήδη εισαγάγει την διδασκαλία ξένων γλωσσών.

θεντόπουλος αναφέρθηκε στους κινδύνους που υφίσταντο για τα παιδιά που φοιτούσαν σε ξένα σχολεία να χάσουν την ταυτότητά τους: «Μή λησμονώμεν δέ... ότι μία κορασίς, ήτοι μέλλουσα μήτηρ, έκφυλιζομένη παρά τοίς ξένοις έξ άπαλών όνύχων φθείρει όλοκληρους γενεάς... απείρει σωρούς στρεβλοτάτων ίδεών...»³⁴, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στην διευρυμένη χρησιμοποίηση ξένων παιδαγωγών, κυρίως στις πλούσιες οικογένειες, που «διαστρεβλώνουν το γλωσσικό τους συναίσθημα»³⁵.

Δεν πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ η παιδαγωγική πλευρά του θέματος, το κατά πόσο δηλαδή η επιλογή της μίας ή της άλλης μεθόδου σχετικά με την διδασκαλία των ξένων γλωσσών, η εκμάθηση των αρχαίων ελληνών συγγραφέων ή η εισαγωγή της βυζαντινής λογοτεχνίας θα απέδιδαν ή όχι παιδαγωγικά. Χωρίς να υποτιμούμε αυτή την διάσταση, το θέμα που εξετάζουμε είναι άλλο. Μας ενδιαφέρει να συνθέσουμε μέσα από τα εκπαιδευτικά ζητήματα την προβολή της ελληνική εθνικής ταυτότητας στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πόλης. Κυρίως όμως ενδιαφέρει να δούμε την προβολή αυτή όχι στατικά αλλά δυναμικά, δηλαδή ως μία διαδικασία που επαναπροσδιορίζεται αν όχι καθολικά τουλάχιστον σε επί μερους σημεία.

Τα γλωσσικά ζητήματα που απασχόλησαν τις συνεδρίες που διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ εκφράζουν κατά την γνώμη μας, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, την διάθεση διαμόρφωσης των στοιχείων του εθνικού φρονήματος. Η πραγματική διάσταση των ζητημάτων που συνδέονταν με την γλώσσα δεν επέτρεπαν την ρομαντική αποστασιοποίηση που εκδηλώθηκε στην αναπαράσταση του αρχαίου και βυζαντινού σταδίου στην εκπαίδευση. Η προσφυγή στους κρίκους της «τρισχιλιετούς ιστορίας του ελληνικού έθνους» υπήρξε σχετικά απροβληματιστή. Μπορεί η διαπλάση των σχέσεων του παρόντος με το παρελθόν να μην είχε ολοκληρωθεί, αλλά κανείς δεν αμφισβητούσε στους Έλληνες και στους εκπαιδευτικούς μας επί τω προκειμένω το δικαίωμα να την επικαλεσθούν αποκλειστικά. Η πρόθεση αυτή μπορούσε κάλλιστα να βρει την θέση της στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αντίθετα με τα ζητήματα που αφορούσαν το παρελθόν, τα γλωσσικά θέματα που συμβόλιζαν την διάσταση του παρόντος προσέλαβαν άλλες διαστάσεις. Η ανάδειξη της ελληνικής ως

στοιχείου της εθνικής ταυτότητας εμφανίζεται να αποκτά νόημα όχι απλά στην περίπτωση που αυτή ήταν γνωστή, αλλά όταν υφίστατο ως φυσική γλώσσα. Στο θέμα αυτό οι αναζητήσεις που αναφέρονται στον τύπο της ελληνικής γλώσσας που θα έπρεπε να διδάσκεται, τον αποκλεισμό ή μη των τοπικών διαλέκτων, την παράλληλη διδασκαλία ξένων γλωσσών ή όχι κ.ά. δεν αποτελούν απλά παιδαγωγικά προβλήματα, αλλά άπτονται της διαδικασίας διάπλασης εθνικής συνείδησης σε ένα καθοριστικό πεδίο, το γλωσσικό, που η ιστορία έμελλε να το αναδείξει ως κυρίαρχο συστατικό στην διαδικασία δημιουργίας εθνικής ταυτότητας. Η αυτόνομη διάσταση της γλώσσας αποτέλεσε μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα φυσικό επακόλουθο της κυριαρχίας της οικονομικής ορθοδοξίας στην ταυτότητα και στην καθημερινή ζωή των χριστιανών, αλλά μετέπειτα υπήρξε απειλή για την εμφάνιση της αποδοχής εθνικού φρονήματος. Η κατάρρευση της αυτόνομης αυτής διάστασης και της σύνδεσης της γλώσσας με την εθνική ταυτότητα προβλήθηκε εκ των υστέρων, αλλά δεν περιορίστηκε στους χρήστες της γλώσσας. Στην περίπτωση των «ξενόγλωσσων Ελλήνων» η σύσταση της σχέσης τους με την ελληνική εθνική κοινότητα και η φαντασική ανάδειξή τους ως μέρος της συνεπάγεται συχνά την εκ των υστέρων εκμάθηση της ελληνικής. Αλλά η διαδικασία αυτή ενέχει με τη σειρά της έναν άλλο κίνδυνο. Η ανάδειξη της σημασίας της ελληνικής ως φυσικής γλώσσας από όσους επιθυμούν την ενίσχυση της ταυτότητας του ελληνισμού στην οθωμανική αυτοκρατορία προβάλλεται συχνά σε ένα ξένο γλωσσικό περιβάλλον το οποίο θα πρέπει να ανατραπεί. Η αναγνώριση της ελληνικής γλώσσας ως «εθνικής γλώσσας» απ' όσους δεν την μιλούσαν ήδη ισοδυναμεί με κριτήριο εθνικού φρονήματος ανάλογης σημασίας με αυτό της επιλογής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ας μην ξεχνάμε επί πλέον ότι η επιλογή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ως ένδειξη φρονήματος αποκτά σημασία κατά το τέλος του 19ου αιώνα σε περιοχές όπου δεν ομιλείται η ελληνική. Σε αυτές τις περιπτώσεις η σχέση ανάμεσα στα δύο κριτήρια ήταν συμπληρωματική, χωρίς ωστόσο η αποδοχή του Πατριαρχείου ως εκκλησιαστικής ιεραρχίας να υποβαθμίζει την ανάγκη δραστηριοποίησης προς την κατεύθυνση της επιβολής της ελληνικής γλώσσας, καθώς η χρήση της αποδεδειγμένα

αποτελούσε περισσότερο καθοριστικό στοιχείο ένδειξης φρονήματος στην καθολική σύλληψη του «εθνικού» στην Ευρώπη. Δεν είναι τυχαίο ότι το ελληνικό επιχείρημα που έδινε έμφαση στην αφοσίωση στο Πατριαρχείο ως ένδειξη φρονήματος σπάνια γίνεται αποδεκτό από τους Ευρωπαίους που ειδικεύθηκαν στα θέματα του βαλκανικού εθνικισμού, οι οποίοι στην πλειονότητά τους έδιναν έμφαση στο γλωσσικό στοιχείο αγνοώντας τις ελληνικές θέσεις³⁶.

Για τον λόγο αυτό η επιβολή της ελληνικής όχι μόνο ως γνωστής αλλά ως φυσικής γλώσσας αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον εκπαιδευτικό κόσμο αλλά και για φορείς όπως ο ΕΦΣΚ. Στο περιβάλλον του γλωσσικού κατακερματισμού που γνώρισε η ελληνορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και των πολιτικών εξελίξεων των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας ο γλωσσοκεντρικός χαρακτήρας του ελληνικού εθνικισμού ενισχύθηκε σημαντικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΕΣ-ΕΦΣΚ, τ. Γ' 1908, 164, 168. Εκπαιδευτικές Συνεδρίες του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, αριθ. συνεδρ., έτος.
2. Ό. π., σ. 169.
3. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1909, σ. 33.
4. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Γ', 1909, σ. 151.
5. D. Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, σ. 165-166.
6. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1908, σ. 87-88.
7. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1909, σ. 79.
8. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ε', 1909, σ. 115.
9. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1908, σ. 85.
10. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ε', 1909, σ. 104.
11. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1908, σ. 90-91.
12. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1909, σ. 89.
13. ΠΕΦΣΚ, *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, «Λόγος Ηρακλέους Βασιλάδου», σ. 19-20.
14. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1909, σ. 79-80.
15. Ό. π., σ. 82.
16. Ό. π., σ. 85.

17. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1908, σ. 90.
18. Ό. π., σ. 110.
19. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1908, σ. 112.
20. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Α', 1909, σ. 7.
21. Ό. π., σ. 7.
22. Ό. π., σ. 11.
23. Ό. π., σ. 12.
24. Ό. π., σ. 25.
25. Ό. π., σελ. 22.
26. Ό. π., σ. 8.
27. Ό. π., σ. 19. Για την γαλλική περίπτωση βλ. E. Weber *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France 1870-1914*, σ. 67-94.
28. ΕΣ-ΕΦΣΚ, τ. ΣΤ', 1908, σ. 180.
29. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νοοτροπίας η αντίδραση του μετέπειτα μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη απέναντι στο Καθολικό Σχολείο στην ενορία του Πέραν, όπου ιερουργούσε. Βλ. Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτας, ΜΧΑ, 1969, Γερμανού Καραβαγγέλη: *Ο Μακεδονικός Αγών*, σ. 4-6, 1969.
30. ΕΣ-ΕΦΣΚ, ΣΤ', 1908, σ. 157-159.
31. Ό. π., σ. 152-153.
32. Ό. π., 161-162.
33. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ζ', 1908, σ. 181.
34. Ό. π., σ. 193.
35. Ό. π., σ. 189.
36. W. Wilkinson, *Maps and Politics: A review of the ethnographic cartography of Macedonia*. Liverpool 1951, σ. 27-92.

Επίλογος

Η συγκρότηση μίας εγγράμματης κοινότητας.

Στις σελίδες που προηγήθηκαν επιχειρήσαμε να πραγματευθούμε ορισμένες πλευρές της ιστορίας του σημαντικότερου συλλόγου της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Η μελέτη αυτή δεν φιλοδοξούσε να αφηγηθεί την καθολική ιστορία του ΕΦΣΚ και η αρχική μας πρόθεση ήταν η εξέταση των κοινωνικών παραμέτρων που προσδιόρισαν την ζωή και την λειτουργία του Συλλόγου. Ανεξάρτητα από το πόσο επιτυχής μπορεί να θεωρηθεί η ανάλυση του πρώτου μέρους, θεωρήσαμε ότι σε καμία περίπτωση δεν ήταν επαρκής. Όπως ήδη σημειώσαμε, η προβολή του κοινωνικού περιβάλλοντος και των κοινωνικών δεδομένων του Συλλόγου στην ανάλυση της λειτουργίας ενός φιλολογικού συλλόγου δεν αρκεί χωρίς την εξέταση πλευρών της δραστηριότητάς του, που σαφώς δεν εγγράφονται στο πλαίσιο αυτό. Σε τελευταία ανάλυση ο ΕΦΣΚ δεν εξέφρασε κοινωνικές ή επαγγελματικές ομάδες αλλά μία εγγράμματη κοινότητα. Συνεπώς ήταν απαραίτητο να ασχοληθούμε με ζητήματα που η ίδια η κοινότητα θεωρούσε σημαντικά και επιλέξαμε τις τρεις ενότητες που παρουσιάσαμε, δηλαδή τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, τις εκθέσεις της φιλολογικής επιτροπής και τις εκπαιδευτικές συνεδρίες. Οι κοινωνικές αναφορές που προηγήθηκαν επιτρέπουν την τοποθέτηση των δραστηριοτήτων του ΕΦΣΚ σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, χωρίς όμως να περιορίζουν την αυτονομία του Συλλόγου απέναντί τους.

Θα επιθυμούσαμε στις σελίδες που απομένουν να προχωρήσουμε σε μία απόπειρα σύνθεσης όσων αναλύσαμε προηγουμένως με σημείο αναφοράς αλλά και κατάληξης την εγγράμματη κοινότητα - Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πολεως

Όπως ήδη δείξαμε, η σύνθεση της κοινότητας αυτής γνώρισε διακυμάνσεις, ιδίως ως προς την εμβέλειά της στις αναδυόμενες μεσαίες τάξεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης. Ο

αριθμός των εμπόρων-μελών του Συλλόγου μειώθηκε δραστικά με ταυτόχρονη αύξηση των μελών που προέρχονταν από τα ελεύθερα επαγγέλματα και τον εκπαιδευτικό χώρο. Ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις αυτές τα μέλη του Συλλόγου εξακολουθούσαν να προσδιορίζονται κοινωνικά με την έννοια της προσωπικής, οικογενειακής ή επαγγελματικής σχέσης τους με συγκεκριμένες ομάδες της μεσαίας τάξης στην οθωμανική πρωτεύουσα. Ωστόσο η κοινωνική αυτή διάσταση εγγράφεται έμμεσα και σε καμία περίπτωση δεν δηλώνει πρόθεση επιβολής της κοινωνικής ταυτότητας της μίας ή της άλλης ομάδας στην φυσιογνωμία του Συλλόγου. Επαναλαμβάνουμε ότι το σύστημα αξιών που χαρακτήριζε τον ΕΦΣΚ αποτέλεσε κοινό τόπο των μεσαίων τάξεων, ενώ τυχόν διαφωνίες που εμφανίσθηκαν στο μεγάλο διάστημα της λειτουργίας του δεν προκλήθηκαν από αντιθέσεις ανάμεσα στις ομάδες αυτές.

Ακόμη και αν αποδεχθούμε ότι η εισδοχή στον Σύλλογο προϋπέθετε την κοινωνική αναγνώριση του υποψηφίου, η κοινωνική διάσταση εξακολουθούσε να είναι δευτερεύουσας σημασίας, διότι αυτό που τελικά μετρούσε ήταν η δραστηριοποίηση και η συμμετοχή του μέλους στην ζωή του Συλλόγου. Οι όροι της συμμετοχής αυτής δε δεν προσδιορίστηκαν από την σχέση των μελών με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες – εξάλλου τα μέλη γίνονταν δεκτά ως άτομα και όχι ως μέλη ομάδων – αλλά από την σχέση τους με τα συγκεκριμένα γνωστικά πεδία που ενδιέφεραν τον Σύλλογο καθώς και τους ευρύτερους σκοπούς που αυτός προωθούσε. Συνεπώς αυτό που ωθούσε συγκεκριμένα άτομα να συμμετάσχουν στις δραστηριότητες του Συλλόγου δεν ήταν η κοινωνική τους θέση αλλά τα ενδιαφέροντά τους για την φιλολογία και άλλες επισημίες καθώς και η προώθηση της εκπαίδευσης. Χωρίς να κάνουμε λοιπόν αφαίρεση του κοινωνικού περιβάλλοντος, θεωρούμε την συμμετοχή στον Σύλλογο ως προσωπική επιλογή που απέρρεε από ειδικά προσωπικά ενδιαφέροντα, τα οποία σε δευτερογενές επίπεδο συνιστούσαν την εγγράμματη κοινότητα που ονομασθηκε Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως.

Αν ήταν δυνατό να συνδέσουμε με πιο γόνιμο τρόπο την ατομική δραστηριότητα των μελών στα πλαίσια του ΕΦΣΚ με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονταν, θα λέ-

γαμε ότι η στάση τους εγγράφεται σε μία ευρύτερη προσπάθεια κατανόησης μιας πολύπλοκης πραγματικότητας που προκύπτει από τις ισχυρές ιδεολογικές πολιτικές και οικονομικές πιέσεις και επιδράσεις του 19ου αιώνα για τις οποίες τα ίδια ήσαν ενήμερα. Στον βαθμό δηλαδή που τα μέλη του Συλλόγου προέρχονται από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον και συνδέονται κοινωνικά ή επαγγελματικά με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, οι προσωπικές αναζητήσεις των μελών μεταγράφονται στην ταυτότητα των ομάδων αυτών και συμβάλλουν στην διαδικασία της αυτογνωσίας τους αλλά και της συλλογικής συμπεριφοράς τους. Αν αποδεχθούμε αυτή την υπόθεση, τότε μπορούμε να την επεκτείνουμε θεωρώντας ότι η δημόσια ταυτότητα των ομάδων αυτών προέκυψε κυρίως μέσα από πολιτισμικούς και όχι κοινωνικούς όρους, οπότε και ο τρόπος που τα μέλη των ομάδων αυτών αναγνώριζαν τον εαυτό τους ήταν ανάλογος. Δεν είναι πάντως στις προθέσεις μας να προχωρήσουμε στο θέμα αυτό, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η δημόσια ταυτότητα των κοινωνικών ομάδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, διότι θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας.

Μέχρι στιγμής υποστηρίξαμε την σχετική αυτονομία του ΕΦΣΚ από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δρούσε υπογραμμίζοντας την προσωπική επιλογή και τα ειδικά ενδιαφέροντα των μελών ως βάση για την δημιουργία και λειτουργία του. Ωστόσο το άθροισμα των προσωπικών επιλογών δεν συνιστά την εγγράμματη κοινότητα που υπαινιχθήκαμε αλλά μόνο τις προϋποθέσεις για την συγκρότησή της. Η συγκρότηση αυτή δεν εξαντλείται στην ίδρυση του Συλλόγου, αλλά συνδέεται με την καθολική δραστηριότητά του σε όλο το διάστημα λειτουργίας του. Αν και η μελέτη αυτή δεν παρουσίασε την καθολική αυτή δραστηριότητα αλλά τρεις μόνο πλευρές της, θεωρούμε ότι αυτές επαρκούν, προκειμένου να επιχειρήσουμε την ανάλυση που ακολουθεί.

Στο σύνολό τους οι δραστηριότητες που εξετάσαμε συνδέονται κατ' αρχήν με την εκφορά ενός εθνικού Λόγου και την διαμόρφωση μίας εθνικής ταυτότητας με βάση τα οποία προσπάθησαν να καταστήσουν κατανοητή μία πραγματικότητα και κατά δεύτερο με την προώθηση της συγκρότησης ενός ελληνοφώνου

σχολικού δικτύου το οποίο θα συνέβαλλε στην ενίσχυση αυτής της ταυτότητας. Όπως είδαμε, τα δεδομένα αυτού του εθνικού Λόγου λίγο πολύ ακολούθησαν τους κοινούς τόπους του ελληνικού εθνισμού που προέβαλαν την τρισχιλιετή ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Ωστόσο είναι δύσκολο να περιορισθεί κανείς σε αυτή μόνο την διαπίστωση που απλά υπογραμμίζει τον εθνικό χαρακτήρα του Συλλόγου θεωρώντας ότι τα στοιχεία αυτά λίγο πολύ προϋπήρχαν στη συλλογική συνείδηση της κοινότητας και ότι ο ΕΦΣΚ απλώς τα εξέφρασε πιο συστηματικά. Η αποδοχή αυτής της πρότασης σημαίνει ότι τα άτομα τα οποία δημιούργησαν τον Σύλλογο αναγνώριζαν μέσα από εθνικούς όρους και τον εαυτό τους και την πραγματικότητα, την οποία και ήσαν σε θέση να ερμηνεύσουν ανάλογα.

Η δική μας αντίληψη είναι κάπως διαφορετική, καθώς θεωρεί ότι η συνείδηση της πραγματικότητας δεν είναι ανεξάρτητη και δεν προηγείται της γλωσσικής εκφοράς της. Κατ' αρχήν δεν αμφιβάλουμε ότι πολλά μέλη του Συλλόγου ήσαν ενήμερα για την έννοια του έθνους και την πραγματικότητα που προκύπτει από αυτή. Μία απλή ανάγνωση ακόμη και των πρώτων τευχών των πρακτικών του Συλλόγου μάς πείθει ότι, π.χ., η σημασία της γλώσσας στην σύσταση της εθνικής κοινότητας ήταν ήδη γνωστή και αποδεκτή. Παρ' όλα αυτά δεν πιστεύουμε ότι ο εθνικός προσανατολισμός του Συλλόγου ήταν δεδομένος από την ίδρυση του. Δημιουργεί, για παράδειγμα, ερωτηματικά το γεγονός ότι η αρχική αντίληψη του ΕΦΣΚ για την εκπαίδευση και την παιδεία έδινε έμφαση στην επέκτασή τους γενικά στην Ανατολή. Η ανάγκη δημιουργίας ενός σχολικού δικτύου που θα απευθυνόταν ειδικά στους Έλληνες καθώς και η τελική μορφή των διαγωνισμών μετά το 1870 δεν υπήρχαν στις αρχικές προθέσεις του Συλλόγου. Γιατί λοιπόν, αν υποθέσουμε ότι η κοινότητα του ΕΦΣΚ (αυτο) αναγνωριζόταν με εθνικούς όρους, δεν υπήρχε εξαρχής η έμφαση στο εθνικό που παρατηρείται αργότερα; Γιατί επί πλέον, εάν υφίστατο η ανάγκη δημιουργίας ενός ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, αυτό δεν διατυπώθηκε ρητά από την αρχή; Και τέλος πώς προέκυψε ο εθνικός προσανατολισμός του Συλλόγου;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατό να δοθεί, χωρίς να θεωρήσει κανείς ότι, πριν οδηγηθεί ο Σύλλογος στον

εθνικό προσανατολισμό του, η αντίληψη της πραγματικότητας καθώς και οι προτεραιότητες που απέρρεαν από αυτή δεν έδιναν περισσότερο βάρος στο εθνικό επίπεδο απ' ό,τι στην σημασία της παιδείας υπό γενικότερη έννοια. Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, την έμφαση που έδιναν οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, ακόμη και στην δεκαετία του 1870, στην καταπολέμηση της αμάθειας. Εάν πράγματι ισχύει η σκέψη αυτή, τότε η δημόσια ταυτότητα που αρχικά προβάλλει ο Σύλλογος όσο και αυτή που διαμορφώνεται αργότερα δεν μπορεί παρά να είναι προϊόντα μίας διαδικασίας. Αν όμως η δημόσια ταυτότητα του Συλλόγου είναι προϊόν διαδικασίας, τότε και η ίδια η εγγράμματη κοινότητα-ΕΦΣΚ, στον βαθμό που δεν υφίσταται ανεξάρτητα από την ταυτότητα αυτή, είναι προϊόν διαδικασίας η οποία ισοδυναμεί με την συγκρότηση της δικής της φυσιογνωμίας. Με την σειρά της η διαδικασία διαμόρφωσης της δημόσιας ταυτότητας του Συλλόγου δεν υφίσταται εκ των προτέρων και αυτόνομα αλλά σε συνάρτηση με άλλες καταστάσεις και επιδράσεις που συνδέονται και με την δραστηριότητά του καθώς και με εξωγενείς παράγοντες. Συνεπώς τόσο η ίδια η εγγράμματη κοινότητα αλλά και όσοι την αποτελούσαν διαμόρφωναν συνεχώς αντιλήψεις κάτω από την πίεση ανάγνωσης της πραγματικότητας.

Θα ήταν εξαιρετικά παράδοξο, για παράδειγμα, να πιστέψουμε ότι η αντίληψη που τα μέλη του Συλλόγου και εν τέλει ο ίδιος ο Σύλλογος είχαν για την ελληνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν επηρεάστηκε από τις εκθέσεις των επιτροπών του Συλλόγου. Από το γεγονός δηλαδή ότι οι εκθέσεις αυτές προβάλλουν συχνά όχι την εθνική ομοιογένεια αλλά τον γλωσσικό και πολιτισμικό κατακερματισμό των πληθυσμών που θεωρούνταν ελληνικοί. Ας θυμηθούμε επί πλέον ότι την διαπίστωση αυτή, δηλαδή τον πολιτισμικό και γλωσσικό κατακερματισμό υπογράμμιζε έστω και με θετικό τρόπο ο Ζωγράφειος διαγωνισμός, ενώ ο Καραπάνειος διαγωνισμός παρουσίαζε τις δυσκολίες επιβολής ενιαίων συγγραμμάτων για την εκπαίδευση και οι εκπαιδευτικές συνεδρίες εμφάνισαν την εικόνα της συντήρησης μάλλον παρά της υπέρβασης των προβλημάτων που είχαν διαπιστωθεί δύο δεκαετίες νωρίτερα.

Αυτές οι διεργασίες δίνουν το στίγμα της διαδικασίας στην

οποία αναφερθήκαμε, διότι οδηγούσαν στην μεταβολή του πρίσματος ανάγνωσης της πραγματικότητας. Τα μέλη του Συλλόγου αναγκάζονται να προσδιορίσουν και την θέση τους και την στάση τους με βάση αυτή την νέα ανάγνωση. Άραγε αυτή η κατάσταση δεν αναπροσαρμόζει την ταυτότητα του Συλλόγου και στον τρόπο σύλληψης της πραγματικότητας αλλά και στον τρόπο δράσης του και δεν επιδρά αποφασιστικά στην διαμόρφωση της δημόσιας ταυτότητάς του;

Ισχυρισθήκαμε, για παράδειγμα, ότι η εγγράμματη κοινότητα του Συλλόγου από ένα σημείο και μετά ενισχύει τον εθνικό της προσανατολισμό προβάλλοντας τις δραστηριότητές της ως εθνικό καθήκον. Ωστόσο η ενίσχυση αυτή του εθνικού προσανατολισμού δεν προέκυψε παρά μόνο μετά από την συνειδητοποίηση μίας συγκεκριμένης εικόνας για την κατάσταση της ελληνικής εθνικής κοινότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία απείχε πολύ από τις επιθυμίες των μελών του Συλλόγου. Θα λέγαμε λοιπόν ότι ο εθνικός προσανατολισμός του Συλλόγου και η σημασία του αναγνωρίζεται μάλλον εκ των υστέρων και μέσα από τις αντιλήψεις που διαμορφώνονται σχετικά με το τι απειλεί την εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Διότι αυτό που έγινε κατ' αρχήν αντιληπτό στο περιβάλλον του Συλλόγου, αλλά και ευρύτερα, ήταν οι απειλές απέναντι στην κοινότητα αυτή, απειλές τις οποίες συνιστούσαν τόσο ο γλωσσικός και πολιτισμικός κατακερματισμός των ελληνορθόδοξων πληθυσμών όσο και οι εξελίξεις στο πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο – το εκκλησιαστικό σχίσμα, η ιεραποστολική προτεσταντική διείσδυση, η μεγάλη ανατολική κρίση και η δημιουργία της Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου κ.ά. – για τις οποίες τα μέλη του ΕΦΣΚ δεν μπορεί παρά να ήταν ενήμερα. Οι πιέσεις που προέκυπταν από τις απειλές αυτές δημιουργούσαν σημαντικά προβλήματα στην σύσταση της κοινότητας των ελληνικών πληθυσμών στην οποία ο Σύλλογος επιθυμούσε να συμβάλλει. Η εθνική πλευρά της φυσιογνωμίας του ΕΦΣΚ, τουλάχιστον όπως αυτή προσδιορίστηκε μετά τα 1870, προέκυψε μέσα από την συνειδητοποίηση αυτών ακριβώς των απειλών και μόνο τότε πήρε την τελική μορφή της. Με άλλα λόγια η πλευρά αυτή δεν προέκυψε με φυσικό τρόπο ούτε ήταν συνέπεια της κοινωνικής σύν-

θεσης του Συλλόγου, αλλά αποτέλεσε προϊόν μίας διαδικασίας η οποία (ανα)διέταξε την εμπειρία της εγγράμματης κοινότητας του Συλλόγου μέσα από συγκεκριμένους πολιτισμικούς και πολιτικούς όρους. Συνεπώς είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι ο εθνικός προσανατολισμός του ΕΦΣΚ, σημαντικό όπως είπαμε στοιχείο της δημόσιας ταυτότητάς του, ήταν απλά δεδομένος από την αρχή και έξω από τις ιστορικές και πολιτισμικές διεργασίες της περιόδου. Αντίθετα προέκυψε μέσα από συγκεκριμένες διεργασίες που δεν είχαν ως βάση τους την σαφή αντίληψη σχετικά με το τι όντως συνιστά την ελληνική εθνική κοινότητα αλλά την πολιτισμική και γλωσσική πολυδιάσπασή της καθώς και τις αντιλήψεις για τις απειλές που δέχονταν οι πληθυσμιακές ομάδες που φαντασιακά θα έπρεπε να την συνιστούν.

Το ίδιο μπορεί να ισχυρισθεί κανείς σχετικά με άλλες πλευρές της δημόσιας ταυτότητας του ΕΦΣΚ. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ενοποιητική λειτουργία που χαρακτήριζε τις δραστηριότητες του Συλλόγου, δηλαδή την αναζήτηση και διαμόρφωση των όρων και των σταθερών μέσα από τις οποίες μία πληθυσμιακή ομάδα θα αναγνώριζε τον εαυτό της. Η αναζήτηση αυτή είχε μία συγκεκριμένη αφετηρία: τη συνειδητοποίηση του πολιτιστικού και γλωσσικού κατακερματισμού της πληθυσμιακής ομάδας στην οποία επιθυμούσε να απευθυνθεί ο ΕΦΣΚ. Η αναζήτηση των ενοποιητικών όρων δεν υφίστατο εκ των προτέρων και πριν την συνειδητοποίηση αυτή, αλλά αναδύθηκε ως αναγκαιότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις συνέπειές της. Πάντως ούτε η συνειδητοποίηση της πολυδιάσπασης ούτε η αναζήτηση των ενοποιητικών όρων προέκυψαν απλά και φυσικά. Ο γλωσσικός και πολιτισμικός κατακερματισμός ως υπαρκτή πραγματικότητα λειτουργούσε αρνητικά στην διάπλαση της κατηγορίας «ελληνική εθνική κοινότητα» και μέσα από αυτή την αντιπαράθεση προήλθε η ανάγκη αναζήτησης ενοποιητικών μηχανισμών. Όταν η εικόνα της πραγματικότητας που προσλαμβάνει ο Σύλλογος δεν αρμόζει στην εικόνα της εθνικής κοινότητας που ο ίδιος θεωρούσε ως δεδομένη, δηλαδή μίας ενιαίας κοινότητας που αυτοαναγνωρίζεται ενιαία με τους ίδιους όρους, τότε προέκυψε η ανάγκη επέμβασης. Χαρακτηριστική θέση στην διαδικασία αυτή έχει

η έννοια της «εθνικής αναγέννησης» που συχνά χρησιμοποιείται και που σηματοδοτεί αυτήν ακριβώς την επίγνωση.

Επί πλέον η αναζήτηση αυτή δεν εξαντλήθηκε στην διατύπωση θετικών προτάσεων, όπως ενιαία διδακτικά εγχειρίδια εκπαίδευσης δασκάλων, επέκταση του σχολικού δικτύου, συλλογές «Ζώντων Μνημείων» κλπ., αλλά και στην αναδιάταξη των όρων που συγκροτούν την ελληνική εθνική κοινότητα. Έτσι, ενώ η γλώσσα εμφανίζεται συχνά ως κριτήριο εθνικότητας, η αντίληψη ότι μεγάλο μέρος των πληθυσμών που θεωρούνται ελληνικοί δεν ομιλούν την ελληνική, ή κάποια μορφή της, δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πληθυσμοί αυτοί δεν είναι ελληνικοί. Αντίθετα, τονίζεται, το εθνικό τους φρόνημα προκύπτει από την στάση τους απέναντι στο Πατριαρχείο και από το γεγονός ότι το αποδέχονται ως πνευματικό τους κέντρο. Χωρίς να παραγνωρίζεται η ανάγκη επέκτασης της χρήσης της ελληνικής, το αντίθετο μάλιστα, προβάλλεται η άποψη ότι το φρόνημα λοιπόν των πληθυσμών αυτών προκύπτει από την θρησκευτική τους αφοσίωση και όχι από την γλώσσα που μιλούν. Αλλά ποια θα ήταν η θέση της αφοσίωσης στο Πατριαρχείο ως κριτήριο ελληνικού φρονήματος στην οθωμανική αυτοκρατορία, αν δεν είχε προκύψει το εκκλησιαστικό σχίσμα; Είναι γνωστό ότι κατά την δεκαετία του 1850 η αντίθεση ανάμεσα στους λαϊκούς ελληνορθόδοξους και στην εκκλησιαστική ιεραρχία είχε πάρει διαστάσεις. Δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι την περίοδο εκείνη η αφοσίωση στο εκκλησιαστικό κέντρο αποτελούσε στοιχείο της εθνικής ταυτότητας. Η εθνοσυνέλευση του 1858-60 από την οποία προέκυψαν οι εθνικοί κανονισμοί γνώρισε συχνά τέτοιες αντιπαραθέσεις¹. Ωστόσο είκοσι χρόνια αργότερα η αφοσίωση στο Πατριαρχείο εμφανίζεται ως κριτήριο φρονήματος και μάλιστα συχνά ισχυρότερο από την γλώσσα. Η εξέλιξη όμως αυτή προέκυψε εκ των υστέρων, μετά την επισημοποίηση του σχίσματος από την Ορθόδοξη Εκκλησία και τον χαρακτηρισμό της εξουσίας ως σχισματικής. Το κριτήριο αυτό είχε ενσωματωθεί θετικά στην συγκρότηση της εθνικής ταυ-

1. Αρχιεπισκόπου Χρισανθού, *Οι Γενικοί Κανονισμοί του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, επί τη βάση του Κώδικος ΤΕ' του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού (πρωτικά Εθνοσυνελεύσεως) Αθήνα 1945.

τότητας μόνο σε συνάρτηση με τον γλωσσικό και πολιτισμικό κατακερματισμό και την απειλή που αυτός συνιστούσε στην ιδέα του ενιαίου έθνους. Χωρίς τον κατακερματισμό αυτό η αφοσίωση στο Πατριαρχείο θα ήταν ίσως αδιάφορη. Σταδιακά η επιδείνωση της σύγκρουσης στην Μακεδονία και στην Θράκη ασπλά ενίσχυσε την βαρύτητα του κριτηρίου αυτού καθιστώντας το σχεδόν φυσικό. Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε για μία άλλη περίπτωση, αυτή των πληθυσμών της Μ. Ασίας που είτε εμφανίζονται να απειλούνται με γλωσσικό αφανισμό είτε, πολύ περισσότερο, κινδύνευαν από τις δυτικές ιεραποστολές. Η ενσωμάτωση αυτών των πληθυσμών στο ελληνικό έθνος από τον Σύλλογο δεν είναι δυνατή παρά μόνο με την χρήση του κριτηρίου αφοσίωσης στο Πατριαρχείο. Τελικά στα πλαίσια του ΕΦΣΚ όλα αυτά τα δεδομένα συνιστούν μία εικόνα του έθνους που δεν ήταν ανεξάρτητη από τις αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν σχετικά με τις πιέσεις και τις απειλές τις οποίες αυτό δέχεται. Η «εθνική κοινότητα» δεν υφίσταται έξω από αυτό το πλαίσιο, αλλά η εικόνα της πλάθεται με βάση τις αντιλήψεις αυτές και σε αντιπαράθεση με άλλες κοινότητες.

Αλλά και οι αντιλήψεις για την ελληνική γλώσσα γνώρισαν διακυμάνσεις. Ενώ η γλώσσα ήταν εξαρχής αποδεκτή ως ουσιαστικό κριτήριο εθνικότητας, μεγάλο μέρος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών που ο ΕΦΣΚ συμπεριελάμβανε στην κοινότητα του ελληνικού έθνους δεν την γνώριζε. Αν ο Σύλλογος επέμενε στο στοιχείο της γλώσσας ως κριτηρίου εθνικότητας, τότε οι πληθυσμοί αυτοί μοιραία αποσυνδέονταν από την κοινότητα του ελληνικού έθνους. Το πρόβλημα καθίστατο δυσχερέστερο από το γεγονός ότι η μη γνώση και χρήση της ελληνικής δεν αφορούσε μόνο πληθυσμούς στην Μακεδονία και στην Θράκη, δηλαδή σε χώρους διεκδικούμενους από αντίπαλες εθνικές κινήσεις, αλλά και στην Μ. Ασία, όπου ανάλογες κινήσεις δεν υφίσταντο. Ο Σύλλογος από την πλευρά του ουδέποτε αμφέβαλλε για την εθνικότητα των πληθυσμών αυτών, αλλά το πρόβλημα παρέμενε. Η επέκταση του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου έδινε μεν μία διέξοδο αλλά σε σχετικά μακρύ χρονικό διάστημα και με αβέβαια αποτελέσματα. Στο ενδιάμεσο διάστημα και υπό την προϋπόθεση ότι η ίδρυση και λειτουργία των εκπαιδευτηρίων θα ήταν επιτυχής το

αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον λαμβανόταν υπόψη μόνο σε συνάρτηση με άλλα κριτήρια, όπως αυτό που ήδη αναφέραμε, δηλαδή την αφοσίωση στην εκκλησιαστική ιεραρχία.

Επί πλέον ανέκλυψε και το ερώτημα σχετικά με την μορφή της γνώσης της γλώσσας. Η αρχική αντίληψη θεωρούσε ότι η απλή γνώση δημόδους ελληνικής γλώσσας αρκούσε, προκειμένου να διαπιστωθεί η εθνικότητα μίας πληθυσμιακής ομάδας. Αργότερα εκτιμήθηκε ότι η απλή γνώση δεν αποτελούσε επαρκές κριτήριο, εάν η ελληνική δεν αποτελούσε και μητρική γλώσσα. Αλλά, ενώ η διαπίστωση αυτή φαίνεται πως ενισχύει το γλωσσικό κριτήριο εθνικότητας με μία πιο αυστηρή μορφή, στην πραγματικότητα το καθιστά περισσότερο περιοριστικό, καθώς την γνώση της ελληνικής γλώσσας γενικά υποκαθιστά η γνώση της ως φυσικής γλώσσας. Κατά παράδοξο τρόπο αυτό προϋπέθετε ότι η επιβολή της ελληνικής θα είχε ήδη μεταβάλει το αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον, όπου υπήρχε ανάγκη, κάτι που μάλλον δεν ίσχυε, τουλάχιστον σε ικανοποιητικό βαθμό.

Ισχυριζόμαστε τελικά ότι η αναζήτηση των όρων του «εθνικού», δηλαδή όσων προσδιόριζαν την εθνική κοινότητα, ακολουθεί την διαπίστωση της γλωσσικής και πολιτισμικής ανομοιογένειας. Συνεπώς οι όροι αυτοί δεν υφίστανται εξαρχής με θετική μορφή ούτε ήταν αναγνωρίσιμοι με φυσικό τρόπο από την «φαινοτασιακή» κοινότητα στην οποία απευθυνόταν ο Σύλλογος. Αντίθετα υπήρχαν μόνο ως πολιτισμικά και πολιτικά παράγωγα μίας διαδικασίας που είχε ως αφετηρία την αδυναμία σαφούς προσδιορισμού της εθνικής κοινότητας σε ένα περιβάλλον εθνοθησκευτικής ρευστότητας που από μόνο του ήταν αρκετό, για να προκαλέσει ανησυχίες. Βεβαία οι διεργασίες αυτές δεν αφορούν μόνο τον ΕΦΣΚ και τους άλλους ελληνικούς συλλόγους, αλλά αποτελούν βασικό δεδομένο του εθνικιστικού φαινομένου, κάτι που υπογραμμίζεται και από την ρευστότητα που γενικά χαρακτηρίζει τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας μέχρι τις μέρες μας.

Οι διεργασίες που αναφέραμε δεν είναι μηχανιστικές ούτε μπορούν να υλοποιηθούν χωρίς τις απαραίτητες εννοιολογικές και γλωσσικές αναδιατάξεις που με την σειρά τους προϋποθέτουν την ύπαρξη φορέων, δηλαδή εγγράμματων κοινοτήτων.

όπως ο ΕΦΣΚ, που ήσαν σε θέση και είχαν την διάθεση να τις οργανώσουν. Ωστόσο οι αναδιατάξεις αυτές δεν είναι δυνατό να γίνουν χωρίς την χρήση μίας συγκεκριμένης γλώσσας, ενός συγκεκριμένου γλωσσικού πεδίου αναφοράς. Στην περίπτωση μας η γλώσσα αυτή είναι ο εθνικός Λόγος, δηλαδή το γλωσσικό πεδίο που χρησιμοποιεί έννοιες-λέξεις και σύμβολα όπως το έθνος, το εθνικό φρόνημα, το εθνικό καθήκον, η εθνική γλώσσα κ.ά., μέσα από την διάταξη των οποίων διατάσσει και αναδιατάσσει την πραγματικότητα που θέλει να εκφράσει ο Σύλλογος. Η γλωσσική διάταξη της διαδικασίας αυτής μέσα από τους διαγωνισμούς, τις εκθέσεις, τις δημόσιες συζητήσεις κ.ά. είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς δεν εκφράζει απλώς την πραγματικότητα, αλλά επεμβαίνει συστηματικά στην πρόσληψή της. Έξω από το γλωσσικό αυτό πεδίο δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν σημαντικές πλευρές της δημόσιας ταυτότητας του ΕΦΣΚ. Το γλωσσικό αυτό πεδίο δεν προϋπάρχει, αλλά αναδιατάσσεται με την σειρά του, προκειμένου να εκφράσει την δημόσια ταυτότητα του Συλλόγου μέσα από την πραγματικότητα που αυτός αισθάνεται ότι βιώνει καθώς και από την ανάγκη αναπροσαρμογής της. Η διαχείριση του εθνικού Λόγου από τον ΕΦΣΚ δεν προϋποθέτει παρά την εικόνα του έθνους ως άμορφου πλάσματος, οι όροι αναγνώρισης του οποίου δεν είναι εκ προτέρων δεδομένοι, αλλά διαμορφώνονται μέσα από συγκεκριμένη γλωσσική διάταξη της εμπειρίας.

Η διαδικασία συγκρότησης της εγγράμματης κοινότητας του ΕΦΣΚ συνδέεται άμεσα και με την επαναστασιοδότηση των όρων του εθνικού και με την διαχείριση ενός εθνικού Λόγου, αλλά δεν εξαντλείται εκεί. Η ταυτότητα της κοινότητας αυτής συνδέεται εξίσου και με το δημόσιο προσανατολισμό των δραστηριοτήτων της. Οι διεργασίες που περιγράψαμε είχαν νόημα, όχι μόνο διότι επέτρεπαν τη διαμόρφωση συλλογικών απόψεων της εγγράμματης κοινότητας, αλλά και διότι διευκόλυναν τις δραστηριότητές της. Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε στις ενοποιητικές λειτουργίες του ΕΦΣΚ δηλαδή στην αναζήτηση των μηχανισμών που θα διαμόρφωναν ενιαίες αντιλήψεις και στάσεις των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, όπως η εκπαίδευση.

Κατά παράδοξο τρόπο στο επίπεδο αυτό οι δραστηριότητες του Συλλόγου συνάντησαν και τους μεγαλύτερους περιορισμούς

που δεν απέρρεαν μόνο από το συχνά αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον αλλά και από άλλες παραμέτρους. Ας μην λησμονούμε ότι ο ΕΦΣΚ δεν εκπροσωπούσε μία κρατική εξουσία αλλά μία εγγράμματη κοινότητα η οποία υιοθέτησε εθνικό προσανατολισμό. Συνεπώς οι δραστηριότητές του στο χώρο της εκπαίδευσης όχι μόνο απευθύνονταν σε μέρος των χριστιανικών πληθυσμών, αλλά επί πλέον δεν συνοδεύονταν από άλλους καταναγκασμούς που συνήθως παρατηρήθηκαν σε αντίστοιχες διεργασίες εθνικής ενοποίησης τις οποίες οργάνωσε κρατική εξουσία, όπως η επιβολή ενιαίου νομικού πλαισίου, η υποχρεωτική στράτευση κ.ά. Πιστεύουμε ότι η απουσία πολιτικού ελέγχου υπό την ευρύτερη έννοια περιόριζε ανάλογες δραστηριότητες τόσο, όσο και ο ευρύτερος γλωσσικός και πολιτισμικός κατακερματισμός των πληθυσμών στους οποίους απευθυνόταν ο Σύλλογος.

Επί πλέον δεν θα έπρεπε να παραγνωρίσει κανείς τις αντιστάσεις που προέβαλλε ο χώρος της υπαίθρου ακόμη και στις περιοχές που παρέμεναν πιστές στο Πατριαρχείο. Το ζήτημα αυτό δεν έχει απασχολήσει ακόμη την ελληνική ιστοριογραφία, αλλά μας είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι πληθυσμοί της υπαίθρου αισθάνονταν την ανάγκη της εκπαίδευσης, για παράδειγμα, ή αντιλαμβάνονταν την χρησιμότητα της αποφοίτησης. Ακόμη και αν ίσχυε κάτι τέτοιο, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι η πλημλής εκπαίδευση που παρείχε το ελληνορθόδοξο εκπαιδευτικό σχολείο στην υπαίθρο εξασφάλιζε επαγγελματική αποκατάσταση ιδίως στον χώρο του οθωμανικού δημοσίου, για την οποία η φοίτηση σε κρατικό οθωμανικό ίδρυμα ήταν επιβεβλημένη.

Αξίζει εδώ να υπενθυμίσουμε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα που επιθυμούσε να προωθήσει ο ΕΦΣΚ δεν περιοριζόταν στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των μαθητών, αλλά μοιραία διέχει και νέα συστήματα αξιών που συνήθως ήσαν ξένα στις νοστροπίες της υπαίθρου και στις αξίες της. Το σύστημα των αξιών αυτών προερχόταν από ένα αστικό περιβάλλον και προέβαλλε στοιχεία όπως η πειθαρχία, η προσωπική υγιεινή, η προσωπική επιτυχία, η καλή συμπεριφορά, η ιδέα της προόδου κ.ά. Είναι πολύ δύσκολο να εκτιμήσει κανείς την υποδοχή ανάλογων αξιών στον χώρο της υπαίθρου, χωρίς να γνωρίζει τι σήμαιναν αυτές για τους ίδιους τους κατοίκους της υπαίθρου που αποφά-

σίζαν να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Μας είναι όμως δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι αξίες αυτές έγιναν απλά και φυσικά αποδεκτές χωρίς ευρύτερες επεμβάσεις, που δεν μπορεί παρά να ακολούθησαν την οριστική ενσωμάτωση των πληθυσμών αυτών σε σύγχρονα εθνικά κράτη.

Πάντως, ανεξάρτητα από την υποδοχή των αξιών αυτών στην υπαίθρο, είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι η προβολή τους από τον Σύλλογο, αλλά και άλλους ανάλογους φορείς, λειτουργούσε εξίσου ενοποιητικά με το σύστημα εθνικών αξιών της εκπαίδευσης, καθώς το συνολικό πλέγμα αξιών που προωθούσε το σχολικό σύστημα οδηγούσε στην επιβολή μίας ευρύτερης κουλτούρας, η οποία δεν απευθυνόταν στον μικρόκοσμο της υπαίθρου, αλλά άνοιγε ευρύτερους ορίζοντες. Το καθολικό αυτό πλέγμα αξιών προσανατόλιζε τον κόσμο της υπαίθρου, με τους περιορισμούς που υπαινιχθήκαμε, προς ευρύτερες παραστάσεις που ξέφευγαν από την τοπική διάσταση και ανταποκρίνονταν όλο και περισσότερο στην εικόνα του έθνους.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Για την μελέτη αυτή βασισθήκαμε στην εξέταση των πρακτικών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (ΠΕΦΣΚ) τα οποία δημοσίευε η διοίκηση του Συλλόγου. Το σύνολο των δημοσιευμένων πρακτικών φθάνει τους τριάντα τέσσερεις τόμους και καλύπτει την περίοδο 1861-1912 (Α' έως ΛΔ'). Το μεγαλύτερο μέρος των πρακτικών που συμβουλευθήκαμε βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας. Η συλλογή αυτή ωστόσο δεν είναι ολοκληρωμένη και συμπληρώσαμε την έρευνά μας για όσα τεύχη δεν υπήρχαν εκεί στην Βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης καθώς και σε ιδιωτική βιβλιοθήκη. Με την ευκαιρία θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το προσωπικό των δημόσιων αυτών βιβλιοθηκών για την βοήθεια που μας παρέσχε.

Βιβλιογραφία*

- Αγγελόπουλος Α., *Βόρειος Ελληνισμός, ο Ελληνισμός της Στραμνίτσας*, Θεσ/νίκη, ΙΜΧΑ, 1980.
- Αλεξανδρής Α., «Έλληνες στην υπηρεσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας (1850-1922)», ΔΙΕΕΕ, (23) 1980.
- Alexandris A., *The Greek minority of Istanbul and the Greek-Turkish relations*, 1918-1974, 1985.
- Αναγνωστάκης Η., Μπαλά Ε., *Η Καππαδοκία των Ζώντων Μνημείων*, 1990.
- Anderson B., *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, 1983.
- Arnakis G., «The role of religion in the development of balkan nationalism», στο B and J Jelavich (eds): *The Balkans in transition*, Ham-den, 1963.
- Armstrong J.A., *Nations before nationalism*, 1982.
- Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα, 1833-1881*, 1989.
- Augustinos G., «"Enlightened" christians and the oriental churches: protestant missions to the Greeks in Asia Minor», *JMGS*, (2) 1986.
- Βακαλόπουλος Κ., «Το πολιτικό καθεστώς της Εκκλησίας στη Μακεδονία», στα δημοσιευμένα πρακτικά του Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας», Θεσ/νίκη, 1987.
- : *Η ιστορία του Βορείου Ελληνισμού: Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1990.
- : *Η ιστορία του Βορείου Ελληνισμού: Θράκη*, Θεσ/νίκη, 1990.
- Baker M.K., *Inventing the French Revolution: essays on French political culture in the eighteenth century*, Cambridge, 1989.
- Banac L., *The national question in Yugoslavia*, Cornell Uni. Press, 1985.
- Βαρουξάκης Γ., «Φαντασιακές κοινότητες και Μεγάλη Ιδέα», *Μνήμων*, (13) 1991.
- Βελουδής Γ., *Ο Jacob Phillip Falmerayer και η γέννηση του ελληνικού ιστορισμού*, 1982.
- Blinkhorn M. Veremis Th., *Modern Greece: nationalism and nationality*, Λονδίνο, 1990.
- Βουρη Σ., *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια: η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1878-1914*, 1992.

* Τόποι έκδοσης των ελληνικών και αγγλικών τίτλων που δεν δηλώνονται ρητά είναι η Αθήνα και το Λονδίνο αντιστοίχα.

- Bourdieu P., *Sport and social class*, στο Mukerji Ch., Schudson M. (eds): *Rethinking popular culture*, Univ. of California Press, 1991.
- Braude B., Lewis B. (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, II vol., Νέα Υόρκη, 1985.
- Γεδεών Μ., *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επανέκδοση πρωτοτύπου, 1970.
- Γιαννακόπουλος Γ., «Η βιβλιοθήκη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως (1863-1922)», *Δελτίο ΚΜΣ*, (6) 1986-87.
- Chartier R., *Cultural History*, Cambridge, 1993.
- Clogg R., «The Greek millet in the ottoman empire» στο B. Braude, B. Lewis (eds): *Christians nad Jews in the ottoman empire*, vol. I.
- Diamandouros P., «Cultural tradition and national building in the nineteenth century, Greece» *ΔΙΕΕΕ* (29), 1981.
- Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, 1989.
- : *Νεοελληνικός ρωμαντισμός*, 1985.
- Εξερχόγλου Χ., «Το προνομιακό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά* (16), 1992.
- Foncault M., *Οι λέξεις και τα Πράγματα*, 1986.
- Foncault M., *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, 1987.
- Furet F., *Interpreting the French Revolution*, Cambridge, 1981.
- Gellner E., *Έθνος και εθνικισμός*, 1992.
- Gunn S., «The "failure" of the Victorian middle class: a critique» στο J. Wolf, J. Seed (eds): *The Culture of capital*, Manchester, 1988.
- Ηλιού Φ., *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα*, 1991.
- Herzfeld M., *Ours once More: folklore and ideology in Modern Greece*, 1982.
- Hobsbawn E., *The age of Capital: 1848-1875*, 1980.
- : *The age of Empire: 1875-1914*, 1987.
- : «Mass produced traditions in Europe, 1870-1914» στο E. Hobsbawn, T. Ranger (eds): *The invention of Tradition*, Cambridge, 1983.
- : *Nations and Nationalism since 1780: programme myth and reality*, CUP, 1990.
- Hourani A., «Ottoman reform and the politics of notables» στο R.W. Polk, L.R. Chambers (eds), *Beginnings of modernization in the Middle East*, University of Chigago Press, 1966.
- Hroch M., *Social preconditions of National revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, CUP, 1985.
- Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας», Θεσ/νίκη, 1989.

- Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου, *Ο Μακεδονικός αγώνας: Απομνημονεύματα*, Θεσ/νίκη, 1987.
- Jones Ch., *International business in the nineteenth century: the rise and fall of a cosmopolitan bourgeoisie*, 1987.
- Kamenka E., *Nationalism: the nature and evolution of an idea*, 1973.
- Karpat K., «Millets and nationality: the roots of incogruity of nation and state in the post ottoman era» στο B. Braude, B. Lewis (eds): *Christians and Jews in the Ottoman empire*, vol. I.
- , «The social and economic transformation of Istanbul in the nineteenth century» στο K. Karpat: *Ottoman population 1830-1919: demographic and social characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985.
- Καραθανάσης Α., Σαντραζάμης Α., *Πρακτικά του Φιλελευθέρου Συλλόγου της Έδεσσας, 1872-1874*, Θεσ/νίκη, 1991.
- Kasaba R., «Was there a comprador bourgeoisie in the mid 19th century western Anatolia» *Review* XI (2), 1988.
- Καταρτζής Δ., *Δοκίμια*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά.
- Kedourie E., *Nationalism*, 1960.
- Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία»*, Θεσ/νίκη, 1991.
- Keyder G., «Bureaucracy and bourgeoisie: reform and revolution in the age of Imperialism», *Review*, XI (2), 1988.
- , *State and class in Turkey*, 1990.
- Κιτρομηλίδης Μ., «Οι Έλληνες της Βιθυνίας και το εθνικό κέντρο», *Δελτίο ΚΜΣ*, (8), 1990-91.
- Κιτρομηλίδης Π., «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης: μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσόστομου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη», στον τόμο «*Αμνήτος*» που εξεδόθη στην μνήμη του Φ. Αποστολόπουλου, 1984.
- Kitromilides P., Alexandris A., «Ethnic survival, nationalism and forced migration: the historical demography of the Greek community at the close of the ottoman era», *Δελτίο ΚΜΣ* (3), 1984-85.
- , «Imagined communities and the national question in the Balkans» στο M. Blinkhorn Th. Veremis (eds): *Modern Greece: Nationalism and nationality*.
- Κλεάνθης Σκαλιέρης Γ., *Λαοί και Φυλαί της Μικράς Ασίας*, επανέκ. 1992.
- Κολιόπουλος Ι., «Η Μακεδονία του Ίωνος Δραγούμη: σκέψεις από το προσωπικό του ημερολόγιου», στα Πρακτικά του Συνεδρίου «*Ο Μακεδονικός Αγώνας*».

- Kofos E., «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the irredentist policy of the Greek state», *JMGS* (2), 1986.
- «Attempts at mending the greek bulgarian ecclesiastic schism, 1875-1902», *Balkan Studies* (25), 1984.
- «National heritage and national identity in nineteenth and twentieth century Macedonia» στο M. Blinkhorn, Th. Veremis (eds), *Modern Greece: nationalism and nationality*.
- Κουρουπού Μ., «Η Φίλεργος Εταιρεία της Κωνσταντινούπολης 1866-1876», *Δελτίο ΚΜΣ* (5) 1984-85.
- Κρέστοβιτς, *Οι Μουσούροι*, 1976.
- Kushner D., *The rise of Turkish nationalism*, 1977.
- Κωνσταντακοπούλου Α., *Η Ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850): Το τετράγλωσσο Λεξικό του Δανιήλ Μοσκοπολίτη*, Ιωάννινα, 1988.
- Κωστής Κ., «Κοινοίτες και μιλλέτ στις «ελληνικές» περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας», *Μνήμων* (13), 1991.
- Λιάκος Α., «Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Πολίτης* (129) 1993.
- Λέοιας Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε προϋποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, 1992.
- Lewis B., *The emergence of Modern Turkey*, Οξφόρδη, 1968.
- Lieven D., *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, 1992.
- Λυριτζής Π., *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, 1992.
- Malchow H.L., *Gentlemen capitalists: the social and political world of the victorian businessmen*, 1991.
- Μαμάων Κ., «Les associations pour la propagation de l'instruction greque a Con/ple», *Balkan studies* 16(1), 1975.
- , «Από την δράσιν των συλλόγων Ραιδεστού Θράκης, 1871-1922», *Μνημοσύνη* (2), 1968/69.
- , «Αγώνες του οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιονάριων», *Μνημοσύνη* (8), 1980-81.
- , «Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας, 1878-1885», στα πρακτικά του διεθνούς Ιστορικού Σωματείου *Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1885)*, Βόλος 1981.
- , «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μικρά Ασία Α'», *ΔΙΕΕ* (26), 1983.
- , «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μικρά Ασία Β': Σύλλογοι της Ιωνίας», *ΔΙΕΕ* (28), 1985.

- , «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μικρά Ασία Γ': Σύλλογοι Καπαδοκίας, Πόντου», *Δελτίο ΚΜΣ* (6) 1986-87.
- Mayer A., *The persistence of the old regime*, 1981.
- Meininger Th.A., *The formation of nationalist bulgarian intelligentsia, 1835-1878*, 1985.
- Monas S., «The twilight middle class of nineteenth century Russia», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds), *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.
- Μουσιώφ Κ., «Οι πολιτισμικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης», στα πρακτικά του Συμποσίου: «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία».
- Mosse L.G., *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the napoleonic wars through the third Reich*, 1975.
- Μουτάφης Γ., «Η δημογεροντία στο κοινωνικό της πλαίσιο», στα πρακτικά του Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία».
- Μπέλλια Ε., «Ελληνικά σχολεία της Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας, στα πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου, Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1885)», Βόλος, 1981.
- Owen Th., «The impediments to a bourgeois consciousness in Russia, 1880-1905», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds): *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.
- Παπακώστας Γ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας: η αλληλογραφία*, ΕΛΙΑ, 1990.
- Παπαστάθης Χ., *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη, 1984.
- , «Η Εκκλησία στον μακεδονικό αγώνα», στα πρακτικά του Συμποσίου *Ο Μακεδονικός Αγώνας*.
- , «Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία υπό το καθεστώς των εθνικών κανονισμών», στα πρακτικά του Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στην Μακεδονία».
- Payne P., *British entrepreneurship in the nineteenth century*, 1988.
- Petrovich M.B., *The emergence of Russian Panslavism, 1856-870*, 1958, Columbia.
- Picchio R., Goldblatt H. (eds): *Aspects of the slavic language question*, vol. I, (church slavonic, south slavic, west slavic). Yale, New Haven 1984.

- Pilbeam P., *The middle classes in Europe, 1789-1914*, 1990.
- Sadat D.R., *Urban notables in the ottoman empire: the Ayan*, Ph.D. Thesis Rutgers University, 1970.
- Seni N., «Reseaux familiaux chez les levantines d'Istanbul», *Annales du Levant* (3), 1988.
- Skendi S., «The millet system and its contribution to the blurring of the orthodox national identity in the Balkans», στο B. Braude, B. Lewis. *Christians and Jews in the ottoman empire*, vol. I.
- Σκοπετέα Ε., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, 1988.
- , *Η Δύση της Ανατολής*, 1992.
- Smith A.P., *Theories of nationalism*, 1971.
- , *The ethnic origins of nations*, 1986.
- Σολδάτος Χ.Α., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, 1800-1922*, 3 τόμοι, 1989-1992.
- Σταύρου Τ., *Ο εν Κων/πόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: το υπουργείο Παιδείας του αλύτρωτου ελληνισμού*, 1967.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (επι), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1976.
- Stedman Jones G., *Languages of class: studies in the english working class history, 1832 1932*, CUP, 1985.
- Sturdza M., *Grandes familles de Grece: d' Albanie et de Constantinople*, Παρίσι, 1983.
- Ταχιάς Α., *Η εθνική αφύπνισης των Βουλγάρων και η εμφάνισης εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, Θεσ/νίκη, 1972.
- Thomson E.P., *The making of the english working class*, εκδ. 1980.
- Thomson F.L., *The rise of respectable society: a social history of Victorian Britain, 1820-1960*, 1988.
- Teich M., Porter R. (eds), *The national question in Europe in historical context*, CUP, 1993.
- Tivey L., *The Nation state*, 1981.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1850-1922)*, 1977.
- Turgay U., «Trade and merchants in the nineteenth century Trabzon», στο B. Braude, B. Lewis (eds): *Christians and Jews in the ottoman empire*, vol. I.
- Vatikiotis P.J., *Islam and the state*, 1987.
- Veremis Th., «From the national state to the stateless nation, 1821-1910», στο M. Blinkhorn, Th. Veremis (eds): *Modern Greece: nationalism and nationality*.

- Wagner W., «Ideology Identity and the emergence of a middle class», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds): *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.
- Weber E., *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870-1914*, Stanford University Press, 1975.
- West J., «The Riabushinsky circle», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds): *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.
- Wiener J.M., *English culture and the decline of the industrial spirit*, 1987.
- Wilkinson W.E., *Maps and politics: a review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Λίβερπουλ, 1951.
- Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσ/νίκη, 1988.
- Χρύσανθου Αρχιεπισκόπου, *Οι γενικοί κανονισμοί του οικουμενικού πατριαρχείου: επί τη βάσει του Κώδικος ΤΕ' του Πατριαρχικού αρχειοφυλακίου (πρακτικά Εθνοσυνελεύσεως, 1858-1860)*, 1945.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΚΑΡΑΠΑΝΕΙΟΣ ΑΓΩΝ
ΠΕΡΙ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΜΕΘΟΔΙΚΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
Πρός χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων

ΓΕΝΙΚΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος διηνεκὲς αὐτοῦ μέλημα ἔχων τὴν διάδοσιν τῆς ὑγιоῦς μὲν παιδεύσεως ἐν γένει, μάλιστα δὲ τῆς δημοτικῆς, καὶ θεωρῶν ὅτι ἡ ἐκδοσις μεθοδικῶν βιβλίων συντελεῖ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καὶ τῆς κατὰ τὸ δυνατόν εἰσαγωγῆς ὁμοιομόρφου διδασκαλίας, ἀγωνοθετοῦντος τοῦ κ. Κ. Καραπάνου, ἀγγέλλει·

Α'. Ὅτι ἐπὶ ἐξαιτίας ὁρίζει ἀνὰ τρία ἢ τέσσαρα βραβεῖα κατ' ἔτος εἰς τὰ συντεταγμένα κατὰ τὰ ἐν τῇ παρούσῃ ἐκθέσει εἰρημένα περὶ δημοτικῆς παιδεύσεως δοκιμωτέρα συγγράμματα πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων.

Β'. Τὰ βραβεῖα ἀπονεμηθήσονται κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον. — Πρῶτον ἔτος. (Ἐβραβεύθησαν ἤδη τὰ συγγράμματα τοῦ ἔτους τούτου). — Δεύτερον ἔτος. (Ἐκ τῶν τοῦ ἔτους τούτου ἐβραβεύθησαν καὶ ἐξεδόθησαν ἡ Ἱερά Ἱστορία καὶ ἡ Ἀριθμητική, ἡ δ' Ἑλληνική Ἱστορία παρατέθη). — Τρίτον ἔτος φρ. 2,250. Πρὸς σύνταξιν Χρηστομαθείας τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς δύο τόμους φρ. 750, Γραμματικῆς 500 φρ. καὶ Νέου Ὁδηγοῦ τῆς δημοτικῆς παιδεύσεως ἀμφοτέρων τῶν φύλων 1.000 φράγκα.

Γ'. Πρὸς βράβευσιν ἀποστέλλονται χειρόγραφα καλῶς γεγραμμένα καὶ εὐανάγνωστα καὶ ἐκδοκόμενα συγγράμματα.

Δ'. Εἰς συγγραφὴν καλοῦνται μάλιστα μὲν οἱ διδάσκαλοι, ἀλλὰ καὶ πᾶς ἐν γένει λόγιος Ἕλλην εἴτε ἐν τῇ ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ εἴτε ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διαμένων.

Ε'. Κατ' ἔτος ἐκιδιδόμενου τοῦ ἀναγκαίου προγράμματος ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ἐκλέγονται τῇ προτάσει τῆς ἐκπαιδευτικῆς αὐτοῦ ἐπιτροπῆς τρεῖς, εἰδικὰς ἔχοντες σπουδὰς, πρὸς κρίσιν τῶν ἀποστελλομένων βιβλίων, οἵτινες καὶ ὑποβάλλουσιν ἐκθεσιν τῷ Συλλόγῳ. Τὰ δὲ βραβεῖα ἀπονέμονται τοῖς βραβευομένοις κατὰ τὴν ἐπείτειον τοῦ Συλλόγου ἐορτὴν, τὸ δὲ χρηματικὸν ἄθλον δοθήσεται, ὅταν ὁ Σύλλογος βεβαιωθῇ ὅτι τὸ βραβευθέν σύγγραμμα τυπωθήσεται πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀγώνος.

ς'. Ἐκ τῶν βραβευομένων τούτων βιβλίων ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος,

ὁ Ἑπειρωτικὸς καὶ ὁ Θρακικὸς θέλουσι κατ' ἔτος ἀγοράζει ἀντίτυπα κατὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν πρὸς διανομὴν εἰς τὰ ἄπορα σχολεῖα

Γενικαὶ ὁδηγίαι.

1. Κατὰ τὰς ἐν τῇ ἐκθεσὶ γενικὰς ἀρχὰς περὶ τῶν διδασκησομένων μαθημάτων ἐκδίδονται κατ' ἔτος προγραμμα ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου περιλαμβάνον γενικὰς ὁδηγίας περὶ τῆς συντάξεως τῶν προκηρυσσόμενων βιβλίων.

2. Ἄν ὅμως ὁ βουλούμενος κατελθεῖν εἰς τὸν ἀγῶνα πρὸς σύνταξιν οἰουδήποτε βιβλίου νομίξῃ ἄλλην μεθόδον καὶ διάταξιν προσφοριωτέραν ἢ τὴν ἐν τῇ ἐκθεσὶ, δύναται νὰ ποιήσῃ τοῦτο, ἀλλ' ὀφείλει νὰ εἴπῃ τοὺς λόγους, δι' οὓς οὕτω συνέταξε τὸ βιβλίον.

3. Ἡ γλῶσσα πρέπει νὰ ᾖ ὅσον τὸ δυνατόν ἀπλή, καθαρὰ καὶ σαφής. τὸ δὲ ὕψος τοῦ λόγου ἀνάλογον τῇ ἡλικίᾳ, δι' ἣν τὸ βιβλίον γράφεται.

4. Αἱ συγγραφαί, φέρουσαι ἐκάστη τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ἀποτέλλονται κατ' ἔτος, μέχρι τέλους Δεκεμβρίου, τῷ γενικῷ τοῦ Συλλόγου γραμματεῖ, ἄλλως δὲν γίνονται δεκταὶ ὡς ἐκπρόθεσμοι.

5. Τὰ χειρόγραφα τηροῦνται ἐν τῷ τοῦ Συλλόγου γραφείῳ, ὅποθεν μόνον ὁ συγγραφεὺς δύναται νὰ λάβῃ ἀντίγραφον.

6. Ἄν κατὰ τι ἔτος μὴ ἀπονειμηθῶσι τὰ βραβεῖα ἐν ἐλλείψει τῶν ἀρμοδίων καὶ προσφόρων βιβλίων, ὁ Σύλλογος παρατείνει τὸν ἀγῶνα διὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ἔτος, γνωστοποιῶν τοῦτο διὰ τῶν ἐφημερίδων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ Γ' ΕΤΟΥΣ

Πρὸς σύνταξιν Χρηστομαθείας τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης.

Βραβευθεσομένης τῇ πρώτῃ Κυριακῇ Μαΐου 1882 κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ Συλλόγου ἑορτῇ, ἀναγνωσθὲν ἐν τῇ ΧΙΔ' συνεδριάσει τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1880 ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς κ. Κ. Ξανθοπουλου.

Βραβεῖον φράγκα 750.

1) Ἀφοῦ μετὰ μακρὰν αἰώνων ἀμφισβήτησιν καὶ ἐργασίαν ἐπικρατήσασα ἡ καθομιλημένη κατεστῇ ἡ γλῶσσα λογία, ἐπιμελῶς ῥυθμιζομένη, μάλιστα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνος τοῦτου καὶ πλουτιζομένη, βεβαίως ἀναγκαῖα ἀπέβη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις ὡς πρώτη γλωσσικὴ μάθησις τοῦ παιδὸς κατὰ τὰς ἀπανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ἀνεγνωρισμένας παιδαγωγικὰς ἀρχάς· οὕτω λαμβάνει ὁ παῖς αὐτοσυνειδήσιν τῆς τέως ἀνευ συνειδήσεως ἐνεργουμένης καὶ τελουμένης αὐτοῦ μητρικῆς γλώσσης.

2) Ἀλλὰ τιθεμένης τῆς ἀρχῆς ταύτης εἰς πράξιν, ἀνάγκη εὐθὺς Χρηστομαθείας, ἥτοι κειμένου ἀρμοδίου τῆς νεωτέρας ταύτης μορφῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, καὶ Γραμματικῆς. Ἀλλὰ τὴν μὲν Γραμματικὴν δύναται αὐτὸς ὁ διδάσκαλος καὶ ἀνευ τοιαύτης ἐν ταῖς χερσὶ τῶν παίδων νὰ διδάσκῃ ἱκανῶς, ὡς ὑπάρχουσιν ἐν τῷ διδασκόμενῳ καὶ αἱ ζῶσαν καὶ ἐπαναλαμβανομένην ἐν τῷ ἀναγιγνωσκόμενῳ καὶ τῷ προφορικῷ λόγῳ, τὸ δὲ προσήκον κείμενον τῆς ἀναγνώσεως, τὸ δι' οὗ ὁ παῖς βαθμὴδὸν οὐ μόνον τὴν γραμματικὴν τοῦ λόγου πλοκήν καὶ κατασκευὴν καὶ τὴν ὀρθὴν ἀπαγγελίαν θὰ διδάσκηται καὶ τὰ διάφορα αὐτοῦ εἶδη θὰ γνωρίσῃ σταθερῶς, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα σπουδαίως τρεφόμενον θ' αὐξάνῃ καὶ εἰς τὸ κάλλος τοῦ λόγου ἐποπτικῶς θὰ συνειθίσῃ νὰ ὑψωθῇ, τὸ τοιοῦτον κείμενον βεβαίως δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἀνευ ἐπὶ τούτῳ συλλογῆς.

3) Τὴν τοιαύτην Χρηστομάθειαν, τὴν ὅπως οὖν πλήρη καὶ προσήκουσαν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν παίδων ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις, περιλαμβάνουσιν κατ' ἐκλογὴν πάντα τὰ εἶδη τοῦ τε πεζοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἐκ τῶν νῦν δοκιμωτέρων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, εἴτε καὶ ἄλλοθεν, ὅπου ἀνάγκη, σκοπίμως δὲ συντεταγμένην, δὲν ἔχομεν ἕως σήμερον, καὶ διὰ τοῦτο μεταχειριζόμεθα διάφορα ἀναγνωστικά, τὰ μὲν ἐκ τῶν ξένων γλωσσῶν μεταφρασμένα, ὀλίγα δὲ καὶ πρωτότυπα ἀνευ μεθόδου καὶ ἀνευ μέτρου, ὡς ἐκάστῳ δοκεῖ.

Τοῦτου ἕνεκα προεκλήθη ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλ. Συλλόγου τὸ

παρόν διαγώνισμα, ἐφ' ᾧ προβάλλονται νῦν αἱ ἐπόμεναι ὁδηγίαι τῇ μέλλοντι νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ζητούμενης ταύτης Χρηστομαθείας.

Πρῶτον μὲν πρέπον οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου δοκιμώτερον συγγράψαντες καὶ ποιήσαντες νὰ τεθῶσιν ὡς βάσις τῆς Χρηστομαθείας ταύτης· ὁρίζεται δὲ ἡ ἐποχὴ αὕτη ὡς τὸ κύριον χρονικὸν σημεῖον, ὅπως ὑποβλήθῃ τὸ μᾶλλον συντετελεσμενον καὶ μεμορφωμενον τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἄλλ' ἐντεῦθεν δὲν ἀποκλείεται βεβαίως εἴ τι καὶ ἐξ ἀρχαιότερων ἐποχῶν τυγχάνει λόγου ἄξιον καὶ καλῶς γεγραμμένον.

Δεύτερον ἡ συνταχθησομένη ὕλη διαιρετέα εἰς δύο τόμους, ὧν ἕκαστος αὐτῆς εἰς δύο βιβλία, κατὰ τὰ ἐξῆς βαθμιαία κεφάλαια.

Τρίτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Α'. Διηγήματα βραχέα. Μῦθοι καὶ παραμυθία. Παροιμίαι καὶ αἰνίγματα, προσευχαί, ὕμνοι.

Β'. Περιγραφαὶ μικραὶ τῶν συνήθως τῆς φύσεως φαινομένων, καταιγίδος, βροντῆς, νεφελῶν, βροχῆς, ὥραν τοῦ ἔτους, τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἰκόνες φυσικῶν φαινομένων.

Γ'. Τὰ σπουδαιότερα τῆς ἐθνικῆς γεωγραφίας καὶ χωρογραφίας. Τὰ σπουδαιότερα τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐν τοῖς βίοις ἀνδρῶν ἐξόχων ἢ ἐν τῇ βίῳ τοῦ λαοῦ, π.χ. ἄσματα λυρικά διάφορα τοῦ κάλλους τῆς φύσεως καὶ τοῦ κάλλους τῆς καρδίας τῆς αἰσθανομένης εὐγενῆ αἰσθηματα.

Δ'. Ἠθικά διηγήματα. Παραβολαὶ καὶ παραδείγματα.

Τέταρτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Ὁ αὐτὸς κύκλος εὐρύτερος παραλειπομένων τῶν μύθων, παραμυθιῶν καὶ παροιμιῶν, προσλαμβανομένων δὲ περιγραφῶν τοῦ βίου ζώων τινῶν καὶ φυτῶν τινῶν καὶ ἀνθέων καὶ μάλιστα ἐν ἐμμέτρῳ λόγῳ.

Πέμπτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Α'. Φυσιογραφικά. Φυσικῆς ἱστορίας τὰ καλλιλογώτερον γεγραμμένα, Βοτανικῆς, Ζωολογίας, Ὀρνιθολογίας τινά, κρυσταλλώσεων περιγραφαί, σταλακτικῶν κτλ.

Β'. Ἱστορικά καὶ γεωγραφικά καὶ ὁδοιπορικά καὶ ἐκ τῆς γενικῆς ἱστορίας τὰ σπουδαιότατα.

Γ'. Ἠθικά καὶ θρησκευτικά.

Δ'. Δημοτικά, προτρεπτικά, ἀποτρεπτικά, συμβουλευτικά.

Ε'. Λυρικῆς ποιήσεως διάφορα εἶδη ἀρμόδια.

ΣΤ'. Χαρακτήρες ἠθικοὶ ἐκ τραγωδιῶν εἰλημμένοι.

Ἑκτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Ὁ αὐτὸς κύκλος εὐρύτερος καὶ ποιήματα εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν, ὧν ποιητὴς αὐτὸς ὁ λαός.

Ἡ οὕτως ἐπιμελῶς συναχθεῖσα ὕλη δέον, ὡς ὑπεδείχθη ἥδη, νὰ καταταχθῇ εἰς τέσσαρα βιβλία ἐν δυαὶ τόμοις, περιέχοντα πλεον τὸν ποιητικὸν λόγον ἢ τὸν πεζόν, καθ' ὅσον ὁ ἔρρυθμος λόγος προσφορώτερος τῷ παιδί.

Ἐάν τι τῶν ἀνω δηλωθέντων κεφαλαίων μὴ εὐρεθῇ παρὰ τοῖς ἡμετέροις ποιηταῖς καὶ λογογράφοις πρωτοτύπως, δέον νὰ ληφθῇ κατὰ παράφρασιν δόκιμον ἐκ τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων ἢ ἐκ τῶν ξένων ἐσπερίδων γλωσσῶν, κατὰ μετάφρασιν ὁμοίως δόκιμον.

Τελευταῖον, τὸ περιεχόμενον τῶν ἐκλεχθησομένων τεμαχίων πλὴν τῆς καλλιπειρίας καὶ ὀρθοεπείας νὰ ᾔναι ἀγνόν, εὐγενές, ἠθικόν, νὰ ἔχῃ φυσικότητα καὶ ὀρθότητα λογικὴ, νὰ ὑποῖ τὴν φαντασίαν εἰς τὸ ἰδεῶδες καλόν, νὰ εὐρύνη τὴν νόησιν καὶ ἐξευγενίσῃ τὴν καρδίαν, ἔχον ἀντικείμενον τὸν Θεόν, τὴν φύσιν, τὸν ἀνθρώπον, τὴν πατρίδα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ'

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Πρός συγγραφὴν ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, μέσης καὶ νεωτέρας, πρὸς χρῆσιν τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Ἐν τῇ βιογραφικῶς συγγεγραμμένη ἐκάστου ἔθνους ἱστορία ἐξιστοροῦνται γεγονότα πραχθέντα ἐν ἐποχῇ, ἐν ἣ ἔζη ὁ βιογραφούμενος ἀνὴρ ἢ γυνή. Τῶν γεγονότων τούτων κύριον ὄρον πρόσωπον παρίσταται αὐτὸ τὸ βιογραφούμενον, περὶ δὲ συγκεντροῦνται πᾶσαι αἱ πράξεις καὶ ἅπας ὁ ἔθνικὸς βίος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὅθεν ὁ βιογράφος ὀφείλει νὰ ἐκλέξῃ ἐκείνους τοὺς ἄνδρας καὶ ἐκείνας τὰς πράξεις αὐτῶν, ὅσαι συντελοῦσιν εἰς ἀπεικόνισιν τοῦ ἔθνικοῦ βίου, ὅστις ἐν τῇ τελείᾳ αὐτοῦ ἀναπτύξει ἐστὶν εἰκὼν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Ἐν τισι τῶν ἔθνων, ὡς ἐν τῇ ἐβραϊκῇ φέρε' εἰπεῖν, ἡ ὑπαρξὶς αὐτῶν, τὸ μεγαλεῖον καὶ ὁ χαρακτήρ ὀφείλονται εἰς τοὺς μεγάλους αὐτῶν ἄνδρας, ὡς τὸν Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰωσήφ, Μωϋσῆν, τοὺς κριτὰς Γεδεὼν καὶ Σαμψὼν, τοὺς βασιλεῖς καὶ προφῆτας Σαοὺλ, Δαβὶδ, Σολομῶντα, Ἡλίου, Ἡσαΐαν, κλπ. Ἐν τισι δέ, ὡς ἐν τῇ ἑλληνικῇ, οἱ μεγάλοι αὐτοῦ ἄνδρες οὐκ εἰσι μετέωρα φαινόμενα ἀνεξηγήτα, ἀλλὰ φυσικὸν προῖον αὐτοῦ τοῦ ἔθνους, συντελέσαντές τινες μὲν εἰς δόξαν καὶ ἀνυψώσιν αὐτοῦ, ὅσον ἐκεῖνο εἰς τὴν ὑπαρξιν αὐτῶν, τινές δέ παρασκευάσαντες τὸ μεγαλεῖον τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, ὡς ὁ Λυκούργος ἐν Σπάρτῃ, ὁ Σόλων καὶ Θεμιστοκλῆς ἐν Ἀθῆναις, τινές δέ συγκεκρισάσαντες, ἐν ἑαυτοῖς, ὁ τι μέγιστον καὶ ὑψιστον ἐδημιούργησεν ἡ ἑλληνικὴ μεγαλοφυΐα ἐν τῇ πολιτικῇ βίῳ, ἐν τῇ φιλολογικῇ, ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ, παρίστανται οὐ μόνον εἰκόνες τοῦ ἔθνικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ φάροι φαινοί, διδάσκαλοι πάσης γενεᾶς ὄντες, ὡς ὁ Ὅμηρος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Περικλῆς, ὁ Φειδίας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος. Ὅθεν οἱ βίοι τῶν μεγάλων τούτων ἀνδρῶν εἰκρινὺς ἀπεικονίζουσι τὸν ἔθνικόν βίον, ὃς ἐστὶ θρησκευτικὸς, πολιτικὸς, ἐμπορικὸς, στρατιωτικὸς, φιλογιστικὸς, καλλιτεχνικὸς, ἐπιστημονικὸς· διὸ ὁ βιογράφος γινώσκων πάντα ταῦτα ὀφείλει νὰ ἐκλέξῃ τὴν βιογραφίαν τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, ὅσοι ἀντιπροσωπεύουσιν ἕνα ὁλονόηποτε κλάδον τοῦ ἔθνικοῦ βίου ἐκάστης ἐποχῆς. Ἐν πάσαις δέ ταῖς βιογραφίαις ταύταις ἀείποτε τὸ μὲν ἔθνος προεξαρχέτω ὡς ἡ γενέτειρα αὐτῶν, οἱ δέ μεγάλοι αὐτοῦ ἄνδρες ἐπέσθωσαν ὡς ζῶσαι καὶ πισταὶ εἰκόνες μιᾶς τιнос ὕψους τοῦ βίου αὐτῶν.

Τὰ ἀνωτέρω προεισαγωγικῶς ἐκθέμενοι, ὥστε δέον ἔχειν ὑπ' ὄψιν τὸν βιογράφον, ὁρίσωμεν παρακατιόντες, πρὸς πλεῖον καὶ σαφεστέραν αὐτοῦ ὁδηγίαν, ὁποίους ἄνδρας ἐν ἐκάστῳ τμήματι δέον αὐτὸν βιογραφῆσαι, ὅπως, ὡς εἰς κάτωπτρον ἀποβλέπων, ποιήσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ ὡς οἷόν τε τελειότερον, ἐπαγωγότερον τοῖς παισὶ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀνυσμώτερον.

Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀρχαία, μέση καὶ νεώτερα εἰς τρία διηρήσθω τμήματα. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον περιλαμβάνεται τοὺς βίους τοῦ Λυκούργου, τοῦ Σόλωνος, τοῦ Πεισιστράτου, τοῦ Μιλτιάδου, τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Πανσανίου, τοῦ Κίμωνος, τοῦ Περικλέους, τοῦ Λυσάνδρου, τοῦ Θρασυβούλου, τοῦ Ἀγησιλάου, τοῦ Ἐπαμεινώνδου, τοῦ Πελοπίδα, τοῦ Φιλίππου, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, Ῥήγα τοῦ Φεραίου, Ἀδαμαντίνου τοῦ Κοραῖ, Ζωσιμαδῶν καὶ Καπλάνη. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τμήματι συμπεριλαμβάνεσθωσαν πρὸς τοὺς ἄνω μνησθεῖσιν, εὐρύτερον διδασκομένους κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, οἱ βίοι τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Τυρταίου, τοῦ Ἀριστοδήμου, τοῦ Ἀριστομένους, τοῦ Κλεισθένης, τοῦ Σωκράτους, τοῦ Ἀλκιβιάδου, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πύρρου, τοῦ Φιλοποίμενος, τοῦ Ἰουστινιανου, τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης, τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, Θεοδώρου τοῦ Λασκάρεως, Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου, Παναγιώτου τοῦ Νικουσί, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρητων κλπ. Ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ὀφείλει ὁ βιογράφος ἐν ἀρχῇ ἐκάστης βιογραφίας ἔχειν συνημμένα διὰ βραχυτάτων τὰ κενὰ χρονικά διαστήματα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ βιογραφηθέντος μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ βιογραφουμένου, πρὸς δὲ διαλαμβάνειν καὶ περὶ τοῦ χρόνου καὶ τόπου, ἐν ᾧ ἐγεννήθη καὶ διεβίω ὁ βιογραφούμενος, προτάττων, εἰ δυνατόν, καὶ τὴν προτομὴν ἐκάστου αὐτῶν, καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἱστορίᾳ ἀναφερομένων, ἐν ταῖς ὕψεσιν τῶν ὁποίων νὰ διαφαινηται ἐναργῶς ἡ μεγαλοφυΐα καὶ τὸ μεγαλεπήβολον τῶν ἐπαξίως μεγάλων ἀνδρῶν κληθέντων καὶ καλουμένων ὑπὸ τε τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ τῶν νεωτέρων.

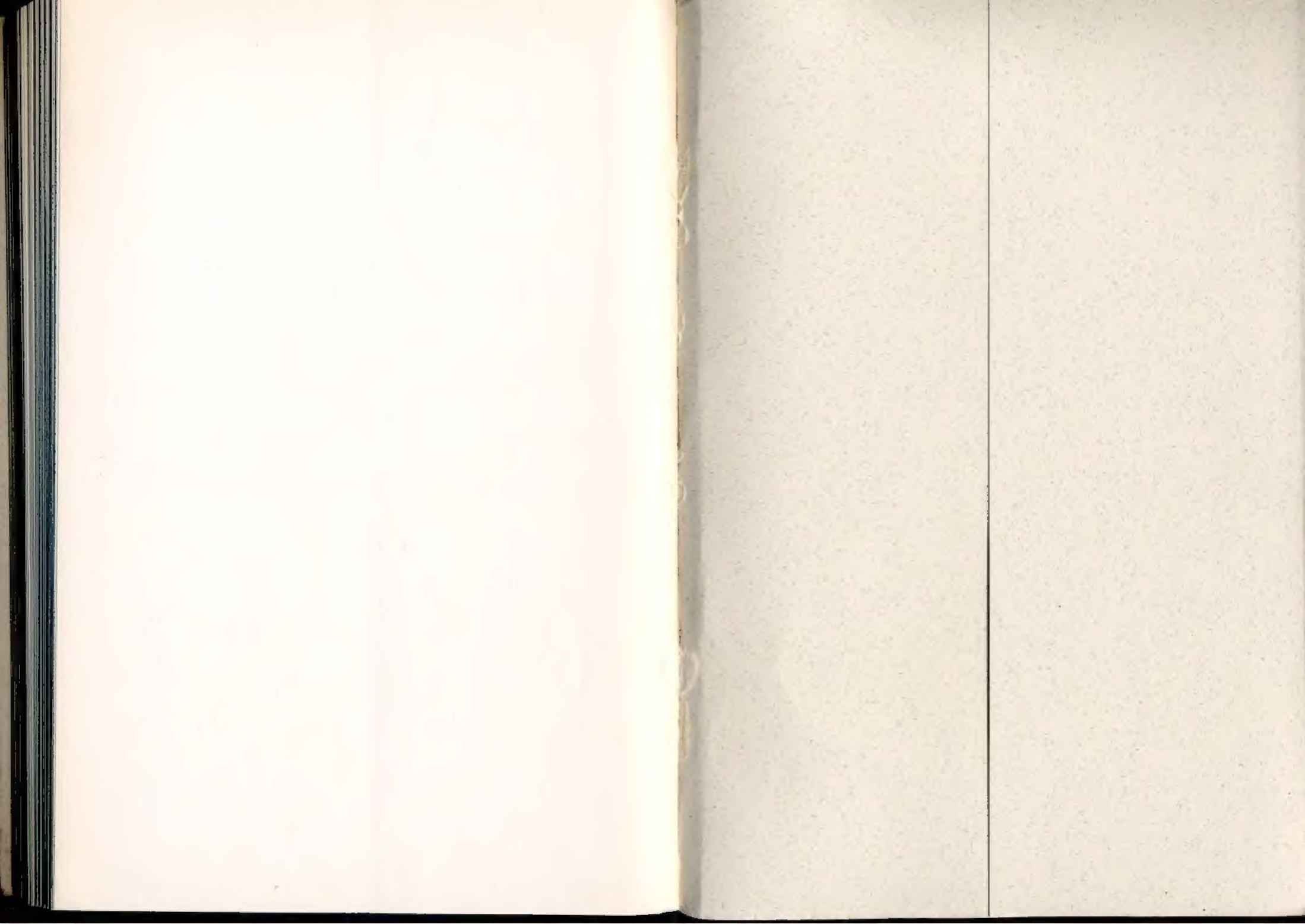
Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ τμήματι προταχθῆτω ἐπιτομωτάτη γεωγραφία διαλαμβάνουσα περὶ τῶν χωρῶν, τῶν πόλεων καὶ τῶν τόπων, ἐν οἷς τὰ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀναφερόμενα γεγονότα ἐτελέσθησαν. Ταύτῃ ἐπέσθω ἱστορία ἐπιτομὸς κατὰ συνέχειαν καὶ κατὰ χρονολογικὴν τάξιν συντεταγμένη καὶ κατὰ περιόδους διηρημένη. Ἐν ταύτῃ διαλαμβάνεσθωσαν τὰ περὶ τῆς τελασγικῆς ἐποχῆς ἐν συντόμῳ, τὰ περὶ τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς, τὰ περὶ τῆς ἐποικιστικῆς ἐποχῆς ἐν συντόμῳ, τὰ περὶ τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς, τὰ περὶ τῶν κυριωτέρων ἀποικιῶν καὶ τῶν μετὰ ταύτας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Προποντίδι, Εὐξείνῳ Πόντῳ ὡς καὶ ταῖς νήσοις καὶ παραλίαις τῆς Μεσο-

γείου θαλάσσης, τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς καὶ γενέσεως τῆς Ἰωνικῆς ποιήσεως, τὰ περὶ τῆς νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου καὶ Σόλωνος, τὰ περὶ τῶν Μεσσηνιακῶν πολέμων, τὰ ἐπὶ τῶν Πεισιστρατιδῶν, τὰ περὶ τῶν Περσικῶν ἢ Μηδικῶν πολέμων, τὰ περὶ τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηναίων, τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, τὰ κατὰ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα ἐπιτελεσθέντα κυριώτερα δημόσια καλλιτεχνικά ἔργα, τὰ περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὰ κατὰ τὴν ἀνάβασιν τῶν μυρίων, τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς Σπάρτης, τῶν Θηβῶν καὶ Μακεδονίας, τὰ κατ' Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν, τὰ περὶ τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων, τῶν Σελευκιδῶν καὶ τοῦ Περγαμηνοῦ, τὰ τῆς Ἀχαϊκῆς καὶ Αἰτωλικῆς συμμαχίας, τὰ τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς καταλύσεως αὐτοῦ, τὰ περὶ τῶν ἀρματωλῶν καὶ κλεπτῶν καὶ τὰ περὶ τῶν κυριωτέρων σχολῶν.

Ἡ γλῶσσα ἐν γένει ἔστι εὐληπτός, ἀνάλογος δὲ ταῖς διανοητικαῖς τοῦ παιδὸς δυνάμεσι καὶ μακρὰν ξενισμῶν. Τελευτῶντες συνιστῶμεν τῷ συγγραφῇ, ἵνα καὶ τόδε κατὰ τὴν συγγραφὴν ἔχη ἐν νῷ, ὅτι τὸ ἡμέτερον ἔθνος, καίπερ πολλάκις ἐν κρισιμωτάταις καὶ ταλαιπωρατάταις εὐρεθὲν περιστάσεσι, πολυειδῶς καὶ ἀπὸ βορρᾶ, καὶ ἀπὸ νότου, καὶ ἀπ' ἀνατολῶν, καὶ ἀπὸ δυσμῶν πολεμουμένον καὶ κατατρυχόμενον, οὐδέποτε ἀπέκαμεν, οὐδέποτε ἀπέβαλε τὴν γενναιοψυχίαν καὶ ἐλπίδα αὐτοῦ περὶ τῆς παλιγγενεσίας, ἀλλὰ μικρὸν πρὸς μεγάλους διαπολεμοῦν ἐπετυχε τέλος ὅ,τι ἔθνος τοιοῦτον καὶ τηλικούτον ἔχον παρελθὼν καὶ φύσει ἐλευθερὸν εἶναι δίκαιον ν' ἀπολαύῃ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΗ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ ΕΘΝΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΣΕΛΑΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΤΙΜΗ ΚΑΡΡΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΚΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ
ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΣΕ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΝΕΦΕΛΗ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 ΑΘΗΝΑ 106 80
ΤΗΛ. 3607744 - FAX 3623093

Η μελέτη «Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι.» έχει ως αντικείμενο τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), έναν από τους πλέον γνωστούς και μακροβιότερους πολιτισμικούς φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η μελέτη ασχολείται τόσο με την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου και τα ζητήματα που απορρέουν από αυτήν όσο και με την ιδεολογική φυσιογνωμία του. Εξετάζοντας συγκεκριμένες δραστηριότητες όπως τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, τους διαγωνισμούς και τις εκπαιδευτικές συνεδρίες, η μελέτη επιχειρεί να ερμηνεύσει τον λόγο του Συλλόγου και κυρίως να ανασυγκροτήσει τις μεταπλάσεις των αναπαραστάσεων σχετικά με την ελληνική εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία που ο ΕΦΣΚ προέβαλε.

ISBN 960-211-265-4

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΝ 19^ο ΑΙ.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
1861-1912

ΝΕΦΕΛΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ